

СТЕФАН КОЛАРОВ

Живот,
похудява
от песен...

Никола Вапцаров

Второ допълнено и преработено издание

ПРОФИЗДАТ • 1982

631 79
В книгата е разкрит непринудено и проникновено привлекателният и неповторим човешки образ на големия български поет-революционер Никола Й. Вапцаров. Като проследява най-ярките и силни моменти от жизнения и творческия път на автора на „Моторни песни“, критикът е потърсил онези черти на нравствено-психологическия му портрет, които очертават величието на неговата личност, показват самобитността на неговото художествено виждане, вълнуват с духовната си красота и героическото дръзновение.

В цялото изследване се чувствуват парливият дъх и динамиката на епохата, изобразени са характерни образи и събития. В авторския разказ са вплетени редица документи, спомени, писма, за да се почувствава обаятелността на човека Вапцаров, да се усети оригиналното му поетическо присъствие.

Отличена през 1980 г. с наградата на Министерството на народната отбрана, книгата «Живот, по-хубав от песен...» излиза във второ допълнено и преработено издание, което включва нови моменти и оценки, разкрива неизчерпаемата сила на един подвиг и неговото време.

47/49

ЗК — 9

© Стефан Коларов, 1982 г.
с/о Jusaautor, Sofia

На дъщеря ми Василена
посвещавам

Вместо увод

или

песен за човека

В поредицата на големите българи неговата фигура се откроява вече няколко десетилетия и продължава да вълнува и тревожи духовете, да привлича изследователите, да ни обгръща със своята романтика и непобедима вяра. В неговата биография, както в живота на избраниците на всяка нация, се преплитат обикновеното с изключителното и необикновеното, трагичното с величавото. Изключителното в късия му жизнен път безспорно е това преливане на човека в поета, на твореца в революционера. Никола Йонков Вапцаров е истински тръбач на своето време, той изпя сякаш на един глас, мощно и победоносно, ненадминатите и до днес «Моторни песни».

От появяването му на белия свят до кървавия 23 юли 1942 година го озарява делото на партията и съдбата на народа. И затова неговият живот е даден като курбан за нашата свобода, за светлия ни днешен ден. Но тази саможертва, по силата на някакъв неписан закон, го оставя жив в нашата съвременност и той присъствува все така ведър и романтичен, с вдигнато чело и неспокойно разпиляна коса, с тънка усмивка и поглед, загледан в бъдещето.

В съдбата на големите поети има нещо общо, което ги сближава. Но има и винаги нещо неповторимо, което постоянно подчертава тяхната самобитност и ги прави рядко явление, изключителен дар на страната, която ги е родила, и на света. У Вапцаров ме поразяват човешката простота и обаяние, непосредствената нравствена си-

ла, съчетана с необикновеното духовно извисяване и стремление. От ранната си възраст той е романтик и мечтател, но в своите прояви никога не търси «необикновеното», а винаги се стреми да постигне и най-съкровените си желания чрез простота, естествено, без излишен патос и самопоказност.

У него няма да открием чертите на избраника, той не се загръща в плаща на тайнственото и загадъчното, не се движи сред хората като неразбран страдалец на музите. Той постоянно се стреми да изучава хората и в най-обикновения човек е откривал нещо лично, индивидуално, и това човеколюбие изпълва вдъхновените му песни. Тук би възкликнал с думите на Гьоте: «Колко хубаво е, когато един прекрасен човешки дух съумява да изрази онова, което се отразява в него!»

Неговата житейска формула, по която може да открием и разгадаваме основните двигатели на творчеството му, е проста и безхитроствена: «Светът е във тебе и мене и в тази тълпа, която наричат безлична.» На пръв поглед тези думи като че ли издават липса на самочувствие. Но това е само външно, лъжливо усещане. То може да ни подведе. Тук има ново самочувствие, осъзнатата необходимост да откриваш човека, да показваш величието му в рамките на епохата, раздирана от войни и класови битки, влязъл в онзи «Двубой», на който той стана истински поет. Вапцаровият хуманизъм е най-дълбокият патос на изповедите му, на размислите, родени под саждите на високите комини или в кратките мигове на безсънна почивка.

Той работи не само като огняр в обикновеното значение на тая дума, а е истински огняр и на своето време. Той дава нов огън на нашата поезия и ако я наричаме и пламенна, то това безспорно се дължи и на неговото горение, на неговия духовен и емоционален пламък. И изгаря пак в името на човека, изрекъл «думи, които пробиват на сърцето коравия щит». В краткия му живот постоянно го тревожи мисълта дали е полезен и нужен на хората и той всеотдайно се раздава — без практичното чувство за «творчество», без да премежда своите действия, когато чувствава, че е потребен за общото дело.

Умората не е пречка за неговите занимания, тъгата и унието не обезкрилят помисли и поетически пориви,

неразбирането не го обезкуражава да пише стихове, които «парфюмен аромат не дишат». Винаги той чувствува, че «в гърдите ни опрян е за стрелба на времето барутно пистолета» и това го кара да търси, дейно да участва в живия живот, за да осмисли по-пълно и поцялостно своето истинско призвание.

И само така можем да си обясним чудото, постигнато от него, в сивотата на работническите делници да намери нежна радост и доверие, да открие красота и неповторимо очарование в грубите души, в «този трясък на машини» да долови новата мощна песен на живота и в името на комунистическия идеал да даде живота си.

Неговият личен пример потвърждава думите на немския философ, че героическият жизнен път — това е най-голямото, което може да достигне човек. И той го постига, но пак с мерки, достойни за неговото разбиране за героизма — просто, непосредствено, без жестове, като поет. Часове пред смъртта си пише онова четиристишие, което сега се врязва в сърцата, за да ни внуши безкрая на човешката вяра и за да подсили болката, че личности като неговата са толкова редки:

Разстрел, и след разстрела — червеи.

Това е толкоз просто и логично.

Но в бурята ще бъдем пак със тебе,

народе мой, защото те обичахме!*

Вапцаров още веднъж показва колко богат и многостранен е героизмът, колко необясним понякога и неподдаващ се на определение е той. Колко многолика може да бъде саможертвата. Само ако сравним неговия подвиг с подвига на предшествениците му — Ботев, Гео Милев, Христо Ясанов! Кървавият край на Ботев във Врачанския балкан, колкото и трагичен да е, носи нещо необикновено романтично. Каква смърт, какъв декор! А крайт на възторжения певец на «Септември» и на тихия и нежен пазител на «Рицарския замък» — в него има нещо извънредно потискащо. Върху светлите ликове на двамата пламенни поети падат сатанинските сен-

* Всички стихотворения, с изключение на ранните произведения, са цитирани по «Никола Вапцаров, Съчинения, С., Български писател, 1979 г.», под редакцията на Бойка Вапцарова.

ки на палачите. В техните примки сякаш са олицетворени най-мрачните сили на човека, те ни връщат към инферналните видения на Данте в неговия «Ад».

Фигурата на Вапцаров се свързва яко с петимата му другари по последния път, който извежда от живота и преминава в смъртта. След жестоки изтезания, след мъчителни часове, в които можеш да загубиш всичко, той запазва правотата на своето комунистическо убеждение. И към смъртта, заедно с останалите осъдени комунисти, крачи с песен. Коравината на българския дух тук е защитена по един неотразим начин.

И това величие е постигнато по най-прост начин — с песен. Тази песен е стъписала палачите, тя е прокънтяла в мрачното каменно стрелбище по-силна от техните куршуми. Този миг идва сякаш да премахне земното в представите ни за тези хора и да ги приравним с извънмерното, с недостижимото.

Но винаги когато съм се докосвал до Вапцаровата личност, са ме сепвали неспокойните думи, чистите му размисли, парело ме е скритото предупреждение в неговия разговор с историята:

Ще хванеш контурите само,
а вътре, знам, ще бъде празно
и няма никой да разказва
за простата човешка драма.
Поетите ще са улисани
във темпове и във агитки
и нашта мъка ненаписана
сама в пространството ще скита.

В десетки вече статии и изследвания, в немалко създадени книги за него като че ли остава скрита именно «простата човешка драма», тази «мъка ненаписана», за да се придаде повече блясък и да се хвърли повече светлина върху голямата му новаторска поезия, проправила нови пътища за литературното ни и духовно развитие. Изписани са вече доста страници за Вапцаров-поета и от тях редица са сполучливи, убедителни. Помалко е писано за Вапцаров-човека, за неповторимото своеобразие на неговата личност. Тук може би правят изключение спомените на баба Елена Вапцарова и Райна Вапцарова, на Борис Вапцаров и особено книгите,

посветени на поета от неговата съпруга Бойка Вапцарова, в които тя към своите непосредствени преживявания и впечатления е прибавила огромен документален материал. Висока оценка заслужават и спомените на такива големи наши творци, като Георги Караславов, Младен Исаев, Христо Радевски, Богомил Райнов и други, които дават възможност да се оформи една цялостна представа за Никола Вапцаров.

Опознавайки неговата поезия, все повече ме привличаха различни страни от неговата биография, неповторими епизоди от краткия, но дълбокосмислен живот. И затова направих този опит да очертая нравствено-психологическия портрет на Вапцаровата личност, като използвам случки и събития от жизнения му път, свидетелствата на роднини, приятели и другари, изповедите му. Интересуваха ме както големите събития, така и малките, може би и незначителни детайли, защото човекът се откроява и в голямото, значимото, но и в дребното, често незабележимо като проява. Използувах и редица документи, според мене и те са нужни, за да се разтълкува една личност, нейното поведение или да попълнят атмосферата на времето, обстановката.

Следвайки хронологията на Вапцаровия животопис, търсех моя Вапцаров — живия, неповторимия, този, който плени моето въображение и сърцето ми и продължава да ме вълнува, въпреки че тази книга вече е написана. Може би това само доказва неизчерпаемостта на тази удивителна съдба или че нейното разкриване е все още предстоящо.

„Имала майка,
имала син .. “

*Над тебе Пирин
издига гранити,
обвити във сиви мъгли.
Орли над бедни села
размахват крила
и хала в полята пищи.
А бяха години,
когато невинно
люляха ме празни мечти.
Живота бе ведър
и лесен,
живота бе щедър
и песен бе ти.*

Въпреки че за България първото десетилетие на ХХ век започва доста трескаво и неспокойно, годината 1909 не гъмжи от разтърсващи събития с решаващо значение за националното ни развитие. Продължава активният вътрешнополитически живот, свързан с редица прояви около уреждането на стари и нови спорни въпроси около закрепването след петвековното робство. Едва са изминали тридесет години от освобождението на страната, редица проблеми на международното положение още не са уредени. Чак на 22 септември 1908 година в Търново е провъзгласена с манифест нашата независимост — Княжеството става Царство България. Вероятно подтик за това решение дава и победата на младотурската революция в бивша-

та владетелка, където се установява конституционен режим.

Обаче обявяването на независимостта набраздява дълбоко настъпващата 1909 година. Управляващата Демократическа партия, която взема властта на 16 януари 1908 година, всячески се стреми да използва събитието, подсилило народното въодушевление и патриотичните трепети. Независимо че между България и Турция са останали нерешени немалко гранични проблеми и цели области са откъснати от живото тяло на българския народ, самочувствието на нацията нараства и правителството иска да получи максимална полза от него.

Официалният вестник «Пряпорец», орган на Демократическата партия, публикува Царската наздравица, в която Негово Величество с присъщия му стил призовава: «Ако искаме да довършим нашето дело така, както българските интереси повеляват, трябва всички милеещи за доброто на земята ни да се сплотят около престола и правителството ми — благодотворните резултати не ще закъснеят да се проявят.»¹

Наистина сега с късна дата ние знаем какви бяха «благодотворните резултати» от следващите години на царското владичество, от прозорливостта на нетърпеливия Фердинанд Кобурготски, но в оня момент и министър-председателят и министър на обществените сгради, пътищата и съобщенията Александър Малинов, с подобаващ му апломб, също се придържа към надутата патетика на своя сюзерен: «Набелязаният от мене път на дейност е единичният, който води към славата и величието на отечеството.»²

Буржоазната преса осведомява и за други важни събития, последвали амбициите на царя — на 10 февруари Фердинанд заминава за Русия, за да осигури подкрепата на страната-освободителка за провъзгласената ни държавна независимост. Според поместените кореспонденции срещата между техни величества е преминала успешно. На уводно място официозът съобщава: «Протоколът по турско-българските преговори е подписан вчера от Високата порта в присъствие на посланиците на Русия, Англия и Франция. В него се съдържа пункт за припознаването на независимостта и царството. Турското правителство се е задължило да внесе още утре протокола в Парламента за одобрение. Не съще-

ствува вече никакво препятствие за припознаването на новосъздаденото положение на България и от великите сили. Българският народ, безразсъдно дразнен и заблуждаван от безсъвестни опозиционери, може с облекчение да си отдъхне и спокойно да се предаде на ежедневната си работа. Отстранени са по въпроса за припознаване независимостта всякакви признаци за война, с каквито ежедневно бяхме заплашвани от противниците на правителството.»³

На 9 април 1909 година победата има стойността на международен акт. Тържественият тон на вестника се допълва с приветствените телеграми, изпратени от европейските дворове — най-напред от руския цар Николай, а след това от румънския крал Карол, от италианския крал Виктор Емануил, от император Франц-Йосиф, от португалския крал Мануел, от гръцкия крал Георги, от испанския крал Алфонсо, от императорския канцлер Бюлов и др.

Наред с празничното въодушевление, обхванало върхушката още от предната 1908 година, сред съобщенията на тогавашния печат откриваме и такива, които влизат в дисонанс с общото настроение в царския дворец и сред правителствените среди. Министърът на търговията и земеделието Андрей Ляпчев отива в Радомир, където е станала голяма катастрофа. Между жертвите има и доста малолетни. Като вземем предвид предпазливото обяснение на «Пряпорец» за случая, не е мъчно да се досетим, че трудовата злополука не е само резултат на техническото развитие на нашата млада нация, а истинските причини се коренят във все по-засилващото се капиталистическо развитие на изостанала България и в нарастващата експлоатация.

Много по-вярна картина за истинското положение в царството рисува «Работнически вестник», орган на Българската работническа социалдемократическа партия (т. с.) и на Общия работнически синдикален съюз, който навлиза в своята тринадесета годишнина и от 1 септември 1909 година започва да излиза три пъти в седмицата — през ден. Сам по себе си този факт не е без значение, а подсказва нарастващото влияние на партията, която единствена брани интересите на обикновените трудови маси.

«Работнически вестник» помества уводна статия под заглавие «Положението на Балканския полуостров», в

която се изтъква: «Безспорно е, че това е работническата класа, която ще даде най-големия тласък на събитията — не по пътя на сътрудничеството с буржоазните партии и котерии, а единствено по оня на своето обособление и непримирима класова борба.»⁴

В «Работнически вестник» с редица съобщения и коментари се отбелязва генералната стачка в Швеция, а постоянните рубрики «Синдикално движение» и «Злодеянията на капитализма» се пълнят с богата информация за действителното положение на работническата класа у нас, за нечовешките условия, при които работят все повече и повече хора. Под заглавие «Фабриката на Балабанов в с. Кочериново» във вестника се разказва за участието, постигнала деветимата работници от с. Скрино, жестоко измамани от собствениците. Коментарът на случая е показателен: «И друг път сме писали за положението на работниците в тая фабрика. По безбожната експлоатация, ужасния в нея режим, отяждане на заплати и пр. друга фабрика не би се сравнила. Колко работнически труд е ограбен, колко работническа кръв е изсмукана и колко човешки живота унищожени, не се знае. Толкова много са те.»⁵

Многобройните покъртителни факти за загинали и осакатени работници не могат да се четат днес без истинско вълнение. Те ни поразяват със засилващото се безмилостно отношение към обикновения трудов човек.

Партията използва всеки подходящ случай, за да активизира работническото движение у нас. «Работнически вестник» публикува следното съобщение: «Местният комитет на Работническата социалдемократическа партия в София по случай откриването на Народното събрание свиква на 15. X, четвъртък, 7 часа вечерта, в Работническия дом, улица «Св. Кирил и Методий» № 63 голямо работническо протестационно събрание. Ще говорят другарите Димитър Благоев, Георги Кирков и Теню Стоилов на тема: «Народното събрание и работническата класа». Софийски работници, посетете масово протестационното събрание! От местния комитет.»⁶

Защитата на работниците от алчните господари-грабители става постоянна тема. В рубриката «Положението на труда» е поместена кореспонденцията «Експлоатацията във фабриката на Балабанов», в която с острота се констатира: «Известен е работническият кръв-

вопиец Т. П. Балабанов, известни са и масата работнически злополуки, станали при дърводелската му фабрика при Кочериново. Малко се знае за участието на работничеството в спиртната му фабрика и пашкулната работилница в Мездра.»⁷ Поместена е анкета за положението на работниците там.

В друг брой се съобщава за обушарска стачка в Никопол, а по-късно отново на прицел е положението във фабриката на Балабанови в Кочериново. Отново вестникът изтъква жестоката експлоатация и непоносимите условия за работа: «Дърводелската фабрика на Балабанови в Кочериново е първа по рода си в България. И не само по капиталите, вложени в нея, по ужасната експлоатация, която се върши над работниците, но и по своите золуми и произволи над работниците. Там работниците кръв и енергия харчат, живота си излагат и са подложени на едно поголовно ограбване и унищожаване. Повече от 120—130 работници вече сложиха костите си за величието на капитала и благоденствието на господарите, освен всекидневните произволи, побоища и пр.»⁸

Ето кое обяснява нарастващото недоволство, стачното движение, засилващите се организирани акции на пролетариата. «Работнически вестник» информира за протест на пернишките рудничари, а в следващия брой е дадено съобщение: «В неделя, 25. X. т. г. 9 ч. преди обед в Работнически дом др. Георги Кирков ще говори на тема: «Работници, обединявайте се!»⁹

Интересни са изводите в статията «Стачките и професионалните съюзи», поместена в рубриката «Синдикално движение» в същия брой: «Още не е свършила отбранителната стачка на работниците и работничките от кибритената фабрика в Костенец баня, ние вече имаме ред нови стачки, числото на които с настъпването на зимата започва бърже да расте.

Това, разбира се, е едно несъмнено доказателство за пробуждането на работническата класа и за нейния жив стремеж към добиване на по-благоприятни условия на труд в производството. То също така е един непрекъснат протест на работниците против необузданата капиталистическа експлоатация, против свирепия абсолютизъм на господарите във фабриките, мините и работилниците,

против безконечните господарски произволи, преследвания и предизвикателства.»¹⁰

«Работнически вестник» дава във всеки брой подробна информация за стачката във фабриката в Костенец баня. Едва в бр. 67 се съобщава за нейното завършване. Изтъква се, че тя е продължила цели четири месеца и половина и е първа у нас по своята продължителност. Добавя се и още едно пояснение, не по-малко важно и красноречиво: «Тя е също първата стачка, в която не се яви нито един изменник измежду стачниците, макар и половината от тях да бяха работнички и деца.»¹¹

Тези сто тридесет и три дни са наистина пример за нарастваща работническа солидарност, за оформяне на ново класово съзнание.

Така, докато «Работнически вестник» укрепва своя авторитет, навлиза все по-задълбочено в проблемите на работническото движение, отразява с факти и цифри истината за капиталистическата експлоатация, останалите буржоазни вестници или се занимават с междупартийните котерии, или пълнят своите хроники кога с по-значима, кога с по-безцветна и ненужна информация.

Официозът «Пряпорец» обаче остава верен до края на 1909 година на своя приповдигнат тон за утвърждаване на всяка проява на управляващата Демократическа партия, следи вътрешнополитическите и международните събития, отбелязва с възхищение всяко начинание. С подчертано самодоволство вестникът обявява: «Приятно ни е, че можем да отбележим още един голям успех на демократическото правителство в полза на България. След като завърши трудното и велико дело на независимостта, правителството си постави друга една, не по-малка и не по-лесна задача — да консолидира финансовото положение на страната, и то, както се казваше в тронното слово, на начала, съобразни с новото ѝ положение на независима държава. Народното представителство заяви чрез отговора на тронното слово, че ще употреби всички усилия да подпомогне правителството да извърши и това важно дело — «да консолидира финансовото положение на държавата, съответно с нейното достойнство и с нейната икономическа мощ»¹².

През този ден от изтичащата вече година вестник «Мир», орган на Народната партия, наред с обяви на Балканската банка, на осигурителното дружество «Анкр», народното осигурително дружество «Балкан» и с рекламата на нова-

та волфрамова лампа — най-добрата лампа с металически конец «Егго», съобщава в информацията си «Из Народното събрание»: «Вчера след голям шум и при падането на мазилката от дамската ложа, се прие на трето четене правилникът за вътрешния ред на Народното събрание.»

На 24 ноември 1909 г. не са по-богати с новини и страниците на независимия всекидневен вестник «Дневник». Известява се за премиерата на новата постановка на Народния театър — драмата в четири действия «Седемнайсетгодишните» от Макс Драйер, за ученическа стачка в Кюстендил, за предстоящи гастроли в столицата на театралната трупа «Смях и сълзи» с директор Антон Страшимиров, която ще представи: «Къщи» от А. Страшимиров, «Седемнайсетгодишните» от М. Драйер, «Чудото на св. Антоний» от Хауптман, «Призраци» от Ибсен и др.

В официалната хроника вестникът съобщава за предстоящо пътуване на царя за Германия, за да присъства на сватбата на близък роднина.

«Дневник» поддържа реномето си на вестник, който не е чужд и на любопитната информация, като известява за смутове в Рилския манастир, породени от анонимни писма. Съобщава се и за интервю на Максим Горки, поместено в италианския вестник «Куриер де Шара».

Всъщност на този ден, вторник, 24 ноември 1909 година, има още едно събитие, на което тогавашните вестници едва ли биха обърнали внимание, още повече, че по това време събитието става извън тогавашните граници на царството — в дома на Милана Димитрова Везюва в Банско, в Буга Махала, дъщеря ѝ Елена ражда момче.

По традиция първородният син на младото семейство Вапцарови получава името на своя дядо по бащина линия — Никола. Цели десет години по-късно е издаден официален документ за това събитие:*

«Кръщелно свидетелство

№ 169

Настоящото удостоверява, че Никола Ив. Вапцаров, роден в Банско, Разлог, на 24 ноември 1909 г. от еван-

* Всички използвани в книгата документи и писма са взети от сб. «Никола Вапцаров — спомени, писма, документи, С., БАН, 1953» и Б. Вапцарова. Никола Вапцаров — летопис за живота и творчеството му, С.; БАН, 1978.

гелски родители Иван и Еленка Вапцарови, се кръсти на 17 август хиляда деветстотин и деветнадесета година от долуподписания пастир на Евангелската църква в гр. Самоков.

Самоков, 31. XII. 1919 г.

Пастир на църквата
Д. Терзиев»

А дядото на новороденото — Никола М. Проданѝчин, е бил арестуван от турците и на път за Солун зверски убит на 24 септември 1905 г. в местността Ушите. След Илинденското въстание терорът над останалото под турска власт българско население продължава. Но патриотичният пламък не е загаснал и борбата за свобода също продължава.

Затова семейните летописи на жителите на Банско живо се преплитат с героическия летопис на времето. Местното население оказва упорита съпротива, хайдушки чети бродят из гордия Пирин и бранят българската чест. В Банско, въпреки робството, търговията и занаятчийството се развиват. В това най-голямо селище с важно разположение на самия кръстопът между Пловдив, Неврокоп, Горна Джумая и Мелник турци почти няма. Само нападателите — кърджалии и хайти, смущават спокойствието на банскалии. Техният свободолюбив дух и смелост са известни. Не без гордост Костадин Г. Молеров пише: «От Банско се явяват хора просветени и достойни до степен да заемат високи постове и в чужди държави и да дават пример на голямо родолюбие.»¹³

Проданѝчини са стар банскалийски род. Занимавали са се с бояджийство, били са вапцари. Но с разрастващите борби на българското население синовете вече, вместо да наследят майсторството на бащите си, грабват пушките и отиват в пиринските чети като комити. И за сина на Никола М. Проданѝчин — Иван, бояджийството не е поминък, който отговаря на неговия буен и непокорен нрав. Завършил едва втори клас, още петнадесетгодишен, той става деен участник в борбите на ВМРО и през целия си живот ще остане свързан с македонското движение — ту с неговото ляво, ту с неговото дясно крило. Въпреки че излежава тригодишна присъда в прочутия солунски затвор „Еди куле“, откъдето е освободен по време на Хуриета, той не се отказва от борбата. Неговият брат Коце (Костадин М. Проданѝчин) е бил комита в четата на прославения войвода Яне Сандански.

И майката на бъдещия поет-революционер е от стар банскалийски род — Везюви. Вуйкото на Никола Вапцаров — Никола Д. Везюв, разказва: «Везювият род е местен. Прадядото на Никола се занимавал с вапцарство (бояджилък) — печатане на кърпи, чембери, прежда за везане, поради което е назван и родът Везюви. Прадядо ни имал хан в центъра на Банско. Харамии го отвлекли и той се откупил, като продал всичкия си имот — къща, хан и ниви, за откуна.

Семейството му се преместило в сегашната ни къща на улица «Молерова» — родната къща на Вапцаровата майка Елена и на самия Никола Вапцаров.

Прадядо ни Никола имал син Йован, а той синове: Димитър, Петър, Симеон и Георги. Петър останал в Банско, също и най-малкият брат Димитър, баща ни, който бил табак — обработвал кожи. Баща ми беше грамотен. Той умря през 1882 година. Братята му се занимавали със скотовъдство и джамбазлък. Някои отишли в Румъния, където били чираци и прекупчици. Те там измрели. Дядо ни Йован е бивал надзорник на чичовия си имот в Румъния.»¹⁴

Най-малката дъщеря на Везюви — Елена, родена през 1882 година, за разлика от своя буен и непокорен мъж, завършва основно училище в родния си град, а по-късно, със съдействието на американската мисионерка мис Стоун е приета в американския пансион в Самоков. Тук заедно с подробното изучаване на бибlijата тя учи и педагогика, увлича се от художествената литература, а по-късно с любов и увлечение се интересува живо от литературата, от театъра. След като завършва двегодишния курс за библейски учителки в пансиона, Елена Везюва е назначена за учителка в с. Елешница, Разложко, в Костенец баня и в село Велюса, Струмишко. През 1908 година тя е преместена на работа в родния си град.

Много скоро младата учителка се свързва с бъдещия си съпруг — Иван Н. Проданъчин. Как точно е станало това, можем само да гадаем — но като имаме предвид решителността на жениха, навярно поради това сватбата става толкова бързо — през януари 1909 г. Отначало младоженците живеят при свекървата Мария Проданъчина, останала вдовица със седем деца, а след това отиват в по-широкия и удобен дом на Везюви, при баба Милана Везюва.

Останала от най-ранно детство сирак, Еледа Вапцарова е научена на скромен и тих живот. Чувствителна и грижовна, тя е приела много от добродетелите на своето семейство. Тя разказва за условията, при които е израснала, в «Спомени за моя син»: «Този суров, изпълнен с лишения живот, отрано ни приучи на най-главното — на упорит труд и икономии. По-късно благодарение на този труд ние успяхме да построим къща, и то такава къща, каквато тогава нямаше в Банско. Другите постройки бяха с ниски тавани, с малки прозорчета, през които никога не влизаше слънце, а нашата къща беше голяма, просторна — с шест големи одаи, зимник и месилник. Прозорците още от ранна сутрин блясваха от слънчеви лъчи. В тази къща се роди и нашият Никола и стана щастие не само за нас, но и за тези сурови хора, които знаеха само да работят и да намират радост във вечерите край широкото огнище.»¹⁵

За харамийската волност на Йонката, както Елена Вапцарова нарича своя мъж, и тази просторна къща е тясна. Народът ни отдавна е възпял хайдушката орисия: «Хайдутин майка не храни, хайдутин къща не гледа . . .»

Преди да е познало бащината ласка, момчето е обкръжено с обичта и сърдечността на своята майка и нейните близки. То расте като общително и будно дете. Елена Вапцарова отбелязва: «Никола много рано проговори и беше много разговорлив. От малък се проявяваше като чувствително дете, правеха му впечатление много неща, които наблюдаваше.»¹⁶ Според неговата леля, Йорданка Радулова, Никола е кротко дете.

Известно е, че много от детските черти по-късно в характера на възрастния човек се променят. Така е станало и с Никола Вапцаров, но неговата чувствителност се запазва. В ранните детски години тази чувствителност проличава в искрените и бързи, първични реакции към всичко, което раздвижва детското въображение. И особено в общителността.

В голямото семейство Никола чувствава затрогващите грижи на своята баба Милана Везюва. Тя си извоювала истински авторитет пред своя първи внук. Дъщеря на заможен селянин — Аврам Чакъров, някога е прекършила бащината си воля, за да се ожени за чирака на своя баща — Димитър, а сетне става и евангелистка. Като познаваме суровите нрави в ония години, можем да си представим как са започнали двамата младоженци, неполучи-

ли благословията на старите. Но Милана Аврамова и Димитър Везюв заживяват сговорчиво, раждат им се пет деца. Когато най-малката дъщеря Елена е само на няколко месеца, бащата умира и майката, останала с невръстните си деца, въпреки мизерията и недоимъка, успява да завърти малкото стопанство, да стъпи на крака.

Поради суровите условия, в които живее от младини, баба Милана е строга и неизлиятелна жена, сдържана, неразговорлива, но тя е особено нежна към децата и умее да спечелва тяхната обич. Тази слаба висока старица със светли очи и побеляла коса намира език с малкото момче, а нейните разкази вълнуват чувствителното му сърце. Преди майката да стане негов близък другар и съветник в живота му, обичта му спечелва бабата. Още през тези най-ранни години на съзряване Никола Вапцаров не слуша познатата на всички деца на тази възраст приказка за Червената шапчица и за лошия вълк, а действителни случки за хайти и комити, за подвизите на прадядото Коста Чакъров, за бедни и богати, за поробители и потисници. Безспорно тези разкази край бабиното огнище първи пробуждат чувството за справедливост у него, измъчват и без това живото въображение на момчето.

Цялата история на Банско е преплетена с подвизите на смели закрилници и арамии, неумиращи народни легенди са преданията за подвизите на дружината на Терзи Никола, на Лазар Тодоров Голев и десетки още други смели и непокорни мъже, които водят борба срещу хайдутите-кърджалии и срещу турците.

Интересен е един случай, разказан от Елена Вапцарова: «През Европейската война, когато тук имаше сръбски пленници, той питаше баба си Милана: — Какви са тези хора, бабо? — Сърби, роби, синко! — Ами защо е вързан оня човек? — Боли го баба. Ами защо не го освободят? — Не може, синко, роб е! — Аз ще ида да го освободя! — казваше малкият Никола.»¹⁷

В тая естествена детска реакция има дълбок смисъл — малкият е усетил насилието и той съчувствува на пленника, като открито и решително се противопоставя на това трудно разбираемо още за възрастта му положение. През вниманието и грижите на своите близки детето смътно долавя несправедливостта, жестокостта и насилието, които изпълват света на възрастните. В неговата неочаквана решимост да отиде и да освободи пленения напира чистота-

та на будно непосредствено чувство, това е естествено емоционално преживяване.

Познаваща сприхавия, избухлив и непостоянен характер на своя мъж, Елена Вапцарова чувствава, че нейният първороден син носи в себе си нещо по-дълбоко и трайно като преживяване и отношение към хората. Затова тя признава така категорично: «Той има характера на моя род, Везюви. Никола и Борис, казва цяло село, са Везюви, а Райна (дъщерята) е от Проданйчини (бащиния род на Н. Вапцаров). Везюви са тихи, дълбоки, а Проданйчини — буйни хора. Кольо нищо не е взел от мъжовия ми род, може би оттам идва мъжеството му. Той не обича ше баба си Мария (свекървата), намираше у нея лицемерие. Свекърва ми беше жива, пъргава, услужлива, но малко демагожка.»¹⁸

И през целия си живот Вапцаров ще остане дълбоко дискретен в съчувствието си и отношението си към хората. В него основно ще бъде не буйното, невъздържано и прибързано чувство, а ласката, която покорява с човешката си непринуденост, мекота и вътрешна сила. Той винаги ще съумява да открие нещо, което дълбоко лично го свързва и сродява с големите проблеми на живота и ще търси истинския, най-верния път на поведение, без да се поддава на кипналите внезапно чувства и настроения. Това е присъщо само на истински мъжествени характери и определението на неговата майка е много точно. Не е случаен и фактът, че баща му го е смятал за мек и недостатъчно мъжествен и силен. А от ранните си години Никола Вапцаров издава трайните и дълбоки черти на волев, честен и пряк характер, който не само отреагирва на нещата, но и дълбоко в себе си ги преживява.

Чувствителното и впечатлително момче по своему приема събитията на времето, разтърсили родния му край, изпълнили детството му с несигурност. Честите отсъствия на бащата не може да не са повлияли на малкия, да не са предизвиквали своеобразни реакции в неговата душа. Може би и заради това привързаността към майката се е усилвала с годините, нараствала е синовната обич. Но и бащиният образ се е извисявал с нещо привлекателно и силно — едър и як, мъжествен и непокорен, той постоянно внася в семейството тревогата на хайдушкия живот, романтиката на волния бит на харамията. Наричали са го Пирински цар, защото е владеел Пирин със своята чета и е бил

безстрашен в сраженията. Както подчертава в свой спомен Борис Вапцаров: «Баща ми е бил македонски революционер. Още осемнадесетгодишен той става нелегален. Беше много смел, непокорен и силен. Заради своята революционна дейност е лежал в Солунския затвор «Еди куле». Оттам бе научил още през 1903 г. песента на руските революционери «Солнце всходит и заходит».¹⁹

Макар и да има само второкласно образование (днес шести клас), Иван Н. Проданичин е човек с широки интереси, с буден ум. От една ранна негова снимка ни гледа човек с открито лице, решителен поглед, а кривнатите мустаци сякаш подчертават още повече неговата самоувереност и мъжественост. Позата на младия човек също подсказва непокорния и буен нрав. И в по-късните запазени снимки веднага проличава едрата, набита фигура на стария харамия, властната му осанка определя стойката, изпъква острият властен поглед. Запазена е и друга снимка, направена през 1926 г. Никола Вапцаров е с баща си в Морската градина във Варна. До изпънатия като струна ученик от Морското машинно училище, у когото има нещо много момчешко, даже бих казал детско, стои зрял мъж, който въпреки годините си (Иван (Йонко) Вапцаров е роден през 1881 г. в Банско) и наедриялото вече тяло, излъчва енергия и сила. Главата е пак леко вирната, в позата проличава запазеното непокорство, даже в облеклото на стария има нещо от харамийските години. В цялото външно достолепие личи твърдостта на упорит, страшен човек.

Участник в освободителното македонско движение, той е свързан с Илинденската епопея, с прославлените народни войводи Гоце Делчев и Яне Сандански. От това време го свързват близки чувства и с Пейо К. Яворов. Дватамата се срещат и запознават в Самоков при второто влизане на поета с Гоце Делчев в Македония, която е откъсната от България след Берлинския договор и остава под чуждото иго. В своите «Хайдушки копнения», в главата «Едно сражение», Яворов разказва за Йонко Вапцаров, за неговата съобразителност по време на Голешевската битка с турците.

Когато започва Балканската война, Яворов отново тръгва по познатите харамийски пътища. Някогашните пориви и вълнения запламтяват пак в гърдите му, паметта на геройски загиналия Гоце го кара да се чувствава съ-

причастен към участта на свидния български край, все още влачещ веригите на робската неволя. Музиката на неговите «Хайдушки песни» продължава да звучи в душата му:

Ден денувам — кътища потайни,
нощ нощувам — пътища незайни;
нямам тато, нито мама —
тато да ругае,
мама да ридае
Леле моя,
ти Пирин планино!
Море черно
цариградско вино.

Поетът не е прекъснал връзката си със стария комита и когато започва Балканската война, той тръгва като доброволец, пристига в Банско. Естествено е, че тук намира подслон при своя приятел. Семейството вече е нараснало, родило се е и второто дете на Вапцарови на 21 ноември 1911 г. — дъщеря им Райна. П. К. Яворов е приет в един дом, където се тачи не само неговата революционна дейност, но и поезията му.

Славата му на поет и революционер го прави още по-привлекателен. Тънката и стройна фигура на Яворов, четнишкото облекло му придават още по-голяма представителност, харамийският вид на поета подчертава романтичния му образ. В големите черни очи като че ли загорява старият пламък. Откъснал се от столичното общество, тук той е като орел, който намира истинските висоти за нов полет, екзалтацията на старите хайдушки копнения му връща предишната самоувереност, вярата в бъдещето. От големия прозорец поетът съзерцава отново планината, която е предизвиквала толкова поетически плам и вдъхновение в душата му. С каква грабваща поетична сила е изразил той преклонението си към тая българска планина:

«Ирин-Пирин» — едно име, в което звучи дивното съдържание на неизречената хайдушка песен, загатната от най-големия български поет. Едно име, което сякаш разгръща пред душата страница по страница вековната епопея на народни борби и жертви. На отиване или връщане, четири пъти съм виждал аз Пиринна ту от един, ту от други рилски връх. И всякога изпъкваше той пред очи-

те ми като някой стар хайдутин, огърнат в своята тъмна гуня, нахлупил рошав калпак над сключени вежди и приседнал на засада. Блазе томува, който се е простил с мило и драго, за да се халоса там, под сянката на бащинско крило. Страшен е той като вълка, който вие нощем из тъмните усои, волен е неговият дух като орела, който се издига над шеметните белоглави чуки .»²⁰

В дома на Вапцарови го посреща и едно общително и ласкитно момченце, което веднага е пленено от този непознат мъж със затъкнат револвер на пояса. И в започналия обикновен разговор между възрастния мъж и детето, в тази кратка среща се поражда една трайна любов, която, подклаждана от пламенното слово на поета, ще гори до края на живота на Никола Вапцаров. Детето повтаря думата «леволвел, леволвел» с приповдигнато настроение, а по-късно заживява с поезията на непознатия чичко.

Скоро бащата и известният български поет заминават с чета от около 120 души, като Йонко Вапцаров е войводата, а Яворов — началник на отделна група. На 7 октомври 1912 г. най-после дългоочакваната свобода за българското население идва. В своите спомени Йонко Вапцаров лаконично предава това събитие: «Яворов държа реч пред населението — че отсега нататък ще се вее тук българското знаме, и провъзгласи Банско за околийски център.»²¹

Всъщност в този факт има нещо необикновено силно и вълнуващо — един от най-големите български поети провъзгласява стария български град, който е станал родна люлка на велики българи (закърмил е автора на «История славяноболгарская» Паисий Хилендарски, а след това Неофит Рилски и десетки други родолюбци), отново за свободен. Не по-малко символична е срещата на прославения майстор на българския стих с момчето от Банско, чиято слава на известен поет по-късно ще се изравни с неговата. Дори този факт от биографията на Вапцаров да беше случаен, в него има пак нещо, което особено вълнува, сякаш това е някакво предсказание на съдбата.

Образът на Яворов се съхранява завинаги в съзнанието на впечатлителното момче, остава завинаги в душата на бъдещия поет, който боготвори докрай своя именит предшественик. Известно е, че като отличен рецитатор Вапцаров е изпълнявал стихотворения на Яворов и е разказ-

вал за него, съучениците му си спомнят тези разкази. Първите си стихотворни опити той прави под влияние на Яворов, а отливка от досмъртната маска на трагично загиналия поет е стояла като скъпа реликва в жилището на Вапцарови.*

Животът на големите български поети е вълнувал любознателното момче. И образът на още един велик певец на свободата, извисен от ореола на безсмъртието — Ботев, също му става близък. Отрано него го пленява величието на този поет-гений, завладява го силното му и пламенно слово. Майката, начетена и добре подготвена, пленена от литературата, има верен усет към интересите на големия си син. Тя го учи да декламира не най-епо-разелекателните стихотворения, отпечатвани в списания като «Светулка» и «Детска радост», а Ботевите песни. И стихотворението «Борба» му става любимо заедно с тези особено мелодични, с думи, тежки като златни пендари, пирински народни песни, в които се е разкрила цялата душа на народа. От малък бъдещият поет ще се вълнува за това: «Колко хубаво народът предава своите скърби и радости?»

Сам той написа редица стихотворения, в които са въткани ритмиката и образността на народната песен, а в «Доклад» показва недвусмислено, че голямото творчество има за водещ пример художествената сила на народния певец:

Записвай го просто и честно,
тъй както
просто го пее народа —
„Заплакала е гората
все зарад Индже войвода. . .“

Още в тези ранни детски години, които за повечето деца преминават в безгрижие и игри, момчето от Банско поради така стеклите се обстоятелства на живота му става

* В разговор с Бойка Вапцарова на 30 май 1979 г. тя ми разказа следното: «За да не остане читателят с впечатление, че маската на Яворов е била в нашето жилище само в София, искам да дам пояснение. Когато за първи път влязох в ергенското жилище на Вапцаров в Кочериново, видях тази маска на Яворов, окачена на стената над неговото легло заедно с моята снимка. Посмъртната маска на големия поет се е продавала и Вапцаров си я беше купил. Когато се преместихме вече в София, я взехме и тя и тук беше закачена на стената като скъпа реликва.»

съпричастно на големите идеи на своите време, на борбите за свобода и по-справедлив живот.

Наследил любознателността и широките интереси на своя баща, а и ученолюбието на своята майка, подтикван от нейните непрестанни грижи децата ѝ да бъдат образовани, Никола Вапцаров тръгва на училище и веднага прави впечатление с подчертания си интерес към книгите. Той изпъква бързо и със своята предварителна подготовка. Като ученик във второ отделение декламира Вазовата поема «Грамада», участва в тържественото утро на 24 май 1918 г.

Тези първи ученически години съвпадат с годините на Първата световна война. През 1917 г. в България пристига германският император Вилхелм II, придружен от четвъртия си син принц Август-Вилхелм, държавния секретар на външните работи Г. фон Кюлман и многобройна свита. На път за Южния фронт «августейшите гости и царят» от двореца Ситняково преминават през Банско. Д-р Герасим Чочов, съученик на Никола Вапцаров, си спомня: «Кайзерът Вилхелм и австрийският престолонаследник ходиха у тях през време на Европейската война. По този случай Банско беше украсено със знамена.»²²

Амбициите на бащата да поддържа връзки с влиятелни хора, приятелството му с Фердинанд продължават, и той проявява истинско политическо късогледство, като влага парите си в акции на чуждестранно параходно дружество, което фалира, а царят, довел страната до нова катастрофа, е принуден да абдикира. Но въпреки тези свои крушения старият проявява докрай упорството си и запазва афинитета към «силните на деня» и хората на изкуството, търси тяхната среда и компания, а и те, познавайки неговата богата биография, връзките му с ВМРО, са му отговаряли с доверие. Продължава да чете официоза «Зора».

Това поведение на съпруга — глава на семейството, се отразява върху взаимоотношенията вътре в него. Между майката и бащата нараства все повече отчуждението и трите деца (родил се е и Борис на 28 юли 1915 г.) стават свидетели на мълчаливата студенина между двамата, на тихата мъжествена издръжливост на Елена Вапцарова и огромните ѝ усилия да осигури на своите деца по-добър живот. Независимо че семейството вече живее самостоятелно в купената някогашна къща, където е работил баща-

та на Йонката — известният в Банско Кдле вапцаре като бояджия (вапцар), радостта и веселието не винаги ги утешават, гуляите в дома ги отдалечават все повече и повече.

Години по-късно, не без искрена болка, майката на поета-революционер, национален герой, споделя лаконично: «Моето отношение към политическите убеждения на мъжа ми беше отрицателно. Мене много ми тежеше ненормалният живот на семейството и не един път съм съжалявала, че не съм се омъжила дори за един неграмотен орач, та двамата с него да създадем с трудолюбието си подобри условия за живот на семейството ни. Защото животът на нашето семейство беше крайно нередовен. Ние почти всяка вечер стоиме много до късно, тъй като обикновено у нас имаше гости и децата не можеха да си лягат навреме. Това се отразяваше зле на тяхното здраве и Никола беше много слаб физически.»²³

Но срещу бащиното бохемство и безразличие се изправя обичта между трите деца и между майката и нейните деца. Особено се засилва нежната привързаност на големия син към майката, който постепенно разбира противоположните характери на родителите си и всячески се стреми с вродената си деликатност да облекчи положението на разочарованата жена. Сега ние си обясняваме защо образът на майката засиява с такава облагородяваща сила и нежност в поезията на Вапцаров. Спомените за детството оживяват в неговите проникновени стихове, преплетени с идейната му убеденост и борческа устременост. Вечерите край огнището с библейските притчи са останали незабравими и свидни, защото са свързани с майката, но синът приема не пътищата на нравственото пречистване и примирението, а на борбата, затова е готов да полемизира:

Учеше ме, майко, ти със притчи
да обичам всички като теб.
Бих обичал, майко, бих обичал,
но ми трябва свобода и хлеб.

В стихотворението си «Майка» поетът обобщава образа на майката още в самото начало и с необикновена изповедна сила разкрива съдбата на своя герой. Сякаш за самия себе си пее така вдъхновено той:

Имала майка
имала син.
Хубав бил, млад бил
и волен.
Раснал.
Над него синеел Пирин
с мури и камъни голи . . .

В тая дълбоко автобиографична творба поетът се е домогнал до ярко и силно идейно-художествено обобщение — той здраво свързва съдбата на майката със съдбата на сина и подтик за това му дава неговият собствен живот. Дискретно и трепетно поетът извайва майчиния образ — с цялата му простота и всеотдайност. Показателно е това, че въпреки идейната насоченост на стихотворението, както и в друго свое произведение — «Имам си родина», той, въпреки несъгласието с майчините разбирания за живота, не изрича хулни думи. И в своята полемика запазва нужното уважение към тая, която му е дала живот.

Друг велик поет от нашата литература — Христо Ботев, пред когото Вапцаров благоговее, също в пламенните си песни възпя любовта към майката. В «Майце си» той е разкрил дълбоката вътрешна опора в майчината любов и вяра:

Много аз, мале, много мечтаях
щастие, слава да видим двама;
сила усещах — що не желаях?
Но за вси желби приготви яма!
Една сал клета, една остана:
в прегръдки твои мили да падна,
та туй сърце младо, таз душа страда
да се оплачат тебе горкана

В «На прощаване» обръщението към майката се извисява с необикновеното въздействие: «Ах, мале — майко юнашка!», а в «Хайдуги» Чавдар търси утеха и закрила в майчината благословия.

В съзнанието на българина любовта към майката, към родителите се свързва с едни от най-големите добродетели. В традицията на нашия национален характер са почитта и уважението към майката като израз на висока нравстве-

ност и чистота. В семейно-битовите взаимоотношения народът винаги като че ли на първо място е поставял уважението към близките, към родителите и особено към майката.

— Не е случайно това, че най-големите български поети и писатели посвещават съкровени слова в памет на майката. Иван Вазов писа в стихотворението се «Пред гроба на майка ми»:

Сама скръб цяла, в моята — ти бодри ма,
отпадах ли, ти дигаше ме, мамо,
и всичко светло, що в душа ми има,
ти насади го, теб дължа го само.

Елин Пелин в прекрасния си разказ «Старият вол» за вършва: «И до днес, когато посещавам селото си, не забравям да се поклоня на два мили гроба — майчиния и Белчовия.»

Ангел Каралийчев със съкровена развълнуваност пише своя спомен «Закъсняло цвете», посветен на майка му Рада, и изповядва: «Най-нежните струни и в моята душа са останки от оная, която ми е дала живот, отгледала ме е и до последните си години е била радост и подкрепа за цялото ни домочадие.»

Десетки борци за народна свобода в предсмъртните си мигове отправят прощални думи именно към майката. Поетът-партизанин Цветан Спасов записва в своя бележник: «Лошото е, че най-големите страдания се понасят от майките.» В това признание има дълбок идеен и нравствен смисъл, то разкрива още по-ярко и силно образа на загиналия с оръжие в ръка герой. В тези думи се крие голяма човешка сила, те релефно извайват вътрешния му свят. Прежалил своята крехка младост, неизживените си дни и години, Цветан Спасов не може да прежали страданията, които е причинил на любимата си майка.

И Елена Вапцарова до края на живота си не може да прежали своя син. В тази скръб на майката има и един момент, който я отличава от обикновената обич на майка и син. В предговора към своите «Спомени за моя син» тя говори: «Аз бях щастлива майка, защото Никола ме обичаше така силно, както рядко синове обичат своите майки. Последните думи, които ми каза в ония непоносимо тежки минути преди разстрела, бяха: «Не плачи, мамо, не плачи,

но ако е нужно, и ти умри за народа.» И тогава, в тези минути, аз разбрах колко е била велика любовта му към хората, защото беше готов да жертвува за тяхното щастие и своята любима майка. И ми стана още по-мил. Бях готова да изпълня неговия завет и колкото силите ми позволиха, допринесох за свободата.»²⁴

Това не е само взаимна любов, но наред с дълбоките чувства тя носи и силен обществен заряд, защото борческият пример на сина става пример за майката, така както Павел Власов влияе върху идейното ориентиране и израстване на своята майка Пелагея Ниловна от големия роман на Горки. Зад обикновените човешки чувства тук се крие нещо необикновено силно и завладяващо — това е и обичта към хората, към правдата и красотата. Тази обич излиза от тесния кръг на обикновени взаимоотношения и добива стойността на водещ пример.

А в детските години на бъдещия поет водещ е примерът на майката. Респектиран и огорчен от поведението на бащата, синът открива големите качества на майка си — трудолюбие, честност, богат духовен вътрешен живот, интереси към изкуството, твърдост в борбата с трудностите на живота. Макар и религиозна (родът Везюви приема протестантството към 1890 година), Елена Вапцарова насочва своите деца както към поучителните евангелски предания, така и към литературата поради своята култура и образование и защото иска да възпита у тях високи добродетели да ги направи сериозни и предани граждани.

Откритият и пряк характер на коравата българка, нейната сдържаност, доброта, грижовност ѝ създават авторитет както в семейството, така и в Банско. Димитър Г. Молеров, учител на Вапцаров, споделя: «Майка му, сега баба Ленка, моя съседка и дружка в детинство, е кротка, добродушна и природно интелигентна жена. Кольо беше «на своята майка жив портрет».²⁵

Синът е долавял уважението, с което се ползува неговата майка и това още повече е усилвало любовта му към нея. Това е първият силен и дълбок характер, който го спъчва в юношеското съзряване. Пред гуляите на бащата той предпочита трудолюбието и човешката широта на майка си, пред суровата и груба деспотичност — жилавия и корав дух на жената, която сама успява да върти тежкото домакинство и полага всички грижи за трите си деца. И по-късно, ако проследим взаимоотношенията на Вапца-

ров с родителите, ще видим, че старият държи на дистанцията от себе си сина, а майката носи закрилата, събужда най-нежните трепети в душата му, насърчава го и затова спечелва неговата обич.

Усетил трудностите в семейния живот, разбиращ грижите на своята майка, той сякаш с прилежността си в училище иска да намали нейните огорчения. И тук, в училище, Никола Вапцаров веднага налага своята индивидуалност, защото децата най-напред в ученическия колектив с присъщата им непосредственост показват своите възможности. А малкият ученик носи нещо типично свое, лично и неповторимо.

Вапцаров веднага изпъква с простото, непреднамерено отношение към близки и другари. И в това се прибавя задушевното и топло общуване, което веднага затрогва. Мекият и плавен говор, дълбокият поглед, слабата източена фигурка подсказват вроден финес и чувствителност.

Ето неговия портрет от тези години, обрисуван от Райна Вапцарова: «Бакьо — така го наричахме с по-малкия ми брат — се е запазил в моите спомени като малък такъв: слабичко момче, доста високо за годините си, облечено обикновено с нито къси, нито дълги панталони, издути на коленете от дълго носене. Сивата докова рубажка, която носеше през лятото, се сменяше през зимата с късо черно палто. На пръв поглед той беше обикновено момче и с нищо не се отличаваше от своите другари, но щом човек почнеше да говори с него, не можеше да не забележи неговата жива интелигентност и чудната топлина и нежност, с която беше изпълнено цялото му същество. В големите му черни очи гореше тази топлина.»²⁶

Сестрата е доловила нещо много съществено и важно, което отличава нейния брат от другите — «чудната топлина и нежност», това е, което ще придава на Вапцаров неповторимо обаяние и всички, които са се срещали с него, продължават да повтарят впечатлението за изключителната сила на неговото обаяние.

Външно той не е красавец, не блести с редките черти на избраник на природата. В него има нещо друго — то е вътрешният огън, който облагородява чертите, изпълва очите с пламък, кара цялото му същество да гори и да се вълнува. Много често физически красивите хора са горди и надменни, те позират, постоянно търсят начин да подчертаят своя външен вид, гледат на останалите с пренебре-

жение. В тях има високомерие, драстична гордост, която постоянно ги прави наперени, и те използват красотата си като свое силно и сигурно оръжие. Лабрюйер подчертава в своите «Характери», че «Едно красиво лице е най-хубавата от всички гледки.»

Но мисълта на Виктор Юго, че никоя външна прелест не може да бъде пълна, ако не е оживена от вътрешна красота, е по-правдива. У Вапцаров има вътрешна красота, която с годините нараства. Най-напред богатата емоционалност на неговото поведение се разкрива чрез влечението му към книгите. Още съвсем малък той проявява подчертан интерес към литературата. Има изключителна памет и помни стихове, които декламира. Чете Ботев и Яворов, увлича се от повестите и разказите на Иван Вазов и Елин Пелин, разгръща като всеки юноша романите на Майн Рид. Все повече се запознава с чуждестранни писатели, като Виктор Юго, Емил Зола, Алфонс Доде, Хенрих Сенкевич, Ибсен, знае наизуст и стихове от Пушкин и Лермонтов, Байрон, Шилер, Гьоте.

Познанията карат младия човек да общува със своите съученици, да споделя впечатления от прочетеното. Той е постоянен рецитатор като ученик. И го слушат с интерес и внимание, търсят неговата дружба. Естествен и проникновен в отношенията си с другарите, ученикът винаги застава на страната на по-слабите и беззащитните. Неговата култура и духовната му широта отрано го приучват да търси красивото и доброто там, където други даже не ги и забелязват.

Той става близък на своя съученик Георги Мадолев от с. Белица, Разложко, останал поради боледуване гърбав, едно от най-бедните деца в класа. Дружеското отношение на Вапцаров, неговото топло сърдечно другарство сгръва сърцето на нещастното момче. В час по гимнастика, когато учителят нагрубява две момчета, дошли от колибарско село, и ги разплаква, той отива през междучасието при тях и ги успокоява. Нали сам ученикът Вапцаров не е един от най-добрите физкултурници, може да разбере обидата на своите другари.

Ето защо синът на Йонко Вапцаров за разлика от своя баща, който не е много обичан, винаги спечелва приятелство и уважение. Учителят му в прогимназията Димитър Н. Чочов споделя, че Н. Вапцаров е бил с открита душа и откровен до наивност. Това също подчертава неговата ис-

креност, говори, че на момчето е чужда всякаква практичност още от тези години на възмъжаване, когато се оформят основните черти на характера. Учителят Траян М. Римпов, който учи Вапцаров в трети и четвърти клас на началното училище, разказва такъв случай: «Веднъж поисках от баща му пистолет, с който да стрелям в градината си, за да сплаша децата, които нощем обираха ябълките ми. Иван Вапцаров ми отговори, че няма пистолет. Никола чул разговора ни и сетне ми каза: «Учителю, у дома има много револвери. Аз ще ти дам.» И ми даде револвер.»²⁷

Томас Ман много точно е забелязал, че естетическите преживявания започват много рано, те вълнуват много дълбоко.

Както през първите си ученически години, така и в прогимназията, и в гимназията Никола Вапцаров активно участва във всички ученически прояви. Много често на ученически тържества свири с мандолина или китара, на гимназиални забави декламира. Умело се шегува и се весели.

Но момчето, израсло в семейство, свързано с висшите среди, отрано подразбира политическите лутания и нестабилност на своя баща, все повече открива в живота социалните конфликти, нарастващите класови противоречия. Тежкият живот, недоимъкът не могат да останат незабелязани от будния му ум.

През 1918 година в Банско е образувана организация на БРСДП (тесни социалисти), а между най-активните членове на партията са и двамата учители на Вапцаров Никола Голев и Илия Тошев, които не само вършат огромна работа за разрастването на местната партийна организация, но и в часовете, когато преподават, изясняват редица въпроси на своите ученици. Започват редовно всяка година първомайските демонстрации в Банско, достигат съобщенията за масови стачки в страната. Стачните борби не отминават и града. Когато през лятото на 1919 г. стачкуват работниците от телеграфа и железопътния транспорт и се налага да се прекъсне работата на телеграфната линия, близкият на семейство Вапцарови руснак д-р Борис Майлер подготвя за тази акция големия им син Никола, приятел на неговата дъщеря Рая. Никола Вапцаров успява да извърши поставената му задача и запазва тайната и от другарите си, и от своите близки.

Цялата тази обстановка, в която възмъжава юноша-

та, както и четената литература — Ботевите стихотворения, особено «Борба», книги като «Стършел» и «Спартак», постоянните акции на партията, които не остават незабелязани от населението в този буден край, оказват въздействие върху неговото идейно формиране по-късно. Бойка Вапцарова в книгата си «Когато милионите възкръсват» посочва нещо много съществено за идейното създаване на бъдещия поет-революционер: «Вапцаров разказваше, че през свободното си от училище време постоянно обикалял около клуба на партията, който се намирал в тяхната къща. Най-голямо впечатление му правели ораторите. Той казваше: «Не зная дали те тогава говореха с «ораторски талант», но аз ги слушах с наслада, а понякога онемявах от възхищение. Не разбирах всичко, каквото говореха, но от тях научавах кого трябва да обичам и кого да мразя. За мен те бяха хора, които винаги знаеха какво трябва да правят и как да се борят с трудностите.»²⁸

Важно събитие е избухването на Септемврийското въстание и особено неговият жесток разгром. В Банско загива Георги Ковачев, който е пеел и е свирел на цигулка, деец в прогресивното крило на македонската организация, изчезва доктор Майлер, чрез когото Вапцаров се запознава с руската класическа поезия и особено с творчеството на Пушкин и Лермонтов. От по-късните разкази на Вапцаров разбираме, че жестокостта и насилието над въстаналото население се отразяват особено болезнено върху неговото чувствително юношеско съзнание. В сложната алхимия на човешкото създаване не всякога е лесно да открием всички фактори, които влияят върху формирането на ярките черти на бъдещата личност. Но преживяното през тези неспокойни години на революционен кипнеж, раздялата с близки хора, техният пример на гражданска честност и смелост постепенно извайват силата и упоритостта на Вапцаровата действеност, неговото партийно чувство.

Крехкото юношеско съзнание свързва романтиката на детството с романтиката на борбата. Неговият съученик от разложката гимназия Кръстьо Стойчев, където Вапцаров завършва пети и шести гимназиален клас поради закриването на гимназията в Банско, разказва: «Вапцаров се смяташе още тогава «левичар» и се движеше в средата на прогресивните ученици — левичари. През учебната 1925—1926 година образувахме ученическо въздържателно дружество. Нямайки друга възможност за легална проява и

организация, около въздържателното дружество се сплотиха всички прогресивни ученици. Вапцаров, който бе вече в VI клас, стана председател на дружеството. По негово предложение то бе наименувано «Морал.»²⁹

Именно във въздържателното дружество като негов председател ученикът Вапцаров показва широки възможности за активна обществена дейност. Четат се реферати и беседи, лично организирани от него. Учениците провеждат и типичните за времето литературно-музикални вечеринки, на които присъствуват и много от гражданите на Разлог. До 1925 г. градът носи името Мехомия. Играни са и пиесите «Първият спиртовар» от Л. Н. Толстой, «Женитба» от Гогол, «Мнимият болен» от Молиер. Заедно с въздържателното дружество се разраства и туристическото дружество, в което Вапцаров също взема дейно участие. Многобройните организирани екскурзии из Пирин стават по негова инициатива. Затова името му вече е популярно из цялата гимназия.

Не само учениците, но и учителите веднага забелязват изпъкващите качества на своя буден и интелигентен ученик и поддържат с него не обикновените между учител и ученик взаимоотношения, а стават приятели. Особено близък на Никола Вапцаров му е бил неговият учител Димитър Г. Молеров от Банско, който преподава български език и литература и психология. Нему ученикът дава и първите си стихотворни опити, от него учи ритмичните стъпки, опознава все повече народните песни от своя роден край. По инициатива на Вапцаров се играят и две пиеси на Молеров — «Хайдушка поляна» и «Юда Искариотски», в които сам взема участие.

Още през тези години той показва подчертан талант и интерес към театъра — и през следващите години, наред с поетическите си опити, той активно декламира, поставя с другарите си пиеси и сам играе в тях. Артистичната природа на неговия характер се проявява подчертано още от ранните му години. Така под покрива на комитската къща синът на Йонко Вапцаров остава чужд както на неговите политически убеждения, така и на занаятите на деди и прадеди. Тази ранна «слава» на бъдещия поет му създава и самочувствие. Тя отприщва енергията на неговите безспорни възможности, но интересно е, че и след това Вапцаров запазва вродената си скромност и сдържаност, не се самонадценява, не приема позата на непризнат гений.

В своите изказвания той никога не изпада в крайностите на лутащия се талант, който губи равновесие при най-малък неуспех. Внимателно, съсредоточено той следва своя труден път на развитие. Никога не се оплаква, не търси лека закрила или евтин успех. И струва ми се, че още по времето, когато юношата вече е възмъжал, когато той е трябвало да избира своя път напред, изпъква нещо много важно и съществено от вътрешната цялост и неповторимост на човека Вапцаров — това са неговата неимоверно голяма морална сила и издръжливост. Само един много морално чист и запазен младеж, който с огромна воля трябва да преодолява съблазните на леките успехи на бързото признание, успява така трезво и разумно да следва сложните извивки на съдбата си.

А както много често се случва, съдбата подлага на най-тежките изпитания именно тия, които е дарила с щедри дарове. И през късия си жизнен път този ведър, чист и весел младеж ще трябва да поеме върху гърба си товара на мъчителни преживявания, на жестоки удари. Времето постави трагичен отпечатък върху челото на гордия и шежещ избраник.

Моряка

Ти помниш ли
морето и машините,
и трюмовете, пълни
с лепкав мрак?
И онзи див копнеж
по Филипините,
по едрите звезди
над Фамагуста?

Ти помниш ли поне един моряк,
нехвърлил жаден взор далече,
там, дето в гаснещата вечер
дъхът на тропика се чувства?

Юношата Никола Вапцаров като че ли бързо се разделя с безгрижието на детството, непознал неговата сладост. Но послушен, изпълнителен ученик, и той проявява типичните за тази възраст немирства — в борбите, при които могат да останат и белези по главата, до дърпането на плитките на съученичките или разговорите, водени в час. И той е бил мъмрен и наказван от учителския съвет. А ако се вгледаме в неговите бележки, ще видим, че наред с отличните и много добрите има и средни, и слаби. Докато по български е «голяма сила», както отбелязва неговият съученик Милош Гр. Чобанов, то по френски език е слаб, а по руски — много добър.

Влечението към литературата у Вапцаров изпъква в ранна възраст и това е присъщо на мечтателните, романтичните юноши. В поетичното слово момчето открива нещо необикновено привлекателно и вълнуващо. Той рецитира двама от най-драматичните и дълбоки български пое-

ти — Ботев и Яворов, и Вазов, които отрано му внушават силата на емоционалното вълнение, изразено чрез мерената реч. В техните изповеди той долавя неизмеримите дълбочини на човешките преживявания, те пленяват неговото въображение с изключителния си и трагичен живот.

Желанието да пише се появява спонтанно. Първият му опит е една шега, посветена на най-добрия му приятел Милче — Михаил Хаджирадонов. В тази стихотворна закачка откриваме характерния за момчешките шеги намок за «интимни» увлечения, всичко е много безобидно, просто и непринудено:

Тичай скоро, Манаиле,
бързай, а бре, банско пиле.
За водица там студена,
край върбицата зелена —
там момите се събрали,
цвете и за теб набрали.
А твоята мила Лена
с китка чака те зелена.

Постепенно в ученическите тетрадки и бележници се записват несръчни стихотворни опити. Като ученик в разложката гимназия Вапцаров започва да пише поемата си «Диляна магесница», която остава недовършена. Съчинява отделни стихотворения, в които са отразени интимни трепети, познати романтично-сентиментални преживявания, а те правят впечатление на неговите другари. Участва в училищни постановки и вечеринки, като декламира известни поетически произведения.

В шести гимназиален клас за първи път ученикът Никола Вапцаров е влюбен. За неговата чувствителна натура това преживяване е изпълнено с лирико-драматични вълнения. В едно писмо, писано по-късно, поетът си спомня за тази своя първа любов. Той пише на Кирана Рупова през март 1930 година: «Първата ми любов е от онова малко градче Мехомия, която сърцето ми носи като вечна скръб. Бях в шести клас. Председателствах тамошното въздържателно дружество и «Червения кръст». Контролната комисия имаше една ученичка от четвърти клас. Знаеха я всички под името Делка. Влюбихме се почти неусетно и всичко се разви даже без обяснения, защото беше наивна, тя беше още дете.»

За тая връзка бъдещият поет съчинява несръчни стихове. В Кафявия бележник е написан първият вариант, а в Голямата тетрадка — окончателният текст на «Ти помниш ли? .», една от най-ранните интимни творби на Вапцаров. Всичко в тази изповед е необикновено чисто и нежно, сгрятото от копнежите на една отзивчива и чувствителна душа:

Ти помниш ли любимото ни място?
— На пролет тиха розова градина
и старата протегнатата капина,
където ний се срещаме тъй често.
Ти помниш ли край пътя параклиса?
Двадесет извишени тополи,
където толкоз често ти се моли
и клетвата за верност ми подписа.
Ти спомняш ли си бялата пътека,
която към гората се извиа?
О, колко, колко беше ти щастлива,
че няма да се разделим навеки.
Ти спомняш ли си плаха трепетлика?
Листата ѝ кат тебе боязливи,
а около безкрай море от ниви
и синура, обкичен със иглика?
Ти помниш ли? . Аз няма да забравя,
когато ти за пръв път ми се врене,
но всичко туй е толкова далече
и всичко се измени оттогава.

Първите юношески трепети на обичта, колкото и наивни да са, оставят следа за цял живот. В тях има много чистота, детска невинност, романтика. Любовта като интимно преживяване при такива подчертано сантиментални натурри, към които безспорно принадлежи и Вапцаров, предизвиква познатото чувство на скръб, униние. Тук вместо чувствено влечение, желан ето за близост с любимата девойка се пораждаат красиви светли видения, към които се прибавя болката за неразбиране. В това се проявява и някаква особена гордост, от която страданието на влюбения се увеличава многократно, а бъдещето изглежда безнадеждно и мрачно.

Романтичните влюбени младежи предпочитат самотата, те рядко споделят своите увлечения, крият ревниво

«тайните» на своите мъчителни безсънни изживявания. Братът и сестрата са почти връстници и затова Райна Вапцарова единствена разбира ранните младежки страдания на ученика Вапцаров. Борис е с шест години по-малък.

Тази първа любов, както може да се очаква, е «нешаствна». Тя преминава като мимолетен сън. Но увлечението към поезията продължава все повече и повече. Член на Ученическия неутрален въздържателен съюз в България, Никола Вапцаров е делегат на VII конгрес на съюза в Кюстендил. По този повод той изпраща свои стихове във в. «Борба», в чийто предконгресен брой 11 на 15 юни 1926 година излиза стихотворението «Към светли идеали!», подписано Н. Вапцаров:

Напред към светли идеали
да литнем ний със крепка мощ.
Да дигнем тез, що са паднали,
що гинат в непрогледна нощ.
И знаме нека да развеем,
величествено да ветреј,
с надежди светли да огреем
светът на кървавий повеј!
В живота, знаем, бури има,
но нищо няма да ни спре:
идея нивга не загива
и нивга тя не ще умре.
Рушители сме на тъмата,
ний явно газим всяко зло,
да дигнем горе знамената!
Да дигнем трезвенно чело!

В това несръчно ученическо стихотворение, безпомощно в художествените си средства, има маршова бодрост и обществен идеализъм. В него не откриваме нито интересни поетични находки, нито следите на свежо и оригинално творческо виждане. Само напирашката морална чистота и призивност ни стават симпатични.

Но читателят е в правото си да попита — няма ли нещо доста еднообразно, праволинейно и безизразно в юношеското развитие на младия Вапцаров, в поведението на ученика, което най-често е примерно, безукорно, той спечелва уважението и вниманието на ученици и учители. Не е ли доста подозрителен този ранен аскетизъм, липсата на всякаква младежка волност, на «прегрешения», които ос-

тават като неповторими преживявания за цял живот. Дали Вапцаров, вече зрял или опитен младеж, не би ни изглеждал прекалено практичен, целенасочен и устремен към своята желана цел? Дали по-късно не ще остави неприятното впечатление от непогрешимите хора, в чиято праволинейност има нещо прекалено самоуверено и отблъскващо, в чиято ангелска нравственост откриваме липсата на дълбоко човешка индивидуалност. Известни са на всеки подобни хора, които винаги изглеждат безгрешни, издигнати на някакъв своеобразен пиедестал, сухи и скучни, чуждеещи със своя пуританизъм.

Не е ли и Вапцаров от този тип характери, в които най-често добродетелите се превръщат в мъртва студена догма, при които вместо живо човешко отношение ни попарва пресметлива студенина на поведението.

Струва ми се, че точно тук е огромната разлика между тези два типа характери. При Вапцаров изпълнителността, примерното поведение, внимателното отношение не изсушават живите трепети, емоционалността. Въздържаността на чувствата по отношение на момичетата е повече пример за дълбоко нежно преживяване, което докосва сърцето и го кара да се облива с мъка. Отрано той е трудолюбив и не се срамува да върши и домакинската работа, която за много момчета на неговата възраст е «женска», и това отношение остава завинаги. Неговата майка си спомня, че в своите закачки децата са го наричали «женска пола» — това не може да не е повлияло върху самочувствието на момчето, момчетата отрано са чувствителни и постоянно доказват своята «мъжественост». Но малкият Никола предпочита сутрин да става с майка си, да ѝ помага, да я изненада с почистения дом, с грижите за по-малките си сестра и братче, с поливането на цветята. Къшната работа не му тежи и той няма причини да се срамува.

Отрано у него намира усещането за вътрешна морална сила и превъзходство и това го издига над дребнавото, над всичко, в което чувството за лично достойнство се накърнява и убива. Добротата в душата му се прелива в светлия копнеж по нещо далечно и красиво, което живее само в мечтите, но което крепи човека, прави го силен и мъжествен.

В дълбоката същност на Вапцаровия характер стоят романтичната приповдигнатост, духовното издигане над другите. Моралните добродетели при него се допълват

с изключителната му въздържаност и с умението във всяко преживяване, във всяка своя страст и увлечение да търси дълбок духовен смисъл, да ги изпълва с духовно съдържание. Той обича литературата, увлича се от изкуството, артистичната му природа го насочва отрано да участва в пиеси, да декламира стихотворения. Високото, слабо момче с умно лице и изразителни очи се преобразява, когато изрича Ботевите слова, когато рецитира трудните Яворови изповеди «Край огнището» и «Нощ», когато открива чудния строй на мисли и чувства в стихотворения като «Гарванът» и «Камбаната» от Едгар По.

У него привлекателното, необикновеното се подчертава от тая дълбока особеност на характера му — духовното вълнение, пробуждащо творчески пориви. А дарбата се проявява понякога и чрез такива наглед прости и обикновени черти. Да си припомним следния случай с Рая, дъщерята на д-р Борис Майлер, която не връща взетата книга за прочит. Никола не издържа и по Райна праща бележка с два реда: «Рая немарливката, скъсала ми книжката .» Обикновено децата са небрежни както към учебниците, така и към книгите. Но ето какво е забелязала у своя син Елена Вапцарова: «Списанията, за които абонирах моите деца— «Детска радост», «Светулка» и «Картинна галерия», той пазеше като очите си. Още в началото на годината, когато се получеше първата книжка, изпращаха заедно с календара и твърда корица, която корица по-късно служеше за подвързване на всички книжки. Той внимателно събираше книжките в тази корица, подреждаше ги по броеве и като ги даваше на другарчетата си да ги четат, искаше да му ги върнат такива, каквито ги даваше. Рая беше небрежна.»³⁰

Добродушно и дружелюбно, момчето особено ревниво пази книгите си. И мечтае да следва литература, усеща как стиховете напират в душата му. Само че в момента, когато възмъжаващият младеж е готов за полет в света на прекрасното, иска да се отдаде на любимата си литература, се намесва съдбата този път чрез твърдия и сприхав Йонко Вапцаров, който се противопоставя на желанието му и сам избира професията на своя син. Решава да го насочи не към „даскалъка“, а към техниката и изпраща Никола Вапцаров в Морското машинно училище във Варна.

В мълчаливата борба между баща и син синът понася тежка загуба. Но и сега проличава неговото морално превъзходство — той не хленчи, не започва да моли стария, не кипва и не прави опит да си отмъсти. Не са малко младежите, които прекършват майчината и бащината дума, недоволствуват, готови са да използват всички средства само и само да постигнат своето.

Никола Вапцаров сякаш приема хвърленото предизвикателство. Отивайки във Варна, в Морското машинно училище, той тепърва трябва да докаже пред себе си, пред родителите и близките своето истинско призвание. Този път на развитие ще бъде сложен и труден, но друг избор няма. А и техниката в ония години тепърва навлиза в нашия живот и спечелва много любознателни умове, насърчава се техническото образование.

Изпитанията започват още от конкурсните изпити — неговите двама другари Милче и Лазарчето пропадат и Никола Вапцаров остава сам в новата казармена обстановка, която определя бъдещия му живот в училището. Порази ме точността, с която неговият другар от това време Кольо Г. Василев разказва за първите стъпки на постъпилния на служба ученик-доброволец в Морската учебна част на 9 август 1926 година:

„След като изминаха първите месеци на суровото единично обучение, когато ние по цели дни ревахме: „наляво“, „надясно“, „кръгом“, „началника вляво, отдай чест“ и пр. и се окопитихме, ние, всички от 26-и випуск на Машинното училище, открихме, че между нас — обикновените младежи — по „погрешка“ се е вмъкнал един „по-особен“. Ето ние сме налягали, кой по гръб, кой по корем, и задрямали почиваме през дългите и уморителни маршировки, в ушите на всички ни продължава да кънти известното при маршировки подофицерско „още може“ и „нищо не чувам“, а там, малко встрани, един забил нос в някакво книжле и чете. . Вечер, след задължителното време за учене на уроците до вечерна проверка, мнозинството бърза за спане, а малцина са наново в класните стаи и учат. Но един между тях малцина чете не уроците си, а някакви други книги. Понякога той вадеше някаква тетрадка и дълго пишеше, дращеше, зачеркваше, поправяше. Това също ни правеше особено впечатление. Когато обаче този „един“ през време на вечерните междучасия се изправяше пред черната дъска, или просто на чина, и

почваше с искрящи очи да декламира своя любим по онова време Яворов, ние всички от випуска като сериозни критици отсъдихме: Никола Вапцаров е талант, който се задушаваше между сивите казармени стени. „31

Главните черти в характера на бъдещия мъж най-ярко изпъкват в казармения строй. Това е стара истина. Но Вапцаров, за разлика от повечето амбициозни, пъргави и решителни момчета, изпъква не с издръжливостта, физическата пъргавина и решителността, а с мечтателността. Той е мечтател и това негово качество е дълбоко чуждо и несъвместимо с условията и порядките, които царуват при военната дисциплина. Известно е, че пред подчинението и началническата власт оригиналността и неповторимостта на отделния войник отпадат, заповедта приравнява войниците в строя и изисква от тях единомислие и единодействие. Друг близък приятел на Вапцаров в Морското училище във Варна — Халей Чушков, си спомня: „Фигурата на Вапцаров даваше повод на взводните подофицери да го подиграват през време на упражненията и да го назовават „Багрев“ вместо Вапцаров. Последният понасяше търпеливо тия обиди, унасяше се и мечтаеше. Това негово състояние проличаваше особено, когато бяхме на словесни упражнения: докато ние дремехме, той мечтаеше. Възпитателят ни мичман Шалапатов току извикваше: „Вапцаров, дремеш!“, а той скачаше и отговаряше: „Съвсем не, господин мичман!“

Зад външната слабост и непохватност на ученика Вапцаров се крият вътрешна сила и стабилност. Дълбоко в себе си, неуязвимо и скрито зад бронята на мечтателността, той пази волността и красотата, свидни спомени и копнежи. В този нежно-лиричен духовен свят е отразена неговата истинска същност. Вапцаров открито не реагира, сякаш е примирен с обстановката, в която е попаднал. Но това състояние е лъжливо. Напротив, в тези мъчителни, първи сблъсъци на твореца, попаднал в една среда, противоположна на творческото начало, той търси подходящите възможности за изява.

Съвипусникът му Георги Куршумджиев подсказва настроенията на своя другар, това „опипване на почвата“:

„Много силно мразеше ония, които се подмаззаха пред началниците, доносничеха или бяха подлещи. Възмущаваше се от несолидарността и недругарските отношения у някоя другари и реагираше на подлостта им. Не беше

особено привързан към реда, но изпълняваше онова, което му се налага, за да не си създава неприятности. Когато трябваше да изпълнява нещо неприятно или да учи необичаен предмет, изпаднаше в апатия, но се стараяше да не остава назад.³²

В ранните месеци на обучение Никола Вапцаров често си спомня за близките, страда за родното Банско и особено за Пирин планина, из която е бродил, опознавайки нейната красота. Това „преболедуване“ е характерно за младия човек, попаднал в казармата, и то личи най-много в първите изпратени до дома писма. Но неговата дружелюбност, вниманието на другарите му възвръща самоувереността. Скоро за съвипускниците си, а даже и за началниците си той става Моряка, а близките си приятели шеговито нарича Чизмето, Подофицера, Петрето, Стойкото, Брачето, Молеца и др.

В новите си взаимоотношения и познанства Никола Вапцаров е все така уравновесен, спокоен. Шегите понася, но не и обидите. Присъщите му свитост и скромност се съпътствуват от другарската коректност, а в часовете по литература съвипускниците му разбират откъде идва особнячеството му. Тук той става изведнъж авторитет, бързо спечелва доверието им. Даже тези, които са му се присмивали заради неговата тромавост и непохватност при занятията на плаца, сега го слушат с внимание и интерес. Веднага проличават широката култура и интелигентност. През свободното си време той упорито чете, а когато е в отпуск, с най-близките си приятели посещава театрални представления, давани в зала „Съединение“. И тук, във Военното училище, той свири в тамбурашкия оркестър и пее в хора.

Всички тези прояви карат не само другарите му, но и редица от неговите преподаватели да му прощават известна небрежност, проявени слабости или недисциплинираност, а когато е наказван, това предизвиква приятелско съчувствие у останалите. Популярен е и с литературните си опити. Възлагат му да напише марш на 26-ти випуск и всички харесват текста, когато авторът го декламира.

Моряка е и един от активните участници в основания самодееен театър при Морското училище. На редовните съботни забави са представяни редица къси комедии или откъси от пиеси, например от „Мнимият болен“ от Молиер и други. Веднага изпъкват артистичните възможности

ти на ученика от Банско, вълнуващите му рецитации остават незабравими за мнозина, които са имали възможността да го слушат. Добрият му сговорчив характер допълва тези представи за него като послушен и изпълнителен, добър, честен и волев.

В младежката му душа, наред с вълненията и преживяванията около учебната и военната подготовка, са се родили и интимни трепети. Но и тук, сред една действително груба атмосфера, където любовните желания често получават типично войнишки характер, той запазва чистотата на едно сантиментално преживяване.

Но тази сантименталност в никакъв случай не буди присмех, тя е свързана много по-дълбоко с вътрешните преживявания, породена е от романтичния характер на нейния носител. Той възмъжава, често пъти слуша и доста солените шеги на другарите си, но успява да запази уважението към жената, не се оставя да го владеят грубите страсти на физиологичното — и в любовта нежният мечтател и поет търси духовното богатство, духовния порив. Обикновено моряшката любов е „лъжовна“, младежите търсят през свободното си време развлечения. Никола Вапцаров е сериозен, чужд на любовните авантюри, на леките успехи. Както отбелязва в своите спомени Пано М. Найденов: „Моряка много държеше на добрите отношения помежду ни, а за отношенията с момичетата той често казваше: „Ей, момци, ако смятате да сте несериозни, по-добре не се закачайте!“ Общо взето, между нас той беше най-свенливият.“³³

Дали това е само свенливост? На такава възраст се иска и голяма морална издръжливост, силна воля да преодолееш повърхностното увлечение и неудовлетвореното мъжко самолюбие. Вапцаров се отказва от признанието на любовен „герой“, на победител на женските сърца. Той не си спечелва славата на донжуан и това не влияе на самочувствието му. Чужд е на пикантните разговори, които понякога запълват свободното време на моряците. Сам той много добре разбира, че истинската мъжественост не се доказва в подобни „подвизи“, и на дело защитава своето убеждение.

Случаят е следният. Със свой другар Вапцаров се разхождал край морето на Галата, където лагерували ученички от софийските девически гимназии. Изведнъж чуват вик за помощ — дават се две девойки. Вапцаров не е

бил от най добрите плувци, но при първия вик за помощ сваля горните си дрехи и се хвърля в морето, като спасява давещата се Веселина Тенева. Между момичето и нейния спасител се пораждат нежни чувства на симпатия и те известно време си разменят писма. Но Вапцаров е верен на себе си — той е чужд на лесната победа. В неговото въображение любовта се издига високо над вулгарната страст, той търси в нея красивото и привлекателното, неземното, чудото, възпято от десетки поети. Той очаква онзи образ, обрисуван в нежния сонет на Франческо Петрарка:

След тоя скръбен ден, трептящ в очарование,
завинаги в сърцето скътах оня лик,
за който ничий стих на никакъв език
не е звучал до днес в достойно съчетание.

Обвито в благородство, нейното страдание
и нейния сподавен в тъжна нежност вик
накараха да се запитам в оня миг:
— Богиня или смъртна е това създание?

Коси от тънко злато и лице от сняг;
и вежди, под които две звезди пламтяха, ¶
отправяха безгрешно на Любовта стрелите.

Скръбта превръщаше във бисери и в мак
горещите слова, що устните мълвяха;
дъхът ѝ беше огън, а кристал — сълзите!

Години по-късно в писмо до Бойка Димитрова, бъдещата си съпруга, поетът пише в своето писмо от 19 януари 1933 г. следното:

„Искам щастието ни да бъде опустошително като пожар, за да може след това да се вземе в нови форми. Искам мигновения!

Помисли за любовта на Лаура и Петрарка, колко щастлива и нещастна е била тази любов. Помисли за Едгар По. Помисли за Лора и Яворов.

Така искам аз, Бояя. Ще вървиш ли подире ми? Ще вървиш ли, Бояя, или се плашиш? Вярвай ми и никога няма да се разкайваш. Не си въобразявам, че аз съм Петрарка, но ти можеш да бъдеш Лаура, защото тя е обикновена жена. Не си въобразявам, че съм Яворов, но ти

можеш да бъдеш Лора. Ти можеш да бъдеш едно светло вдъхновение. Ако бъдеш Лаура, Нели или Лора, не значи, че ще свършим трагично като тях.“

Възвишените представи за голямата любов Моряка пази дълбоко в себе си, верен на своята висша нравствена добродетел. На никаква цена не омърсява светостта на своите интимни желания и трепети, таили се дълбоко в свръхчувствителната му душа. Когато пътува с парахода „Бургас“ като помощник корабен механик край бреговете на Средиземно море, той става свидетел на безсрамната търговия с женската плът. И тук, на този „любовен търг“, у него не се пораждат никакви желания за „подвизи“, на които моряците съвсем не са чужди. И тук той е „изключение“, а неговият откровен разказ още веднъж подчертава вродената му дискретност и свръхчувствителност, неговия духовен финес:

„Вървим веднъж из улиците на Цариград, разглеждаме града, неговите паметници, великолепни джамии, черкви, калета и не зная как попаднахме в една улица, изпълнена със задушната миризма на кал, нагрята от слънцето. Докато разберем къде се намираме и как сме попаднали от такова великолепие в такава дупка, от двора на една полусрутена къща излезе някаква жена и започна да вика нещо. Веднага след това от различни места наизлязоха жени на различни възрасти, но всички повехнали, с големи сенки под очите и с лениво отпуснати устни. Те започнаха да ни задирят и да ни дърпат най-нахално. Ние изпаднахме в неловко положение, разбрахме, че се намираме на улица, дето жените продават своето тяло. Една от тях дигна блузата си и завика пискливо на развален руски език:

— Братушка, моряки, вот хорошая грудь!

Тогава аз и моят другар разблъскахме жените и побягнахме, слушайки зад гърба си ругатните им. Тази картина така силно ме потресе, че няколко дни целият свят ми изглеждаше отворителен, съчинявах злъчни стихове и проклинах всичко.“³⁴

По време на това пътуване Вапцаров се сбива с английски офицер, нападнал вулгарно келнерката на крайбрежен бар в Александрия. И в този жест откриваме дълбока почит и уважение към жената, а не някъкъв случаен кавалерски изблик или желание за евтино геройство.

На Моряка на са били чужди любовните желания, жаждата за интимна топла ласка от любимата жена. Той не е студен, затворен в себе си пуритан. И в живота, и в поезията си обаче той показва, че цени и уважава онази любов, която издига човека, прави го човек, а не тази, която му отнема човешкото, като го тласка в калния порой на случайната страст.

И затова, когато липсва истинската любов, той е сам, както е нарекъл и едно от стихотворенията си от тези години, в което изповядва: „Столика скръб сърцето ми разяжда.“ Едно мимолетно увлечение по ученичката Кина Каназирева от Разлог го кара да изпълва моряшките си бележници с мрачни, унили стихове, в които разкрива несподелената любов и безнадеждност — „Младост“, „Гадатели“, „Утеха“, „Интродукция“, „Съмнение“. Те откряват младежкия свят на матроса Вапцаров, интимните му терзания. Както винаги — и в своите любовни признания той е пряк, открит, доверчив, не познава никакви предварителни „ходове“, които да доведат до победа на интимните желания. Той не използва „шегите на Амура“, сложните завоалирани признания, играта, пресметливо подготвяна и тактически премерена.

В запазено писмо до учителката Кирана Рупова от март 1930 г. той пояснява своите схващания за любовта, която е навестила сърцето му и дълбоко го е наранила:

„ . По-късно се влюбих аз, влюбих се силно и неудържимо. Впуснах се като пирински поток, в пролет отключен от ледовете как се впуска и руши, и повлича. Но тази сила именно ме погуби. Изгубих не защото не съм прав, а защото вие, жените, обичате ония маневри и интродукции, които в последното си писмо ти нарече „гонение“. Изгубих и остана душата ми, разкъсана и болна. Всички струни в нея са скъсани и една за най-голяма скръб, само струната на любовта, която някога, погълнат в себе си аз слушам, че звучи. . звучи душата ми за нова, някаква изкупителна любов.“³⁵

Такава е участва на всеки влюбен, който не владее опасните оръжия на прославения Казанова.

Понякога и в неговите желания сякаш напират силите на „греха“, когато вижда как другарите му намират любовта в „пролетните пеперуди“ и на остров Матей край Русе се разиграват „всички любовни фарсове“. Той изнемогва в самотата, усеща все повече липсата на желани

ласки — „Аз чувствавам как се задушавам в тази празнота и как душата ми звучи за една любов „без край и без начало“ (из писмото до К. Рупова от март 1930 г.).

Но любовта, коварната изкустителка и на най-целомъдрените сърца, не може да остане безразлична към такова предизвикателство. През юли 1930 година, когато матросът Никола Вапцаров прекарва домашния си летен отпуск, той се среща със студентката по право Ана Мицова. Сякаш за утеха чувството е пламнало бързо и пожарът е намерил благодатен терен — след толкова очаквания и печал като че ли идва нещо по-трайно. В „Малката тетрадка“, запазена в архива на поета, се редят новонаписани стихотворения, като „Когато минеш синята гора“, „В прозореца ефирно очертана“, „Понякога тук става толкоз тъмно“, „Легенда“, „Далечен бряг, край него в бяг“, „Аз съм беден, изхабен и рухнал“. В някои от тях влюбеният е неочаквано драстичен и решителен: „Да бъдеш цяла в моите ръце.“

Дружбата продължава и през май 1931 година Ана Мицова посещава своя любим във Варна, като разглежда миноносеца „Дръзки“. Това посещение е засвидетелствувано със снимка на Ана, заедно с две приятелки на Вапцарови съвипусници — стройни красиви момичета. А ето как е преминала тази вълнуваща среща на Моряка с неговата любима по разказа на близкия му приятел Димитър Ив. Моллов:

„Сутринта на „Дръзки“ се провеждаше усилена подготовка. Всеки искаше да помогне за по-приличното стъкмяване на Вапцаров. Един лъска обувките, друг гледи дрехите, трети пребоядисва лентата от шапката, други се заловил с пришиване на значката — „пагона“ на левия ръкав. Изглежда, е било празник, защото на кораба не се мяркаха офицери. Ние с Минев трябваше към обяд да отидем с лодката до паспортното отделение, за да вземем Ана и Вапцаров. Не беше изпусната от плана и друга една подробност. Вапцаров бе снабден с кутия цигари, по-високо качество от тия, които обикновено пушихме. Към обед с Минев бяхме на определеното място с лодката, боси, с запретнати крачоли, без значки — „пагони“ на ръкавите. Трябваше да се представим като обикновени моряци, подчинени на Вапцаров. Не чакахме дълго и двамата дойдоха.“

„Здрасти“, поздрави Вапцаров.

„Здраве желаем“, отговорихме ние по войнишки. Той присви вежди от недоволство, но се усмихна, с което искаше да каже: „Пък щом така сте решили, така да бъде.“

Качиха се в лодката и ние загребахме към миноносците. Там Вапцаров разведе Ана да ѝ покаже кораба, на който служи. Ние чакахме в лодката. След малко те се качиха пак и ние потеглихме навън от пристанището, в залива. Инициативата за разговор бе предоставена негласно на Вапцаров. Ние с Минев му отговаряхме само на въпроси, без да влизаме в разговор както с него, така и помежду си. Момичето, седнало до него, чупеше пръстите на ръцете си между коленете и мълчеше. Вапцаров я подканяше.

„Но приказвай, кажи как е в София, харесваш ли морето?“ Тя отговаряше накъсо: „Добре е, харесвам“, и пр.

На излизане от лодката момичето се сбогува с нас, а Вапцаров бръкна в джеба, извади кутията с цигари и каза:

„Благодаря, момчета, вземете по една цигара да се почерпите, може би нямате.“

„Покорно благодарим“—изрева отривисто Миньо. Вапцаров, за да не прихне от смях, се обърна бързо, хвана момичето под лакътя и тръгнаха. Девойката, доколкото знаех, беше студентка, следваше литература. Беше с руси коси, с лунички по лицето, скромно облечена. Ние знаехме отпреди, че Вапцаров има близка приятелка, за която и стихотворение бе написал. Вечерта чакахме завръщането на Вапцаров.³⁶

Споменатото от Моллов стихотворение влюбеният е озаглавил „Лъчи в машината“. Тази изповед разкрива противоречивото чувство в душата му, той се е опитал да разкрие цялата сложност на интимните вълнения, да намери интересна поетическа форма:

Защо е толкоз тягостно, беззрачно
небето? Тегне — каска от чилик . . .
В душата пламва някакъв си вик
като внезапно секнали динами,
в които блика ритъм и огън.
Нима си ти? Иди си! Сред машините
душата ти ще бъде преломена
от силата, която вечно мами,

от този вой, от тоз стоманен звън,
под който бягат шеметно годините.
И ти ще чезнеш в някаква хипноза,
оставила далеко своя път.
Дори и спомените ти не ще те спрат,
опити както някога в наркоза.
А твоите малки сини пеперуди
и гълъби с рубинови очи
ще отлетят и няма да се върнат —
машината ще ги обезличи
Тогава кой, кажи, ще те пробуди?
Нима очите ти погаснали, без зрак,
нима душата ти, помръкнала със мъка,
не ще проклинат в този страшен мрак?
Иди си! Там с безплодната романтика
поне в душата ти ще бъде бяло.
Виж, моето сърце е вкаменяло,
душата ми е пълна със отрова
и аз не мога даже да прегърна
без злоба и ненавист към живота,
без таз усмивка, празна и сурова,
в която дебне мъката и злото.
Иди си! Ти си толкоз светла, толкоз нежна
и твоя млад възторг добре разбирам,
и любовта, която ще изчезне
Не виждаш ли, крилата ми са сломени,
забравих всичко, даже моите спомени,
които сам се мъча да презирам.

Май — «Дръзкий».

Варна

Драматичността на преживяването е изразена с вапцаровска откровеност. Личи и влиянието на Яворовата поезия, но в емоционалната гъстота на стиха трудно можем да открием подражателство. Това сливане на светло и трагично, полюсните състояния у Вапцаров са характерни, особено в тези години, когато младият човек упорито търси себе си, когато мечтае и открива, че между живота и мечтите има огромна разлика.

Но прекалената скромност поражда неочаквана волност. Така става и с Никола Вапцаров. Любовното му влечение към Ана Мицова съвпада с времето, когато

той вече е стар моряк. От този период е запазена една негова характерна и правеща впечатление портретна снимка, струва ми се, че тя е сред най-изразителните снимки на поета. Той е късо остриган, това прави лицето му още по-релефно, защото изпъква с леко сключените вежди, острия волев поглед, решително стиснатите устни. Юношата вече придобива чертите на истински мъж. Изминалите няколко трудни години са калили неговия характер — като че ли бащата трябва да е доволен, може би е постигнал своето. Но големият син на Вапцарови вече пуши, има връзка с жена, не е краен въздържател — понякога пие, започва да налага свои схващания в живота си. Поведението му изпъква със самостоятелността си, мислите му — със своята категоричност и вътрешна твърдост. Това говори за една нарастваща независимост, която младежът започва да извоюва и в отношенията с родителите си. Сега, както никога преди, той е чувствителен към това как приемат и оценяват неговото поведение, уважават ли неговата личност. Раздразнителен е към всеки опит за намеса в личния му живот, брани свободата на своите чувства.

В писмо от 10 март 1931 година Никола Вапцаров пише до родителите си:

„Мили родители,

Никога не съм отбягвал вашите съвети, никога не съм се отричал от тях, но тогава, когато вземат една форма на повици към загиващ, не бих могъл нищо друго да сторя, освен да ги взема за обидни или пък с известен резерв.

През цялата ваканция ми тежеше ужасно обстоятелството, че вие имате много нещо да ми кажете, но не смеете. Предпочитате да остане само между вас, не избистряте и по този начин се дохожда до едно съвсем криво разбиране. Ти, майко, навярно получи отговора на I-то ти писмо и знаеш какво мисля.

Аз съм добре. В града ни пускат седмично само един път.

На идване взех от София два чифта чорапи и една кърпа за лице. Ето вече минават два месеца, изпратете ми малко пари. Онези ги изтеглих.

Целувам ви: Никола.“

През лятото, същата година, Моряка си идва в домашен отпуск — в края на август. Наистина лятото преваля, но Пирин е изключително красив — с все още избистреното ясно небе, с ведрината на боровите гори, с гордите си върхове, забили нос в синевата или забулени в облаци. Двамата влюбени са заедно. Девойката посещава дома на Вапцарови. Майката се е вглеждала в лицата на двамата — какво мислят, какви са намеренията им, дали това не е бъдещата снаха? Години по-късно тя описва тая среща, запазена в съзнанието ѝ:

„Момичето дойде в къщи, облечено съвсем скромно. Никакъв грим нямаше по лицето му, а само една мила сърдечна усмивка. Те постояха горе в нашата гостна, Райна я разглеждаше внимателно и след това излязоха с Никола. Тогава Райна извади едно листче и ми каза:

— Бакьо е влюбен в това момиче. Ще ти прочета едно стихотворение, посветено на нея. И тя ми прочете стихотворението, в което Никола изразяваше своите чувства към Аницата. То беше озаглавено „Сън в планината“ и отдолу под заглавието беше написано „На Ана“.⁹⁷

Броените дни изглеждат още по-къси за двамата пътешественици. Към нежността на чувствата им се прибавят и вълненията от незабравимите пирински пейзажи. Тяхната младежка компания — приятелят на Вапцаров Герасим Чочов и неговата приятелка, сестра на Ана, също допълват радостните преживявания — игри и закачки, песни, мечти.

Но след така весело прекараните дни из планината Моряка получава незаслужена обида — из Банско се заговорва за неговата дружба, има подмятания за проявена волност. Този, който открито е бранил нравствената чистота на взаимоотношенията между младежите и девойките, сега трябва сам да се отбранява. Горчилката от морализаторите, от лицемерните „защитници“ на честта, предизвиква гняв и младежът го споделя в писмо до своя баща:

„30. IX. 1931 г., Варна

Мили текьо,

Не зная дали си вече в София, не зная дали въобще не си променил решението си да заминеш от Банско, защото нямам никакъв отговор на моето писмо.

А може би мълчанието ви да е някакво наказание, защото аз ви създадох доста грижи напоследък. Грижи...

Не мога да се ориентирам — кой е правия, вие ли, или аз, обществото ли, или аз. Особено там обществото е имало твърде малко право. . . Не, не обществото, а тези, които го представляват.

Знаеш ли, винаги ми е правило впечатление, че там повечето от недоразуменията се обуславят на едно мълчание. Тези хора мълчат и събират „факти“, вадят заключения, правилни и неправилни, създават един нравствен портрет на човека, портрет-карикуатура и после забиват нож в гърба на същия човек и за оправдание показват този портрет на „широкото общество“, като че ли искат да кажат: „Ето, това беше той, заслужава ли да живее?“

И вие се страхувате да не ме осъди това общество. Трябвало аз поне да се скрия от него.

Не така! Няма нищо да скрия. Няма никога да угоднича на хората, само да им харесвам. Никога. Ако ще това да коства цялото ми щастие.

Какво искаше това общество от мене? Благоприличие ли, или както го нарича — обществен морал? Тези ли, които дори са изгубили някъде понятието „морал“?

Отидохме в Пирин. Казали ни бяха да отидем, а ни приеха някак като натрапени. Аз не можех да се поставя като че ли съм функция на някакви хора, вземащи постове, и останах. Но аз запазих мярката си и ако не ми беше жал за това момиче, бих искал един медицински преглед и бих заплюл всички по мазните морди. Какво друго да ти пиша? Сега само това ми тежи. Тежи ми .

„Сякаш отново е станала срещата на Христос с фарисеите — несправедливата обида винаги тежи двойно повече. В писмото на сина няма никакво разкаяние — в него има обвинение и това обвинение е направено по вапцаровски — прямо, честно, неопровержимо. Моряка не е изменил на себе си — срещнал любовта, той я цени и уважава истински. И неговият съученик от Машинното морско училище Георги П. Георгиев правилно е доловил истинското отношение на другаря си към жените:

„Вапцаров беше идеалист в схващането си за жената. Заварих го веднъж в кубрика на „Камчия“, в интервала

между два лагера, да спори с другарите си по въпроса — кое води мъжа към жената — дали плътското или духовното. Вапцаров поддържал, че който обичал жена, не се привличал от плътското. В тоя момент влязох при него. Той се обърна към мене за арбитър.“³⁸

Няколко години по-късно сестрата на поета при среща със своя брат му рецитира запомненото стихотворение „Сън в планината“, посветено на Ана. „ . . . Той със свойствената му нежност ме прегърна през рамото и ми каза: „Недей, Вуйне, не струва.“ Това негово твърдение — пояснява Райна Вапцарова — ме крайно учуди и навярно лицето ми е изразило това учудване, защото той се засмя със своя добродушен смях и ми каза: „Не струва, сега не е време за сантименталности.“³⁹

Дали постепенно с годините не изчезва юношеският идеализъм у Вапцаров, не се ли стопява като снежна топка неговото възторжено чувство и опиянение от света? С разочарованията в любовта, с проблемите в новата военна среда той узрява, неговите чувства стават поддържани, но по-дълбоки. В неговата вяра в хората и в живота като че ли настъпва известно смущение, прокрадва се вътрешно съмнение. Но нали Унамуно беше писал в „Агония на християнизма“, че една вяра, която не се съмнява, е мъртва вяра.

През първите три години на теоретическото образование в Морското машинно училище Вапцаров проявява нужното усърдие, въпреки че желанията и амбициите му са насочени в друга област, която трудно се съчетава с казармения дух на военното обучение. И наред с волята да преодолее изучаването на предмети като математика и машинно чертане той трябва да има сили да надмогне еднообразието и скуката на военното всекидневие. Така безспорно прахосва сили и енергия, но калява духа. В страданията се проверяват най-благородните страсти.

Със заповед № 50, п. 1 се обявява, че е завършил успешно теоретичния курс на Морското училище и от 1. VIII. н. г. преминава в IV курс, 28 юли 1929 година.

Двадесетгодишният младеж получава следната „Атестация при завършване теоретическия курс“:

1. Здравословно състояние: физически е много добре развит, малко особена телесна структура, но напълно здрав и издръжлив. Малко слаб е и при по-усилени условия с мъка понася.

2. Характер: постоянен е, самостоятелен, самонадеян, прям и откровен, весел характер.

3. Нравствени качества: честен, правдив, добросъвестен и доста наблюдателен. Обича малко да оригиналничи.

4. Умствени способности: притежава естествено развита интелигентност и въображение. Доста разсъдлив е.

5. Обща и морска култура: силно е увлечен в литературата, където е много силен и смята да следва. Техниката не го влече, има скрито желание да напусне училището, за да следва литература. Чел е много реферати и е доста критичен. През годината успехът му бе слаб, защото четеше книги, но на зрелостните изпити показва много добър успех.

6. Добродетели: добри.

7. Служебни качества: дисциплиниран, не проявява особена любов към службата, но внимателен, послушен и почитателен към началниците си. Добър другар, обичан от другарите си, но не обича много да се проявява. Спретнат, точен и акуратен, добре възпитан.

Отзивчив към живота на обществото.

Кашлакев,

Началник на Машинното училище
Шалапатов — възпитател.

Констатацията „Техниката не го влече, има скрито желание да напусне училището, за да следва литература“ противоречи на усилията на ония изследователи на поета, които всячески се стремят да докажат ранната му привързаност към техниката. А тук според мене има един психологически момент, който не бива да изпусваме из предвид. Благородна и емоционална натура, Моряка мечтае за литературата, чете трескаво различни книги, посещава театрални представления, но постепенно се привързва към техниката. В машините той открива прогреса, те доказват безкрайните възможности на човешката мисъл, която осъществява вековни мечти на човечеството именно чрез техническите открития. Поражда се уважение към машините като символ на бъдещето.

Отначало той трудно може да свикне с теоретическите познания върху техниката, естествено е, че младежът трябва да „преболедува“ този период, докато отзив-

чивото му сърце и богатото въображение намерят нещо привлекателно, което да ги примами, да увлече неговите желания и амбиции. Чувствителните натури умеят да откриват красивите неща, да ги създават. Практиката на учениците от Морското машинно училище след първите три години подпомага този започнал интерес към техниката да се засили.

Със заповед № 59, п. 4, 29 август 1929 г. Никола Вапцаров е командирован на практика с група моряци на летище Божурище, край София. Тук той работи в моторно отделение на техническата работилница за поправка на аероплани.

Това е времето, когато самолетната техника прави все по-решаващи стъпки, чудото да се лети във въздуха е завладявало все повече въображението на хората. Така както днес откритията на космическите изследвания доближиха човечеството до известни мечти да се напусне Земята, така през 30-те години летенето със самолет е представлявало събитие за всеки обикновен човек. А за чувствителното поетическо сърце това е преживяване, което се помни завинаги. Елисавета Багряна също има възможност по това време да лети със самолет и нейният разказ за преживяното е поместен в тежкото литературно списание „Златорог“.

Човекът и техниката — ето нещо наистина ново, една изключителна проблематика за литературата ни.

На летището чувствителният поет и бъдещ техник намира един нов непознат свят. На Вапцаров всичко това прави трайно впечатление — в очите му, които следят полетите на аеропланите след ремонт, се чете нескривано желание да полети, да се издигне горе във въздуха. Тук той се сприятелява с автомонтьора Методи Маринов. „Един ден в знак на благодарност за вложеното старание при ремонта на самолетите автомонтьорът предлага на момъка да литне вместо него заедно с пилота при изпробването на машината. Кольо е развълнуван. Отколешна е мечтата му да се стрелне в родното висине като птиците и както е в работния си комбинезон, му надяват парашут. Цял час се рее със самолета във въздуха. Когато каца, той е най-щастливият човек на земята. Лиричната му душа е силно развълнувана: — Сега видях колко чудно е небето и колко е красива земята отгоре — възторжено благодари Вапцаров на своя другар Методи.“⁴⁰

бих влезнал във взривна
ракета, самичък,
бих търсил
в простора
далечна
планета.

Но все пак ще чувствам
приятния гъдел
да гледам как
горе
небето синее.

Все пак ще чувствам
приятния гъдел,
че още живея,
че още ще бъда.

Още като ученик Вапцаров е имал възможност да види аероплан при своето първо идване в София на екскурзия. Сега той смело чувствава възплетената сила на човешкия гений в мотора, открива наистина нов привлекателен свят, от който е изпитвал страх.

Практиката на моряците преминава на различни места — от Божурище Вапцаров е командирован в Дунавската полицейска служба в Русе, където постъпва на практика по парни машини в катерната група. Отначало е на катер „Стефан Караджа“, а след това на катер „Беломорец“

На 1 август 1930 година започват занятията в V курс на Морското машинно училище (Заповед № 51, 15 август 1930 г., п. 5 обявява, че на 1. VIII е встъпил в V курс на службата и е зачислен на заплата от 1. VIII съгласно бюджета). В атестациите, вписвани в служебната книжка на Никола Вапцаров, откриваме общото заключение на ротния командир: доста самостоятелен. Поведението му е похвално (11). Но в едно писмо до Йонко Вапцаров Моряка най-добре е характеризирал своето състояние по това време, след като е постъпил на стаж на миноносеца „Дръзки“ във Варна:

„Мили текьо,

Ето вече една седмица, откакто съм на практика в миноносците. Тебе са ти разправяли за тях, така че аз да ти описвам живота тук, би било неуместно. Но нищо не ме тревожи. Действително през тези четири години

ние се променихме толкова много, че когато се обърнем назад, не можем да се познаем. Аз съм добре. Свободното време е действително малко, така че не остава на човек време да се види накъде е. Даже време за писма не ни остава и тази вечер ти пиша като караулен началник през свободните часове. Борис как е? Да гледате да се занимава добре, защото тази година ще има решаващо значение за него, мама ми пише, че искал да постъпи в машинно училище и оттам да стане офицер. Тази работа не е така лесна, както мислите, първо, защото трябва да покаже много добър успех, за да стане офицер, и, второ, защото условията се измениха доста в училището и не зная дали ще стават вече от него офицери. Отначало сигурно ще му се види трудно в София, защото основата, която ни даваха там, беше доста слаба, но после, вярвам, ще се оправи, защото той е способен. Да гледа най-много на математика и литература — те ще му трябват най-много. Ами ти какво нареждаш за преместването? Ще ли се местим и кога? Защо не ми пишеш?

По случай сватбата на царя отгук отиват около 40 души моряци в Италия. Щяха да изпратят нас — учениците, — но няма кой да остане на машините.

Говори се, че ние с миноносците ще заминем за Цариград да посрещнем някоя италианска ескадра, но кога и с пълна сигурност не може да се твърди.

Повече няма какво да ти пиша. Много здраве на Борис.

Пиши ми непременно.

Аз ти писах няколко писма в Банско, но чак преди две седмици получих от мама писмо, в което казва, че си бил в София. Парите получих.

Целува те син ти: Никола.“

В писмото на петокурсника от Морското машинно училище сякаш вече са изтънели сантименталните нишки, познати от първите му писма до Банско, изчезва несигурността. На мястото на юношеската беззащитност откриваме самоувереност и трезва оценка на положението, на изискванията, които животът сега поставя. Морякът вече е готов да дава съвети за бъдещето на своя брат, да оказва закрила — това подсказва вътрешна сигурност и самостоятелност.

Мнението на неговите началници от това време говори,

че Никола Вапцаров съзнателно изпълнява своите задължения. В служебната му книжка е отбелязано:

„Практика по парна машина в торпедоносеца „Дръзки“ за времето от 6 окт. 1930 г. до 6 юни 1931 г. в Морската полицейска служба.

Участвувал във всички извършвани ремонти. Обслужвал е като старши на вахта машината. С много голямо разбиране и умение в специалността си. Извънредно много старателен. Възлаганите му работи изпълнява с видимо задоволство. Не жали труд и време при изпълнението на възлаганите му работи.“

Ст. Цанев, командир к. „Дръзки“, Вариклечков, механик на к. „Дръзки“.

Ето и отбелязаното в Аtestационния бележник:

1. Физически здрав и издръжлив.
2. Прямо, благ и откровен. Силно правдив и честолюбив. Самостоятелен и самонадеян. Енергичен.
3. Честен, добросъвестен, със силно развито чувство на дълг и отговорност. Пороци няма.
4. Разсъждава правилно, силна памет и схватливост.
5. Добра обща култура. Проявява видим интерес към техниката, обича и се ползува от литературата и с устрем за самоусъвършенствуване. Работи неуморно за самообразованието си.
6. Издържа много добре на лошо море.
7. Дисциплиниран, почитателен, чист, спретнат, точен, акуратен, добър другар и началник, с любов към службата, прекалено старателен.
8. Много добър техник. Много трудолюбив и влага от теоретичната си подготовка в специалността си.
9. Подбира другарите си и се движи в добра среда.
10. Поведение — примерно (12).

Ст. Цанев, командир к. „Дръзки“, Вариклечков, механик к. „Дръзки“

Когато Никола Вапцаров встъпва в шестата година на службата си — от 31 юли 1931 година, усилено се подготвя отпразнуването на 50-годишния юбилей на Морското училище във Варна. Естествено е, че той, известен с литературните си и артистични дарби, трябва да има свой дял в тая подготовка. Началникът на училището капитан II ранг Сава Иванов го извиква, за да бъде подготвен юбилейният сборник на училището, а така

Къщата на Везюви в Банско, където в стаята на горния етаж,
вляво, се ражда Н. Вапцаров

Семейство Вапцарови — Никола, майката Елена, малкият брат
Борис, бащата Йонко, сестрата Райна

Група ученици от Банско на екскурзия до петище Божурище
през 1923 г. Н. Вапцаров е в последната редица, четвъртият
от ляво на дясно

Никола Вапцаров на 4 години

*Централният комитет на Неутралния ученически въздържателен
съюз през 1927 г. Н. Валцаров е в последната редица,
вторият от дясно на ляво*

ЛИТЕРАТУРЕНЪ ОТДЪЛЪ

Д. Василевъ

ХИМИЪ

Градомъ съсъ искренъ сѣбли полети
на бѣдното време великия храни,
дѣркине високо дозвучи си сѣбти,
и носилъ утѣха за братята клети
и цѣла ушадѣ разпрѣсване съ слани.

Съсъ устреми пощелъ на млади зидари,
градилъ мухилено свещелъ идеалъ,
поронилъ коваренъ на цѣти превари
предъ мизи да идатъ пѣворни отари
да зграби замѣта възъ страшенъ печалъ.

Най идема искренъ, сѣбли и млади
обези отъ дѣланию, свама любовь,
всѣгда валикъ стоаѣтъ лампади,
ручане спайно лорони оградѣ
и будине възни съсъ бойни си зовѣ.

На вѣна за помощъ търчине ослободенъ
въ гърдитъ съсъ пощелъ и своенъ сѣбтани,
ний носилъ утѣха за майнитъ бѣдни,
и високо плѣтъъ въ духовъ лорни,
и любине брата — равнѣ мѣчаникъ.

Градомъ съсъ искренъ, сѣбли полети
на бѣдното време великия храни,
дѣркине високо дозвучи си сѣбти,
и носилъ утѣха за братята клети
и цѣла ушадѣ разпрѣсване съ слани.

*) Прѣкътъ — дѣлъ на У. Н. В. С.

Ванцаревъ

Последна пѣсенъ

Вечель в мракъ. Въ стая гробъ студена
главна послѣдне вѣчъ адичъ гори,
трѣпери и огани. Зловоши тѣкъ засѣина,
вовакѣсти и мадрѣши, горѣ сѣгъръ шери.

Нѣрѣши въ стужъ сѣрдѣто зѣдъ зѣнѣта,
въ бурѣ гатуи се навѣтъ,
и ушадѣ събѣтъ отѣна възъ душѣта
и губи се вѣтъ глухъ мѣлѣнѣтъ зѣтъ.

Надъ майнитъ трупъ се черно знаме вѣо;
Дѣлата спѣтъ, а ти е мѣлѣнина.
Зловоши сѣгъръ зловоши и се сѣбти:
„На ови сѣбти ще бѣдѣтъ ти цѣстѣна“.

А пѣи и пѣи въ захлѣсъ и до зѣбрани,
зѣбрани дѣтъ мѣна си и дѣцѣта;
последна грѣшъ мѣлѣна и тогава
съсъ мѣла зѣи мѣлѣна мѣлѣта.

Ванъ

Майци си

Майце мѣа, кѣтѣшихъ вѣсрѣте,
твоѣше ушѣтъ вѣло на дѣлѣте;
сѣбѣ да си възъ събѣтъ обѣбѣте
и да вѣлѣтъ мѣла вѣрѣ тѣлѣте!

До е, майце, твоѣта лубѣсть прѣше?
Дѣи на цѣбѣта мѣлѣтъ отлѣбѣта,
въ бѣрѣни е мѣлѣта, майце мѣла,
бѣше прѣше носѣтъ вѣсрѣбѣта.

Мѣла дѣтъ пощѣбѣна въ вѣсрѣтѣ
да отлѣбѣ на орѣлъ съ крилѣта, —
дѣсѣка твоѣта вѣлѣна въ дѣлѣтѣта
да отлѣбѣта, мѣла, вѣи клѣта. . .

Ти погрѣба бѣбѣна мѣлѣнина,
кѣтно вѣе нѣго на робѣна;
сѣбѣна подъ дѣлѣтъ дѣлѣнина
нѣтъ сѣлѣтъ цѣбѣтъ въ мѣлѣбѣна вѣсрѣна.

Страница на в. «Борба» с второто отпечатано там стихотворение
на Н. Ванцаров «Последна песен», бр. 2, 1926 г., Варна

*Никола Вапцаров със свои другари от Банско през една от ваканциите
1927—1928 г.*

Моряка на черноморския бряг, 1929 г.

Н. Ванцаров със своя другар Георги Чолаков, 1928 г.

също и музикално-литературната програма за тържеството.

За младежа, който е използвал свободното си време да мечтае и да пише стихове, това вече е „сериозно“ признание и той не може да не го е приел със задоволство. Много от представените за сборника литературни творби сам обработва, а от своите произведения включва „Спомени от миноносците“ и „Марш на 26-и випуск от Морското училище“.

В марша, наред с патетичния призив, във финала откриваме и миньорни нотки. Но „Спомени от миноносците“ разкриват вече ново дейно отношение, което ще определи насоките на бъдещи търсения. Тук се съдържа и истинска апология на машината, на новия технически прогрес. В опоетизираната обстановка в машинното отделение на „Дръзки“ поетът е разкрил дълбочината на своите вълнения, вътрешното сродяване с работата, в която е намерил подтик за дръзновение и изобретателство. Той „одухотворява“ машината, рисува я като жив човек, в който търси близост и намира доверие:

„Вие познавате ли шума на машината? Не, това не е само шум, някак грубо е да се каже, че е шум. Тогава и аз така го наричах, но сега не си позволявам такива грубости. Защото това е душата на машината, това е нейният пулс, а ако тези сравнения ви се виждат много сантиментални, кажете тогава, че това е нейната диаграма.“

И по-нататък Моряка продължава с присъщата му искреност и артистично превъплъщение:

„Сега вече аз не я мразя и за ония моменти, когато тя лукаво-предизвикателно ме поставяше лице срещу лице със загадката. Сега вече не я мразя, защото имаше моменти, които бяха препълнени с радост. Помня как след като свършвах някоя работа, аз заставах до поправената част и чаках с трепет.“

И аз не го прavax от маниерност, о, не, тука имаше дълбоки психически подбуди — в поправената част ме гледаше въплътената ми мисъл, вътре в клетките ѝ течеше моята кръв, в нея трептеше моят темперамент. И когато тя се задвижваше с прецизната акуратност на планетите, в мене бликаше възторгът на творчеството. Тогава аз я галех нежно, в очите ми горяха искри, то-

гава аз я галех, като моя любима, а тя ме пръскаше със закачливо самодоволство, със затоплено от знойна плът масло .

В това почти любовно обяснение на двадесет- и две годишния младеж се долавя пробуждането на творческия порив — насъбраните знания през изтеклите неусетно трудни години търсят поле за действие. С присъщата му сериозност той е разкрил своето горение да бъде полезен, жаждата за труд и творчество. Той е почувствувал, че наученото през тези години намира сериозен смисъл и с присъщата си всеотдайност е готов да се посвети на своята работа.

В тези признания на възмъжавачия и узряващия за живота ученик от Морското машинно училище виждаме и засилващото се негово обществено чувство — неговият труд не е самоцелен, в размислите му се долавят все по-определено идейната насоченост и яснота. Наред със сантиментално-лирическите настроения, разкривани в редица от стихотворенията, които пише през тези години, Моряка все повече става чувствителен към политическите проблеми на времето. И животът му в училището се пресича с някои от проявите на общественото развитие, със събитията, които разтърсват нашата действителност.

Другарят му Петър Ал. Клечков си спомня: „Понеже беше роден в Банско, ние го наричахме на шега „македонец“ или „комита“. С това той чувствуваше, че ние го отличаваме от нас, приемаше го с известно задоволство, дори и с малко гордост. По това време борбите между двете македонски крила бяха в разгара си и за нас те представляваха немалък интерес, а и той имаше обичай да ни посвещава в тях. Баща му беше активен участник в тези борби. Той се занимаваше с „комитаджилък“, дори дълго време беше в неизвестност, а тогава самоизстреблението между двете крила беше стигнало до своята най-висока точка. Може би всичко това беше направило Вапцаров замислен, загрижен, винаги сериозен. Не му липсваше ентузиазъм и вдъхновение, особено когато се заговореше за живота в неговия легендарен Пирински край.“⁴¹

Известно е, че през 1928 г. още повече се засилва отдавна започналото разцепление във ВМРО поради борбата за власт в нея. Привържениците на отявления ре-

акционер и фашист Ванче Михайлов убиват генерал Александър Протогеров. Замесен в тези борби, бащата на поета без малко не става жертва. „По нареждане на Ив. Михайлов наемен терорист стреля през пролетта върху Й. Вапцаров, когато се прибира от овощната градина в къщи в Банско. Куршумът рикошира от часовника му и той остава жив. Бащата много добре знае какво означава да влезеш в черния списък на ВМРО. За да запази живота си, той заминава за Съединените щати, в Ню Йорк, на гости при сестра си Манда Кондова и двамата му по-малки братя Георги и Димитър Проданичини.“⁴² Семейство Вапцарови по-късно, през септември 1930 година, временно се премества в София и се настанява на ул. „Веслец“ 16, тъй като квартирата на Иван Михайлов е в Банско и животът на стария е бил в постоянна опасност. Дворцовата клика и фашистката власт у нас успяват да използват като свое оръдие националистическата организация, която изцяло служи на реакцията и избива редица видни дейци на Българската комунистическа партия през тези години.

Съобщенията за безпринципните борби във ВМРО, известията във вестниците за акциите на партията и жестокото насилие над работническото движение, разрастващите се стачни борби — всичко това, макар и трудно, си пробива път през казармените стени и достига до учениците в Морското машинно училище. Особено като стари моряци, през втората половина на своето обучение, те имат по-широки връзки с цивилния живот, информират се по-свободно за международния и вътрешния политически живот.

Кольо Г. Василев споделя:

„Последните три години от учението в училището — практическата ни подготовка — имаха решително значение за превъзпитанието на мнозина от нас. Носейки кошчетата с въглища, борейки се с морската стихия, премахвайки изкуственото деление, насаждано от офицерите и възпитателите между нас, възпитаниците на Специалните школи и моряците, и като се побратимявахме естествено в негодите и борбите, ние захвърлихме белите ръкавици и кухото и лъжливо „господа офицери“ и станахме нови хора. Включихме се в нелегалните флотски групи, свързахме се с градските комсомолски организации, получавахме и четяхме марксистическа

литература, работническата преса: „Ехо“, „Поглед“, „Жупел“, „Наковалня“ — водехме горещи спорове в защита на Съветския съюз. В този период Вапцаров се оформи и израсна като комунист.“⁴³

В богатата библиотека на училището се получават и съветски издания като „Морской сборник“, в което могат да се намерят интересни материали за живота на моряците от Червената армия и Червения флот. Интересът е идвал и поради крайно суровите дисциплинарни наказания в училището, грубостите и побоищата, нанасяни от офицерите и подофицерите на редица ученици. Моряците се вълнуват от живота и новите взаимоотношения в съветската страна. Потискащата атмосфера и непоносимите условия за работа често карат моряците, насъбрани в кубрика на кораба, да водят спорове, да разговарят и мечтаят за по-свободен и щастлив живот.

Единственият комунист във випуск 26-и е Димитър Ив. Моллов от с. Поибрене, Панагюрско. Той отрано открива честното, принципно поведение на своя другар Никола Вапцаров, съзира постепенните промени, които настъпват в неговите „романтически“ възгледи. Между него и Моряка се установяват близки взаимоотношения, двамата си симпатизират. В училището партията прави отново сериозен опит да възстанови революционната организация след провала и процеса през 1925—1926 година, дейността на Моллов цели привличането на по-будните младежи към активната политико-просветна работа. И когато вечер, след изнурителната работа насъбраните младежи обсъждат редица въпроси, тогава най-често има възможност да се разкрият истинските причини за тежкия живот, да се каже истината за това, което става в страната и по света.

„Споровете и разискванията се подхващаха по съвсем дребни поводи. Като спорехме по въпросите на литературата, минавахме към изкуството, науката и неминуемо поемахме разисквания и на образователната система. Въпреки че трябваше да се държи строга сметка за всяка казана дума, Вапцаров в някои случаи проявяваше необузdana дързост. Разказваше например с увлечение за устройството на учебното дело в Съветския съюз, като го съпоставяше с нашата действителност.“

„Ти да помниш какво ти приказвам тази вечер — се обръщаше към някого, който го прекъсваше, — не след дълго време в Русия няма да остане неграмотен човек, ей, разбираш ли?“

„Да, да, прав е Моряка, това го писа преди една седмица в „Зора“ — подхващам аз, за да омекотя положението. На другия ден му правех бележка, той все обещаваше, но не можа да се поправи.“⁴⁴

В спомените си Димитър Ив. Моллов е отбелязал редица характерни моменти около идейното съзряване на Никола Вапцаров. Още с влизането си в училището той е чувствувал задухата на тежкия суров живот, него го стягат сивите обръчи на жестоката дисциплина и нечовешкото отношение на началниците. Тягостното чувство, което пълни душата му, багри и редица от писаните тогава стихотворения. Много често младият поет описва своето положение, безизходицата, сърдечното страдание.

Буден младеж, който ясно разбира положението, в което се намира, Моряка не е безволева, страдалческа натура, която потиска своето негодуване и прикрива мъката си чрез апатия и безразличие. У него кълнят протестът и несъгласието с неправдата, която изпълва военните делници, лицемерието на началниците не само го потиска, но и кара да се опълчва срещу различието между думи и дела.

Откровен и честен, още на инспекторското изпитване през 1928 година Вапцаров се оплаква пред началника на флота капитан I ранг Стефанов от недобрата храна. Също така изразява мнение, че вместо токи на учениците трябва да бъдат дадени бляхове за коланите, които носят. Тонът му е спокоен и решителен и това вбесява както адмирала, така и офицерите, които предварително са взели мерки да не се правят никакви оплаквания. Но ученикът спечелва победа. Неговата „дързост“ се посреща от другарите му с одобрение и уважение.

И по-късно той запазва тази си откровеност, в разговорите и споровете чувствува, че и други мислят като него.

Затова, когато на кораба „Камчия“ на 23 февруари 1931 година написва стихотворението си „Жажда“, поетът говори не само от свое име, а от името и на другарите си и повечето от тях си преписват стихотворение-

то, защото откриват в него нещо много свое, близко и скъпо. Художествените средства в „Жажда“ са все още неубедителни, но реалистичната картина, която е нарисувал авторът, се налага с дъха на морския суров и груб живот, впримчил младите мъже в своята примка:

В кубрика цигарите димят .
Безпомощни, печални силуети.
Ний търсиме, душите ни са взети.
Димът чертае мрежав къдрав път
кат синята повърхност на морето.
Един фенер със някаква решетка
едва гори О, болна светлина .
Та можем ли във тази мрачина
да найдем тука тая обща клетка
на птицата със сините крила?
Скръбта гори. Цигарите светулки
проблясват сред тютюнева мъгла.
Обори някой тягостно глава,
а фалините свирят кат цигулки
под вятър на нашите тегла.
Един фенер със някаква решетка
Разбили бихме маската му зла.
Та нам ни трябва силна светлина
да найдем в мрака тази обща клетка
и птицата със сините крила.

Тази жажда по „птицата със сините крила“ кара автора все по-активно да изразява своето отношение към редица възникващи проблеми. Той изготвя план за бягство до Съветския съюз, решението го окуражава и той мечтае там да следва така обичаната литература. Когато през есента на 1931 година Димитър Ив. Моллов е арестуван, Вапцаров редовно го посещава и му носи цигари, поддържа връзка с другаря, който му е помогнал в идейното съзряване и ориентиране в политическата обстановка.

В началото на 1932 година Никола Вапцаров отново е в Русе, където е на стаж за четири месеца в Дунавската полицейска служба — до края на обучението му остават броени месеци. Тук, в малкото къси часове за отдых, той отново чете и пише или посещава редица театрални постановки — „Дон Карлос“ от Шилер,

„Цената на живота“ от Немирович-Данченко, „Периферия“ от Фр. Ленгер, „Процесът на Мери Дюгън“ от В. Байер, „Към пропаст“ от Ив. Вазов, „Грешна страст“ от Зудерман и др. Театърът до края на живота му ще остане мечтана и неразделна област на изкуството, в която той не се утвърждава само поради ранната си смърт.

Неговият артистичен дар проличава особено силно при подготовката на гървото действие на „Хъшове“ от Вазов, което практикантите представят за моряците от Дунавския флот. Моряка е и режисьор, и изпълнител на ролята на Странджата. Творческото горене изпълва неговата младежка душа, стремежът му да намери нещо светло в живота, да излезе от сивотата на делниците се проявява в „театралната му страст“, запалила и неговите другари. В патоса на Вазовото произведение те са усетили оная първична сила на родолюбието, оная хъшовска волност, която особено е хармонирала на техните младежки терзания и жажда за нещо красиво, което все още не е достигнато.

Само за миг, ако успеем да си представим „на живо“ вечерта с представлението, можем да видим високия слаб младеж в ролята на Странджата. Той сякаш се преражда в този смел герой, готов да жертвува всичко за благо на отечеството, неговата мъчителна драма го прави още по-откровен и благороден, гласът му звучаваша с естествена дълбочина и прозорливост. Лазар Сапунджиев отбелязва играта на Вапцаров: „В тази роля той остана незабравим“

Тези трудни месеци са обагрени и от трепетното пролетно настроение край Дунав, където преди две години поетът пак е посрещал пролетта, размишлявал е за младостта и любовта, търсил е някаква вътрешна опора в мъчителните години на съзряване и безизвестност. В тетрадката с бели листове е запазен първият вариант на стихотворението му „Пролет“:

Пролет моя, моя бяла пролет,
още неживяна, непразнувана,
само в зрачни сънища сънувана,
как минаваш ниско над тополите,
но не спираш тука своя полет.
Пролет моя, моя бяла пролет,
аз не помня твоите тихи вечери —

тъй жадувани и толкова далечни,
ето ме сам със мойта горест
и духът ми пак лишен от полет.
Пролет моя, слънце неогряло .
Още пазя кръстчето на майка ми,
гледам и очите си изплакани
и със него искам да халосам
образът си в мойто огледало.
Русе

Тук е отразен някакъв още неясен, вътрешен, неосъзнат бунт на младежа, който се чувствава самотен и изолиран от широкия свят, бунт, прекалено индивидуалистичен — личността не може да се примири с положението, в което се намира, но чувствава, че не ѝ достигат сили да се бори срещу откриващата се неправда. Пролетта идва да подсили болката за вехнештата младост, за прегарящите в бездействие младежки сили.

Трябва да изминат десетина години, през които Моряка ще укрепне идейно и творчески, ще намери своето място в живота и тогава преродилият се поет ще промени тъжното настроение на своята „Пролет“, в нейния финал ще прозвучи трагично-величавата прослава на саможертвата, ще прокънти медният звън на бойната тръба, във възторга от революционното настъпление ще се прелее осъзнатата готовност за борба до сетния час:

Как ще пеят птиците в житата!
Весели ще плуват във простора .
Ще се радват на труда си хората
и ще се обичат като братя.
Пролет моя, моя бяла пролет . .
Нека видя първия ти полет,
дал живот на мъртвите площади,
нека видя само твойто слънце
и — умра на твоите барикади!

Но през тези месеци Вапцаров е завладян и от мечтата да пътува, тъй като често моряците, които са на учебна практика, са били изпращани с търговски кораби по Средиземноморието. Настроенията, обхванали Моряка пред уволнението във време на тежка стопанска криза и безработица, се примесват с вълнението пред очак-

ваното пътуване по широкия свят. Запазената Мореплавателна служебна книжка № 273 удостоверява, че Никола Вапцаров е постъпил като стажант-механик на параход „Бургас“ на 25. IV. 1932 година във Варна. Макар че не успява да получи парите, пратени от баща му за пътуването, на 26 април стажант-механикът заминава с кораба за Александрия. От късото писмо, написано още в този ден до бащата, се долавя радостното напрежение, обхванало сина, но всичко е твърде дискретно. Както и при други подобни случаи, той умее да сдържа радостта си:

„Др. текьо,

Вече съм на път. Днес пристигнахме в Бургас, а навярно утре сутринта ще бъдем в Цариград.

Получих телеграмата ти още в събота, но за съжаление парите до вчера не бяха пристигнали. Взех пари от един бивш мой възпитател — лейт. Цанев, обещавайки му, че щом се завърна, ще му ги дам. Затова парите (те навярно са вече във Варна) нека останат във варненската банка, за да мога, щом се завърна, да му ги дам.

Аз съм много добре. Ще ви се обадя от няколко места.

Сега целувам всички в къщи.

Никола.»

Всъщност едва ли радостта му би могла да бъде както някога — волна, открита, примесена с романтиката на юношеските мечти. За първи път изправен сред морския безкрай, като героя на Байрон, той усеща още по-силно тягостното чувство, отдавна човъркащо сърцето му. Горчивият привкус на живия живот набраздява и това така желано пътуване. Ето в „Александрия“, първата от неговите „Импресии от параход „Бургас“, е изразено това сложно, объркано състояние на радост и печал, което морската шир е породила у него:

„Морето е безкрайно и светло, тъй както може да бъде безкрайно и светло само южното море, и над него нито един облак, нито една сянка, чисто и ведро както усмихната детска душа. Чисто и ведро... Спомням си моите детски години, първата молитва. и ми става тягостно и мъчно. Една чайка отпуща морно крила, ед-

ва що не докосва върха на мачтата, и после полита някъде далече. Очите ми неволно я следят, докато нейната белота не се разтопи в далечината съвсем, в огнените вълни на слънцето

А отвътре нещо се надига, бунтува се, клокочи, иска да изхвъркне от този железен обръч на една покорна действителност и вика:

— Чакай, чакай, отнеси ме и мене някъде в безбрежността, нашироко, там, където душите се разтварят, за да изгорят в горещата необятност на безкрая.“

В тези „импресии“, изпети на един дъх като вдъхновени песни, поетът е постигнал чрез художественото общение експресията на мислите и чувствата, които са го вълнували, след като е завършил един напрегнат, сериозен период на живота си. Прекършени са много от ранните му копнежи, изпепелени са надеждите за щастие. Юношеската фриволност на очакванията е заменена от нарастващото разочарование от нещо безвъзвратно загубено и незаменяемо. Възвишената екзалтираност на момчето от Банско се е претопила в смущение, което стъписва навлизания в живота техник.

Като процедено през зъби е неговото признание:

„Ние искахме нещо огромно, далечно, ние искахме кораби като планини, ние искахме далечни морета, ние искахме необзорен широк път, а ще останем в тесните машинни помещения.“

В тези думи обаче се чувствува повече гняв, отколкото разкаяние. Този гняв прозира и в настроенята, изразени в пътеписите на Вапцаров за това единствено далечно пътуване — „Ключът на Суец“ и „За силно впечатлителните — вход забранен!“

Попарените от сланата на живота красиви мечти на Моряка са погинали — и в далечните страни той не очаква да види нещо по-ново от това, което вече познава. И тук той мисли „за хората, които спят като заклатни в твърдите легла и ръмжат в съня си“. В Александрия запомня стоварения юмрук върху кокалестото лице на непознатия хамалин. Или „момичетата, които може би са мечтали да станат кинозвезди или най-малкото прочути балерини“, а са минали през баровете или кабаретата.

Вапцаров размишлява върху „шанса“, който е определен всекиму на тази земя и нови проклети въпроси

терзаят съзнанието му, а пред погледа му преминават като пъстрината на всевечен карнавал Порт Сайд, Бейрут, Хайфа, о-в Мителин, о-в Мармара, Фамагуста. В пищния пристанищен маскарад чувствителният механик бързо открива крещящите социални противоречия и затова за богатите безскрупулни посетители на нощните заведения, на улиците с проститутките той се изказва със замах, точно: „Това не са хора, а зверове.“

А в служебната му книжка, когато завършва пътуването, оценките са лаконични и с нищо не ни говорят за душевния прелом, обхванал Моряка:

„Атестационен бележник

за ученика Вапцаров, Никола Иванов през времето на практиката му в парахода „Бургас“ от 25. IV. 1932 г. до 28. V. 1932 г.

1. Здравословно състояние: здрав, издържа на море.
2. Характер: добър.
3. Нравствени качества: добри.
4. Умствени способности: добре развити.
5. Обща култура: интерес проявява към техниката.
6. Служебни добродетели: послушен, изпълнителен, точен.
7. Служебни качества: добри.
8. Общественост: подбира подходяща среда.
9. Поведение: примерно.
10. Практика: отличен.

Кап. параход „Бургас“: В. Филев“

Наред с новите впечатления за несправедливостта на общественото разделение, за това, че светът се състои от бедни и богати, от щастливци и нещастници, стажант-механикът на самия кораб е чувствувал лошото отношение на висшестоящите — стажантите са се хранили отделно от офицерите поради провинения на предишните стажанти. Това отношение веднага е повлияло на самочувствието на младежите — през целия месец ги пари огорчението и обидата и когато се завръщат, те изказват недоволството си от командния състав.

Предстои уволняването и първите грижи за бъдещата работа и препитание слагат отпечатък върху лицата на учениците. За изтеклите месеци вестник „Технически глас“, орган на Дружеството на българските техници със средно образование, констатира в уводната си статия „По три фронта“ следното: „Тежки, болни времена преживя-

ва страната ни. Ударите, които ѝ се нанесоха в Ньой, я разсипаха финансово и стопански. Последниците от войната разстроиха нейния организъм. Световната криза, която у нас намери добра почва, вече съвсем ни задушва. От друга страна, безработицата все по-често и по-често почна да ни заобикаля и да се настанява у нас за по-дълго време с намерение да се установи тук на постоянно местожителство. ⁴⁵

Изгледи за по-оптимистично развитие на нещата няма, защото вестникът и в друг брой пак в уводна статия, озаглавена красноречиво „По кой път“, отбелязва: „Днес, когато целият свят е обзет от тежка стопанска криза, когато и малка България изнемогва от същата криза и цялото българско гражданство прекарва тежки минути на изпитания, всеки от нас си задава въпрос: накъде? Где най-много може да се очаква спасението за отделната личност и за народа ни?“⁴⁶

На 14 юни 1932 г. Никола Вапцаров завършва военната си служба и със заповед № 38, п. 6, от същата дата е произведен в ранг офицерски кандидат. Вместо радостно очакване — нарастващо разочарование. Романтиката на моряшкия живот, още преди да е изживяна истински, се е изпепелила и „животът със грубите лапи челични“ е готов да притисне младите мъже. Една част от завършващите съвипускници прави отчаян опит да намери работа във Варна, даже посещава инспектора по парните котли Люцканов, но той ги посреща с вдигнати рамене.

Настроенията, обхванали Вапцаров, са изразени много ясно чрез надписа, с който той подарява за спомен снимката си на своя приятел Халей Чушков:

„Спомен от онези дни, когато гладувахме и деляхме братски късче хляб; от онези дни, когато мечтаехме за нещо светло, а ни очакваше може би ужас; от дните, когато бяхме на прага на нашата бленувана свобода, а може би щяхме да се изгубим в призрачната сянка на действителността »

След време, когато поетът пише стихотворението си „Писмо“, предчувствията от тези дни са кристализирали с цялата си яркост и грабваща сила, с дълбокия вътрешен драматизъм и изповедна страст:

Ти помниш ли как в нас
полека-лека
изстиваха последните надежди

и вярата
 в доброто
 и в човека,
в романтиката,
 в празните
 копнежи?
Ти помниш ли как
 някак много бързо
ни хванаха в капана на живота?
Опомнихме се.

Късно.

Бяхме вързани жестоко.
Като някакви животни в клетка
светкаха
очите жадно
и търсеха,
 и молеха пощада.

А бяхме млади,
 бяхме толкоз млади! . .

С каква огромна човешка болка Вапцаров се е връщал към тези последни часове в училището, където са изминали шест години от неговия живот. Равносметката е жестока и младият човек тогава я е усещал още по-силно и тревожно.

През тези дни в душите на младежите чувствата са накупели като пролетните води, заприщени в бент, готов всеки миг да се пропука и разкъса. Към разочарованието, налагано от бъдещето, което ги очаква, се прибавя и чувството, че са измамани несправедливо, и това е надигало вълните на емоционалните терзания, готови да се излеят в протест, да избухнат в гняв.

Поводът идва съвсем естествено и е крайно подходящ — предстои раздялата с началниците. Обикновено по традиция това става с банкет, на който се поднасят речи и приветствия към завършващите. Част от недоволните младежи, особено тези, които са прекарвали стажа си в Русе, решават отговор от името на завършващите да произнесе Никола Вапцаров. Много пъти той е предизвиквал възторга на другарите си чрез своите пламенни рецитации, а славата му на поет отдавна е излязла от района на училището. Примерен и честен, отличен другар, ползващ се с авторитет и сред своите началници — той най-добре би

могъл да изрази мислите и настроенията на своите другари, да разкрие истината, така упорито забулвана зад красивите фрази и лъжливи обещания. Изборът е направен и Моряка е приел.

Можем да си представим тържественото оживление, царящо на 16 юни, препълнената бирария „Грозд“, недалеч от варненския колодрум, от лявата страна на пътя за Евксиноград. Както става при подобни случаи, довчерашните ученици са наседали между своите преподаватели и офицери. Присъствуват много гости. Банкетът преминава с шум, смях и закачки, настъпва обичайното успокоение и разпускане на присъстващите. Скоро, по даден знак, настъпва тишина и вдигат наздравица за завършилите началникът на Морската учебна част и началникът на гарнизона. Познати изтрити фрази, които се изпращат с вяли ръкопляскания.

Отново настъпва тишина. Изправя се Никола Вапцаров. Тъчката му слаба фигура се вижда от всички. Отначало гласът е несигурен, той заговаря бавно, но после думите укрепват, само засилващата се бледина на лицето говори за свръхнапрежението, което го обладава:

„Господин капитан, господа офицери и преподаватели. Изминаха шест години и ние си отиваме. От онзи детински ентузиазъм, който носеше всеки един от нас, не е останала нито следа. Всичко е рухнало. Ние си отиваме и една голяма част ще мине под безрадостния пряпорец на безработицата, останалите ще си наложат компромиси, които ще имат съдбоносно значение за целия им живот, но не може да се избира — те ще бъдат компромиси за хлеб. И ето днес се събираме за последен път да си подадем ръцете, събираме се, защото едва ли ще се видим някога, събираме се да си кажем нещо, не да се укоряваме, а да поправяме, не да създаваме злоби, а да изкореним техните поводи, не да прием, а да открием душите си.“

Искреният тон веднага грабва присъстващите. Те затаяват дъх, а Никола Вапцаров продължава да говори. Само някои от офицерите вече се споглеждат или следят поведението на началника. Няма ги познатите от други подобни тържества възторжени думи, патетичната призивност за вярност пред царя и отечеството. Напира болката, събирана шест години:

„Ние заемахме длъжности, изпълнявахме ги съзнателно

и Доблестно. Когато имаше нужда, работехме непосилно, с любов и увлечение, с едно себеотрицание, което заслужава похвала. Но вътрешният ни живот все пак носеше белега на тягостни отношения, създавани по една крива формула — че ние сме войници, че ние сме деца. Принципиално тя е вярна, но с принципиалности нещата не се оправят. „Не отричам, че имаше хора, които напълно ни съчувстваха, но те не бяха от онези, които трябваше да бъдат.

Ние напуснахме теорията с разцъфнали души, а сега има тъмнина, има и протест.

Това е в едри щрихи, което трябва да се каже. Не толкова за нас, колкото за тези, които ще ни последват. Разбирате ли, не защото е свойствено да се обвинява, а по необходимост.“

Когато Вапцаров свършва, бурните аплодисменти дълго не стихват.

Ето как Петър Ал. Клечков предава впечатленията си от въздействието на тази реч:

„Това беше наистина неочаквана бомба, особено за началниците. Настана известно смущение, защото смелостта и откровеността наистина бяха поразяващи. Такива думи и изрази не беше обичайно да се чуват, особено при подобни случаи, и то във военна част. Началникът възложи на преподавателя по литература да отговори. Той стана, но биде апострофиран от един другар, че говори „по заповед“ и той, без да завърши, седна. Това даде възможност на началника да се поопомни. Той стана и с най-груби думи започна като че ли да ни отмъщава; отправи много упреци, нарече ни пораженци, недоволници и т. н., удари по масата и изхвъркна навън.“⁴⁷

Речта на Вапцаров на прощалния банкет ми напомня за явяването на Жюлиен Сорел пред йезуитите. Като героя на Стендал, той не е можал да усвои общоприетите догми на мислене и поведение през изминалите шест години. Гордият му дух, затворен при мъчителните условия на живот, зажаднял за полет, за висина, при първия полъх на свободата разкрива красотата си. Преминал учебните изпити, в последния ден в Морското машинно училище, матросът държи още един изпит и го издържа блестящо.

Огняро— интелигентът

Аз бях във завод
с опушено, ниско небе,
където живота притиска
с чугунени лапи
и черния труд
бразди по челата.
И колко бе трудно
да можеш събуди
живота във този народ.
Да срутиш огромния
пласт
от лъжи,
който тежи
над този живот.

Когато Вапцаров напуска Морското машинно училище, получил зрелостно свидетелство № 1555, той е почти двадесет и тригодишен. В живота му до този момент няма нищо изключително, сякаш всичко в неговите прояви е в границата на допустимото. Силните черти на характера му тепърва ще се проявяват и ще респектират. Неговият свободолюбив дух става все по-непримирим и самостоятелността изпъква все повече. За преживяното той остава с чувството на неудовлетвореност, спомените будят в душата му чувството на резигнация и потиснатост:

„.. Имах добри другари, морето със своята красота и безбрежност ме успокояваше, но този казармен жи-

Вот и до последния ден на учението ми не можах да възприема, не можах да свикна с него. Само книгите бяха, които запълваха живота ми и ме откъсваха от цялата тази казармена обстановка. Те ми показваха друг живот — живот на големи чувства и желаня. Това ме правеше в много случаи щастлив, живота ми — лек и приятен. Лягам да спя и шепна прочетеното, додето заспя. Очите ми започнаха да ме болят, в 23 часа спираха електрическият ток, аз продължавах да чета на газена лампа цяла нощ до съвване. И се случи така, че един ден почти ослепях. А когато бях на миноносеца „Дръзки“, със седмици не слизах на пристанището. През цялото свободно време четях, беше ми приятно да гледам морето, да мечтая и да пиша стихове. Един стар моряк често подхвърляше: „Вапцаров от моряк може и калугер да стане.“⁴⁸

Непоправим мечтател, влюбен в литературата. Такъв е Вапцаров, когато постъпва в училището, такъв е и когато го напуска. И изведнъж някак неочаквано съдбата решава да му предложи рядък шанс. Старият, който някога се е противопоставил на неговото следване по литература, сега благодарение на връзките си с директора на вестник „Зора“ Данаил Крапчев урежда назначението му като сътрудник на вестника. Един слънчев лъч открива бъдещето на младежа, който е изправен на кръстопът, търси работа, гори от желание да осъществи себе си. Да започнеш работа в такъв голям официален вестник, това е наистина рядка възможност, защото неизбежно предстои блестяща кариера, леко и бързо може да се получи славата на литературна знаменитост. Тежък буржоазен вестник, „Зора“ е най-близо до върхушката, а това би осигурило на младия Вапцаров истински „път към висшето общество“ — пари, благоденствие, добре уреден живот.

Един амбициозен млад мъж едва ли би трябвало да се колебае — идването в столицата е сигурно. Но е нужна една малка „проверка“, на която Данаил Крапчев държи. Вярно е, че Никола Вапцаров е син на негов приятел, в който той сигурно не се съмнява, но в тия сложни времена, когато комунистите печелят все повече авторитет и привличат на своя страна младите хора, кой знае как ще се прояви синът? Тук старата фашистка хрътка не се е излъгала. Излъгала се е бащата, който съвсем не познава своя син и никога след това няма да го разбере.

Първата статия, пратена до „Зора“, проваля планете

на стария, а синът изгубва здрав, солиден път за бъдещо развитие. Статията е показала, че Никола Вапцаров има разбираня, които са насочени срещу официалната политика, че принадлежи на друг свят. Доброволно и решително той се отказва от бързото издигане в обществото, не се блазни от евтини печалби, платени с измяна на своите възгледи за живота.

В началото на своя къс зрял живот, Никола Вапцаров отново доказва удивителната морална сила на своя характер. Високата нравствена воля ще определя и по-нататък неговото поведение. С един замах той се разделя от успеха и признанието, за да остане верен на себе си. Зрелостта на човека идва, когато той с доблест свикне да понася загубите и страданието, а не когато практически се наслаждава на главозамайващи успехи. По тази решителна стъпка ние долавяме колко дълбоко Вапцаров е вярвал в своето призвание. Той се е чувствувал силен, защото е усещал творческите пориви. И е знаел — по примера на големите поети, че творец без достойнство не може да бъде сериозен творец. И още — че трябва да има свой път, да изковава бъдещето си, въпреки трудностите и униженията. С поведението си Никола Вапцаров сякаш потвърждава думите на Томас Ман, че моралът на художника е всеотдайност, заблуда, пълно себезагубване, той е борба и мъка, преживяване, познание, страст.

Оттук нататък младият поет трябва да понася всички тежести на едно сурово битие — вместо уют и покой — черен непосилен труд, вместо сигурност — безпаричие, подозрителност, безработица. И да носи в сърцето си необикновена вяра, която ще го крепи в неговия път. В тази вяра намира необикновена духовна сила, в нея няма нищо външно и патетично. Тя е в самата същност на Вапцаровото виждане:

Ето — аз дишам,
работя,
живея
и стихове пиша
(тъй както умея).
С живота под вежди
се гледаме строго
и боря се с него,
доколкото мога.

С живота сме в разпра,
но ти не разбирай,
че мразя живота.
Напротив, напротив! —
Дори да умирам,
живота със грубите
лапи челични
аз пак ще обичам!
Аз пак ще обичам!

Това не е само младежка самонадеяност, тук има нещо по-дълбоко и силно, като че ли необяснимо, което определя загадката на този необикновен човек.

Вапцаров избира пред столичния хайлайф книжно-мукавената фабрика в Кочериново и работниците, които живеят и работят в нея, с техните отрудени лица и ръце, с ежедневните грижи и провинциална сивота. Отначало той става огняр, тъй като няма свободно място за машинист. Работата около парния котел е много тежка за физически слабия младеж, но той упорито „усвоява“ новата си професия, без да се оплаква. А когато по-късно работи като машинист, винаги помага на своя заместник. Това веднага се забелязва от работниците.

Когато го опознават, за работниците той е Вапцара или просто Кольо. Неговата доброта веднага проличава в естественото отношение към новите му другари. Те го обикват и му се доверяват. Чувствуват, че е „ляв“, и споделят пред него своите неволи, разкриват жестоката експлоатация във фабриката. Тук се повтаря пак нещо, вече познато — младежът бързо се сближава с работниците.

Новият не изпъква с никакви необикновени черти — даже физически той е слаб, а понякога се случва и това — старите работници да се присмиват на безпомощността на новопостъпили младоци. Високата слаба фигура обаче носи един изключителен дух и той е, който винаги налага отпечатък върху Вапцаровото поведение. Блясъкът в очите, мекотата в жестовете, изразителните думи, с които говори, простотата, с която се отнася към новите си другари — всичко това бързо премахва всякаква преграда между Вапцаров и работниците. Те инстинктивно чувствуват, че този „чужд“ всъщност е истински свой и близък човек.

Васил Чорлев описва в своите спомени как е бил посрещнат Вапцаров и кое го е отличавало от другите техници.

„Вапцаров беседваше с всички — работници, чиновници, емигранти руси — прости и учени. Имаше един русин, емигрант, завършил философия, с когото Вапцаров много спореше. Той по-късно се разболя от нервно разстройство. Когато трябваше да бъде отведен от някого в София на лечение, въпреки че имаше много руси на работа при нас, той пожела да го отведе в София Вапцаров. Това също направи на всички силно впечатление. Тези факти показват колко много беше обичан Вапцаров от всички работници.

Той ни правеше впечатление и със своята любов към четенето. Всяка своя почивка ползуваше за четене и писане. Когато бяхме III (нощна) смяна на работа, от 22 до 23 часа Вапцаров си подготвяше работата така, че след това ставаше нужда само през I час да напълва масленките с масло и да провери лагерите. Щом свършваше работата около машината, веднага сядаше на масата да чете или пише. Чудно ни беше как може по цяла нощ да чете, без да заспива. Често пъти ние с помощник-огняря се стараехме да изпълняваме и неговата работа, за да може по-спокойно да чете.“⁴⁹

Към обаянието на човека се прибавя и неговата любов към книгата. Интелигентността на Вапцаров, широката му култура не само правят впечатление, но и респектират работниците. Хората на литературата и изкуството, попаднали в работническа среда, сред обикновени хора, винаги будят интерес, оглеждани са с внимание, обгръщани са с любопитство. Четенето и писането по време на работа кара другарите на Вапцаров да възприемат неговото занимание с цялата му сериозност, неговото „творческо“ безсъние ги учудва, но и едновременно с това се посреща от тях с истинско разбиране. И уважение.

В сивотата на безликото ежедневие този буден, неспокоен млад мъж търси вдъхновение, той не се примирява с това, което животът му налага, а е готов да се бори, да преодолява всяка мъчителна преграда пред своя път напред. Наистина той е непримиримият, готов да се лиши от сън и спокойствие, но да се чувствува полезен. Тази черта на неговия характер, която в ранните ученически години и по време на обучението в Морското ма-

шинно училище се е проявявала някак си спонтанно, сега става целенасочена. Машинистът от фабриката в Кочериново разбира, че освен труд на тези работници е нужна просвета, нужно е духовно развитие и своите възможности той вплита в една високо отговорна задача — да буди естетическото им чувство и развитие. Той желае да бъде полезен, да се бори за повече красота, нужна на хората.

На 4 септември 1932 година Вапцаров изнася в читалищния салон на Горна Джумая сказка на тема „Морето — очерк из мировата литература“. Основното романтично борческо настроение, с което говори, е показателно за това, което става в душата му:

„... Къде си ти, гръмотевична буря, символ на свободата?! Как изумително вярно е схванал поетът тази символизация. Винаги най-подходящата дълбочина в символистично отношение на свободата е била бурята, бурята в Прометей, бурята във Фауст, бурята в Манфред. И не само в сценично отношение, бурята сама по себе си представлява едно освобождение — трясъкът, този невъобразимо гибелен шум не изразява ли борба със старото, борба с вечните компромиси на живота, борба с етикетите и суровите догми, борба за нови хора, нови устои, нови норми на живот!“

Обикновеното непокорство се превръща в страстен зов, литературният анализ зазвучава с повелите на настоящето. Тук развълнуваният тон на Вапцаров, неговата фигура, приковала погледите в салона на читалище „Съгласие“, ми напомня за друг сказчик и поет — Гео Милев. Така през 20-те години в София той е проповядвал идеите за ново изкуство, съчетавал е своята творческа дейност с изискванията на новото време, докато достигне до разтърсващата изповед, до изключителния граждански акт — издаването на поемата „Септември“. Естетиката на новото изкуство със своята бунтарска страст той защитава открито. Полемизира с неукротима енергия, дери непознати пътища за художественото творчество, без да се свени пред старите скрижали и техния вече демодирани авторитет. В поведението и съдбата на двамата големи български поети има известно сходство. Големите характери и личности си приличат.

За да разберем истинското състояние на Никола Вапцаров през тези последни месеци на отиващата си

1932 година, за да вникнем във все по-нарастващите вътрешни противоречия на неговия цялостен и единен характер, трябва да имаме предвид и писмото му до Елена Вапцарова, написано на 29 септември. В откровенията си той добре е разкрил сложните трансформации, които настъпват в духовния му мир и тук несъгласието с обвиненията на бащата само допълват все по-яркото идейно развитие на сина, отхвърлянето на „празните химери“, владели неговото съзнание и чувства. Размислите са изразени просто, естествено, силно:

„Мила майко,

Има дни в живота на човека, когато той нито се радва, нито тъжи. Налегнала го е една особена пустота. Дълбоко — някъде в подсъзнанието, става някаква борба. Но външно като че ли всичко дреме.

Такива приблизително дни изживявам и аз. И как бих ви писал, когато в действителност няма какво да ви пиша. Усещах някакво разочарование — разочарованието на всеки младеж, встъпил в началото в живота. Не ме ли разбрахте най-сетне? Можех ли да ви пиша само обикновена хроника, без риск, че ще избухна, без риск, че ще ви опиша положението си с по-черни краски, отколкото е в действителност, изфорсирано благодарение на нетърпеливата младост, на нейното вечно непокорство, на нейния нестихващ бунт?“

По-нататък по отношение на реакциите на баща си синът пише:

„... После, напразно се е ядосвал, че не си гледам работата, а чета реферати. Работата си гледам съвестно. Но не мога иначе. Освен работа ми трябва и нещо друго. Освен хляба си, който изкарвам, трябва ми и друг хляб. За мен е невъзможно да се ограничи до положението на една машина, която само работи и поглъща своята определена доза пара.“

Тук се е изразила цялата кипяща енергия на младия човек. В своите аргументи той тръгва от старата библейска истина и я опровергава: само с хляб не се живее, на човека са нужни и други неща. Но общественият смисъл в поведението на Вапцаров се крие именно в неговото разбиране, че не само той, а и другите не могат да живеят само с хляб.

И още нещо, характерно за Вапцаров — на него по-начало са му чужди прибързаното възхищение, огненият патос на чувствата. Винаги разкрива своите дълбоки възнения съдържано, непосредствено, без показност, без излишна гръмогласност. Това е характерно за лирическият натюрел — мекота и нежност обагрят и най-острите му думи и изрази. Категоричността при него е подчертана чрез духовната извисеност и моралния финес, а не чрез грубото, настъпателно отношение, чрез резкостта на отрицанието или натруфеното самолюбие.

Навсякъде без съмнение Вапцаров е чувствувал вниманието към себе си, него го ценят и уважават, търсят дружбата му. Но той запазва естествеността на своето поведение, не търси никаква екстравагантност, за да подчертае „необикновеното“ в своя характер. Напротив. Чувствителното му сърце е отзивчиво и чисто и всяка неправда оттеква болезнено в него, наранява го дълбоко и силно. Понякога той се разочарова, чувствува се несигурен, сякаш не му достигат сили да се бори с всички неправди, които го заобикалят. Душата му боледува. В това страдание има много духовно просветление.

Вапцаров чувствува, че все говече влиза в разрез с реалността, че мечтите му все повече се разминават с бъдещето, което го очаква. Това го изпълва понякога с мрачни предчувствия. Трагичното в размислите му взема връх.

Но то е присъщо на вечно търсещия, недоволния от себе си човек. Съмнението посещава и Вапцаров, както посещава всички негови събратя в късните нощни часове, „в часа на синята мъгла“. В началото на октомври 1932 година той рецитира стихотворението „Нощ“ на Яворов на една тържествена вечер в читалищния салон в Горна Джумая. Струва ми се, че изборът именно на това стихотворение на Яворов не е случаен. Самото изпълнение на стихотворението е оставило неотразимо впечатление на слушателите. Ето какво си спомня в един къс спомен Андрей Миладинов, приятел на Борис Вапцаров, с когото е присъствувал тази вечер на тържеството:

„Ние с Борис се бяхме сгушили някъде в крайните редици и очаквахме най-много тази рецитация. Читалищният салон беше пълен. На първите редици пред рампата важно и наперено седяха „брадните“, както наричахме тогава михайловистките шефове

С гърлен, но пътен глас, се оскъсват първите думи:
„Сам си — и в треска ..“

В салона е тихо, страшно тихо, като в гроб. И по невидимите жички на проникновеното слово протича огнената струя на безсмъртната Яворова поезия. Накрая избухва трясък от ръкопляскания и „браво“...⁵⁰

Резигнацията и неударжимият драматизъм на Яворовото стихотворение са измъчвали самия рецитатор. Все повече от неговите мечти са поломени, все повече чистотата на неговите вълнения се омърсява в действителността.

В подобни моменти той като че ли не може да намери изход от кръстопътя на съмненията. У него борческото чувство още не е заговорило с пълна сила. По-късно, сякаш като равнисметка от това напрегнато и тревожно време, поетът писа в началото на „Завод“:

Завод. Над него облаци от дим.

Народът прост,

живота — тежък, скучен. —

Живот без маска и без грим —

озъбено свирепо куче.

И трябва да се бориш неуморно,

и трябва да си страшно упорит,

за да изтръгнеш от зъбите

на туй настръхнало

вбесено псе

парченце хлеб.

Потискащата смразяваща атмосфера на този нерадостен бит контрастира на бодрото младежко виждане и очакване, на светлите копнежи. Това неминуемо поражда скръб — скръб, изпълнена не с вопли и хленч, а тиха, мъжествена скръб, която изпитва силите, която гложди съзнанието с тежки, мъчителни въпроси.

Мисля, че писмото, което Вапцаров пише до сестра си на 24 октомври 1932 година, е много показателно за засилващия се трагизъм в душата му; то допълва размислите в по ранното писмо, пратено до майката. Братът води спор със сестра си по повод на нейното определение, че го смята за „необикновен“:

„Не за пръв път говорим с тебе на тази тема. И като че ли до голяма степен моят трагизъм се включва, че

повечето хора ме мислят за необикновен, а аз самият много добре съзнавам моята ординерност и това ме терзае. После заставаш на една съвсем неправилна база за необикновените хора. Те са били много силни и не са се разочаровали от живота. Помисли само колко голяма неправота има в думите ти. Помисли си за Едгар По, за Ленау, за Достоевски, за Яворов и колцина още.

Те са от онези необикновени, които се раждат на векове един път. Помниш ли тяхното разочарование, о, не само разочарование, нещо по-силно — отчаяние. То произлиза оттам, че те в душите си носят съвсем други минове, а светът е пълен с толкова пошлост и нищета. Затова Едгар По се опиваше с опий, за да запази илюзорността на своите прекрасни светове. Всичко това, разбира се, не ти казвам; за да ме смяташ още за необикновен, а за да видиш, че въобще не си права!...“

Но това разминаване между идеал и действителност у Вапцаров наред със скръбта поражда и нови сили, и нов духовен подем. Цялото му същество се активизира, пламват идеи и планове. Никога той не е бил пасивен съзерцател на това, което става около него, а мечтае дейно да участвува със свой принос в общото дело. И никога Вапцаров не е бил страничен наблюдател на събитията на своето време. Ограно той е формирал у себе си истинска обществена отзивчивост. Струва ми се, че ако трябва да търсим нечие влияние в това отношение, безспорно влияние оказва старият Вапцаров. Само че в борбата за нова обществена уредба на света бащата и синът се оказват на два различни фронта. И докато Йонко Вапцаров постоянно грубо се нахвърля върху идейните разбирания на своя син, то бъдещият поет-революционер много внимателно, но с една завидна упоритост отстоява своето политическо ориентиране, защитава партийната си принадлежност.

Но преди да застане начело на работническата борба, Вапцаров все повече навлиза в бита, опознава хората и техните проблеми.

Артистичната дарба на техника скоро става известна и той се включва в театралната трупа, организирана във фабриката — отначало е само артист, а скоро след това се изявява и като режисьор. Само за един „сезон“ са поставени и са играни пиеси, като „Член 223“ от Ст. Л. Костов, „Делба“ от Илия Енчев, „Йончови ханове“ от

Ст. Савов, „Милионерът“ и „Албена“ от Й. Йовков и др.

Хората, с които дружи машинистът-артист, са от различни среди — неговото умение бързо да се доближава, да спечелва доверието проличава именно в тия широки връзки и познанства. На 28 август 1932 година група студенти от Горна Джумая идват на традиционния събор в с. Бараково и в кantinата на фабриката те се срещат със своя приятел. Когато обедът преминава във весели шеги и разговори, младежите запяват, после Вапцаров декламира „Демон“ от Лермонтов, след това — стихове от Пушкин... Не може да не бъде изпълнено произведение и от любимия Яворов, този път това е прочутата „Калиопа“. Тази драматична поема, възпяла голямата, несбъдната обич, подсеща декламатора да изпълни две свои стихотворения — „Сън в планината“ и „Пролет“, които разкриват неговите младежки терзания, неразбраните интимни чувства.

Всъщност тези изповеди, посветени на неосъществената любов, не са ли едно истинско предизвикателство? Студентката Бойка Димитрова, която вижда за първи път Вапцаров, следи с интерес изпълненията на непознатия досега момък. Неговият топъл глас, високото чело и слабото му, но изразително лице ѝ правят впечатление. Но и техникът от фабриката като че ли е забелязал нежно-красиво момиче, което се държи свенливо и стеснително.

Чувствата на обичта, които пламват след тази среща, показват, че двамата от първия миг не са безразлични един към друг. Те започват да си разменят писма, снимки... И в своите трепетни вълнения Вапцаров запазва присъщата му откровеност. Сърцето му, готово да отговори на всяка истинска любов, сега повече от когато и да било е разтворено за пламенни чувства. На 18 октомври влюбеният пише до Бойка Димитрова:

„... Аз те обичам, ти трябва да ми вярваш, както ти вярвам аз, защото помисли — може ли да съществува любов без истинска пълна вяра?

Искам да ме обичаш. Искам да ме обичаш не така, както обичат днес, а както аз те обичам. Моята любов е огромна, тя е светла, неизмерима. Питаш ме защо те обичам. Аз дори не зная. Защото не може да се улови с разума това, което гори в сърцето. Но чувствавам, че

те обичам. Обичам може би усмивката ти, далечната ти усмивка, която отразява чистотата на твоята душа и стремежа за нещо светло, непорочно. Това не е ли достатъчно? Колко жени има днеска, които носят непристойно тази чистота? Аз не съм срещал.“

Както и в ранната си младост, Никола Вапцаров не признава никакви изкуствени признания на чувствата, предварителната „тактика“, а говори открито така, както сърцето му повелява. Щом любовта съществува, той я изповядва открито, не си служи с намеци, с будоарни подмятания. Истинската обич веднага заговаря за себе си, а не се крие зад изкуствени фрази и галантни признания.

На 11 декември 1932 година, след като неочакваните съмнения са отлетели като черни птици, след като двамата влюбени са имали възможност да бъдат заедно, поредното писмо е изпълнено с възторжена искреност, в признанията има горещи, силни чувства.

„Бойя, какво щастие е да обича човек! .. Да обича без етикети, без догми, неръководен от предразсъдъци, игнорирайки брътвежа на хората, отдаден всецяло на своята любов, игнорирайки себе си дори. Да се обърнеш целия на саможертва, в култ на тази, която обичаш.

А аз те обичам, Бойя, обичам те повече, отколкото самата ти можеш да предположиш. Звъниш в кръвта ми, във всяка моя клетка, като неотменна част от мене.“

Новата 1933 година Никола Вапцаров и Бойка Димитрова посрещат заедно във Военния клуб на Горна Джумая (сега Благоевград). Предстои една тревожна напрегната година. Някакво предчувствие изпълва дългото писмо, изпратено до любимата на 19 януари:

„Никога не съм мислил, че в любовта ни ще има само слънце, че любовта ни ще бъде само звучна безгрижна песен. Такава любов дори не искам. Помисли колко безцветна би била тя. Помисли, колко ординерна, колко пуста щеше да бъде. Една такава любов на монотонно „щастие“ е възможна само за хора, лишени от чувствителност, лишени от тънкия усет за това, което е хубаво и лошо, за това, което е красиво и грозно, за това, което е възвишено и низко. Не искам да кажа, че умишлено трябва да търсим дисонанси в любовта ни, за да бъде тя разнообразна. Животът сам ще постави пред нас хиляди проблеми, които всеки за себе си ще разреши по своему. И после нашите индивидуалности

ще се сблъскат, за да ги обобщят. В тази борба на обобщаване, в тази непреривна трансформация на единия и на другия е за мен най-висшият процес на любовта.“

Едно признание на поет, но в него говорят и натрупаният жизнен опит, и трезвото оценяване на онова, което предстои. Чужд на външно поетичните жестове, Вапцаров предпазва любовните си чувства от театралност. В интимната страст той не търси „лудории“, а открито, честно разбирателство, духовна близост. Това е една нравствена строгост, която не е случайно проявена, а е съпътствувала цялостното развитие на младия Вапцаров. И остава докрай.

Без да е аскет, и в личния си, и в обществения живот той проявява удивителна вярност на своите вътрешни схващания и подбуди. Върху неговото поведение е трудно да открием нечие влияние. Чужд е за „модата“, не се нуждае от някаква фалшива показност и смелост. Той не е авантюрист нито в любовта, нито в творческите си подбуди, нито в по-късната си революционна дейност. От всички негови прояви струи някаква особена поетичност. Без да обгръща личността си в някакви „тайни“, той ни покорява с неповторимата чистота на своите вдъхновени желания и помисли, с безкрайната всеотдайност и човеколюбие.

На 23 май той започва да пише писмо до Бойка Димитрова. За съжаление това писмо е недовършено, но опитът на подателя сам да се характеризира за нас е много ценен. Вапцаров споделя:

„Ако те отегчавам, ще ми кажеш и аз друг път няма да ти разправам приказки. Впрочем тая не е никак интересна, но не зная защо искам да ти я разкажа.

Приказка без край.

Роден бил човек в полите на една голяма планина, където звездите сияели необикновено и върховете като че ли опирали в небето. Може би затова останала жаждата у този човек през целия живот към необикновената сгеглина и необятния простор на небето. Във висините се реели свободни орли. Той (или по право „то“, защото бил още дете) ги гледал с часове, унесен в неутолимия копнеж за свободата. Понякога духал планински вятър и галел непокорната глава на детето, като носел заедно с миризма на смола и чужди фантастични мисли, които детето жадно поглъщало.. “

Тази съкровена мечтателност съпровожда Вапцаров във всяка негова постъпка. Тя осветлява неговия жизнен и творчески път. Но само големите и силни личности са умеели да мечтаят истински. Това не е празното, унило мечтателство на Гоголевия Манилов. Младият мъж мечтае за нещо голямо, недостижимо и тази мечта активизира неговите сили, премахва безволието, обезверяващото съмнение.

В жизнения му път нещата никога не преминават равно, спокойно; винаги откриваме събития, които нарушават ритъма на една последователност, сякаш съдбата постоянно иска да проверява неговите сили, да премерва висотата на мечтите и идеалите му. Краткият живот на Вапцаров е белязан от силни и трагични събития, които определят верните мерки на този живот.

Щастливият „сън на любовта“ е прекъснат от безследното изчезване на Йонко Вапцаров, който отново е влязъл в разпавии с михайловистите и този път те търсят най-сетне начин да премахнат непримиримия съперник. От средата на март в семейство Вапцарови настъпва сериозна тревога за съдбата на стария. Големият син използва връзките на баща си, за да помогне за неговото освобождение. Иван Михайлов не е прощавал на своите противници. Скоро неговите хора проследяват и Никола Вапцаров, най-напред го задържат, а в началото на август 1933 година при засада стрелят върху него. Задържан е бил и по-младият брат — Борис Вапцаров.

Тези събития и свързаните с тях преживявания без съмнение определят още повече политическото ориентиране на братята.

А за двамата влюбени преследванията на фашистката македонска организация имат и „щастлива“ намеса — ускорява развръзката на тяхната дружба. В първите дни на февруари, когато Бойка Димитрова и Никола Вапцаров излизат на разходка, неочаквано са задържани от ванчемихайловистите и войводата на Горна Джумая Барбата ги застава в най-скоро време да се оженят. Комичен е моментът пред сватбата с промяната на протестантската вяра на жениха и преминаването му към източно-православната църква.

Обрядът е извършен в църквата на село Бараково, откъдето е издадено и

„Свидетелство за венчание

В 11-ти ден на месец февруарий от хилядо деветстотин тридесет и четвърто лято венча се Бойка Григор-Димитрова из Гор. Джумая, на възраст 21, с Никола Ив. Вапцаров, из Банско, на възраст 26, на първо венчило, при свещендействието на долуподписания свещеник Здр. Д. Бозаджийски, служещ в църквата „Св. Богородица“, и свидетелството на кума Михал Георгиев из Кочериново.

За уверение дава се настоящето свидетелство, потвърдено с надлежния печат и подпис.

Енорийски свещеник: свещ. З. Д. Бозаджийски.“

В едно писмо до своята майка от 15 март Никола Вапцаров пише: „Сега небето ни е ясно и животът — тих, спокоен, такъв, какъвто го искаше ти. Аз съм на работа и ти пиша, а машината шуми — това не е шум, а песен на творчество и сила.“ Нима го е завладяла вече семейната идилия, онова „щастие“, за което той говореше отрицателно в писмото до своята любима? Нима са изчезнали някогашните надежди и младежки упования? През изтеклите месеци той не е писал и стихове. Може би е дошло времето, когато амбициите и желанието за литературно творчество са изчезнали, както се случва с много гимназиални поети, чието вдъхновение секва в бурите на житейското море.

Не е ли настъпило в живота на Вапцаров някакво неочаквано затишие? Отново се прокрадва в душата му съмнение. На въпроса на своята млада съпруга защо не пише вече стихове, какво смята да прави за в бъдеще той отговаря:

„И аз не знам какъв съм и какъв трябва да стана. Но ми е много тежко, че не пиша стихове. Понякога си мисля, че за мен няма друго място в живота, освен литературата. Често изпитвам силно желание да пиша, а не мога. През тия няколко години, свързани с работата ми във фабриката, аз опознах живота и работния народ. Натрупах богати впечатления, вникнах дълбоко в жизнения материал, но да го изразя в стихотворна работа е доста трудна работа.“

Той носи в душата си желанието за творчество, но не бърза. И сега — не се пали, не гори от излишна страст. Само усеща, че в душата му зреят нови мисли и чувства.

А животът наоколо тече със своята суровост и тревоги. В света е започнало настъплението на Хитлер и фашистите устройват Лайпцигския процес, разтърсил све-

товното обществено мнение. Бойка Вапцарова си спомня : „Кольо напрегнато и с жив интерес следеше процеса в Лайпциг. Купуваше всичките вестници и списания, за да може повече да научи за съдбата на Георги Димитров и другарите му. Дълбоко впечатление бяха му направили държането и думите на Г. Димитров пред съда.“⁵¹

Освен просветните сказки в Горна Джумая Вапцаров организира публично събрание във фабриката и изразява своя протест против преследванията на евреите и аутодафето срещу произведенията на известни световни писатели в Хитлерова Германия. Той продължава да се занимава с активна театрална дейност, като подготвя постановките на пиесите „Драгойци“ от Ст. Савов, „Гнил дом“ („Катя“) от Ср. Туич, в която взема участие и неговата съпруга, а след това — „Целувка пред огледалото“ от Ф. Ласко, където играе с брат си Борис. Но освен тази културно-просветна работа Никола Вапцаров разбира, че в света се извършват огромни обществено-политически промени. Настъпила е истинска поляризация на силите, които движат колелото на историята. Работническото движение се засилва, а комунистическата партия е признат боен авангард.

Неговите „леви“ убеждения не са достатъчни, за да участва той дейно в тази разрастваща борба. Чрез члена на околийския партиен комитет в Горна Джумая Владимир Левков той търси връзка с партията. През есента на 1933 година се свързва с Владо Ценов в Дупница, където организационно се числи фабриката, и открито поставя въпроса за своето членство в комунистическата партия. Вапцаров се свързва с Асен Димитров (Хаджията) от село Стоб, от който получава нужните инструкции за бъдещата нелегална работа по организиране на партийна група във фабриката. Започват нелегални срещи в полето между селата Стоб и Рила. Будни и отзивчиви работници, като Биньо Георгиев, Васил Чорлев, Бордоше Б. Маджар, Христо Исаков, Кубрат Димков, Светослав Лобошки и др., активно се включват в организираната от Вапцаров комунистическа дейност.

Това е времето на интензивна работа, когато комунистът Вапцаров израства все повече като деен организатор и защитник на работническите интереси. За преживяното по това време, за цялата трудност на това пробуждане на работническото съзнание той писа в стихотворението си „Горки“ :

Аз бях във завод
с опушено ниско небе,
където живота притиска,
а дните — ръждясали гайки —
затягат душите.

Отличното познаване на проблемите на партията в борбата за овладяване на широките народни маси проличава в изказването на Вапцаров на проведената нелегална окръжна партийна конференция, състояла се през първата половина на 1935 година. Той прави впечатление с острата си логична мисъл, с присъщата му убедителност, непосредственост и организаторски замах. Тогава Вапцаров е включен в състава на районния комитет на БКП в село Стоб, възлагат му се нови задачи.

Това е времето, когато партията изживява левосектантския уклон и търси път за навлизане сред широките народни маси, за привличане на нови свои съмишленици. Новият Централен комитет се обръща с известното открито писмо от 1 октомври 1935 година и издига призива за създаване на единен народен фронт и образуване на народно антифашистко правителство, Настъпили са решителни промени в стила и методите на партийното ръководство, за да се отговори на новите повели на епохата.

Решителна роля изиграва и Седмият световен конгрес на Комунистическия интернационал, а по-късно важно значение за дейността на партията има Шестият пленум на ЦК на БКП, който се провежда в началото на февруари 1936 година в София.

Това са месеци на истински растеж за Никола Вапцаров като партиен ръководител, който отлично познава обстановката, умело прилага нужната тактика на сработване с всички прогресивно настроени работници. За първи път той се очертава именно като ръководител, който изпробва своите сили не само в пропагандна дейност, а и застава смело пред работническия колектив и защитава неговите права.

В средата на декември 1934 година мукавената фабрика на акционерното дружество „Българска книжна и дървена индустрия“ в село Кочериново е закрыта и работещите в нея до края на месеца са се считали за уволнени. На 16 декември е организирано протестно събрание,

което се ръководи от Никола Вапцаров. Той написва и изложение-молба — един документ, който убедително разкрива атмосферата на времето, действителното положение на широките народни маси:

„До господина Директора на труда,
общ. осигуровки при Министерството
на народното стопанство
ст. София

Копие:

Г. г. Министър-председателя, Министъра на народното стопанство, Министъра на финансите, Директора на обществената обнова, Директора на монополите и Директора на Соф. област.

Изложение

от работниците при фабриките на Българска книжна и дървена индустрия, А. Д., с. Кочериново — Дупнишко.

Господин Директоре,

От името на няколкостотин души работници заедно със семействата им обръщаме се към Вас с молба да направите всичко възможно от Ваша страна, да ходатайствувате и издействувате да бъдем спасени ние и семействата ни от гладна смърт. Сега ще трябва ние, 500 (петстотин) души работници, които храним над хиляда и петстотин жени и невръстни деца, и то в началото на зимата, без подслон и средства да преживеем една убийствена нравствена и материална трагедия и да умираме от глад.

Работейки тук млади и стари работници, скъсали сме всякакви връзки с близки и света, без възможност за намиране на материална подкрепа, да бъдем погълнати от мрачната бездна на мизерията, с убит импулс и сломени крила да чакаме една гибелна неизвестност.

Вие, господин Директоре, защитник на нашите най-преки и реални интереси, вярваме, че няма да се откажете да ни дадете пълно съдействие, да ни помогнете всячески, да направите всичко възможно от Вас, за да се осуети затварянето на фабриката и да се отстранят всички пречки за нейното функциониране.

Вие, който сте най-прекият покровител на нашите интереси, молим действувате за намиране пласмент на артикула, който ние произвеждаме. Внушете на нужните инстанции за необходимостта да съществува едно та-

кова предприятие, което дава храна на толкова бедни хора. Съдействайте при предстоящото разглеждане на закона на монополите специално въпроса за опаковката на цигарите III качество да бъде, както е досега; тъй като повече от 70% от нашето производство се взема именно оттам.

В настоящия момент всички складове на „Българска книжна и дървена индустрия“ са препълнени и има непласирани над 500 хиляди кг мукави. И ако въпросът се разреши не в духа на нашето искане, да се намери пласмент на картоната, който фабрикуваме, ние сме безвъзвратно изгубени.

И днес, 16 декември 1934 г., събрани на събрание, разрешено от съответните власти, в присъствието на г-на дупнишкия инспектор по труда, съставихме тази резолюция, господин Директоре, с обърнат поглед на надежда и вяраме, че правителството, което полага усилия за намаляване на безработицата, ще ни окаже пълна подкрепа.

За събранието — комитет:

Председател: Никола Вапцаров

Секретар: Мордоше Б. Маджар

Христо Кацарски

Георги Ботилев

Членове: Конст. Александров

Христо Исаков

Илия Томов“

Групата, водена от Вапцаров, заминава за София и успява да предотврати закриването на фабриката, но работническите надници са намалени с 5 до 15 лева, а работните дни са само четири.

За хиляди работници новата 1935 година настъпва тъжна и безрадостна въпреки тържествените обещания на правителството да се подобри положението. Не полъка е съдбата и на средните техници. Тринадесетият конгрес на българските техници, състоял се в София в началото на 1934 година, разкрива истинското положение, като издига апел да се уволнят чужденците и да се защитят правата на средните техници. По случай новата 1935 година директорът на труда Стойчо Мушанов дава следното изявление: „В борбата си с безработицата Дирекцията на труда ще има особени грижи и за българските техници със средно образование. Много места,

които той с успех би заел, днес се заемат от чужденци. Ползата на първо време от тези чужденци като учители не може да се отрече. Но вродената възприемчивост на българския техник и наличността на достатъчно вече компетентни български техници от всички специалности трябва да скъсят пребиваването на чужденците. По този начин, надявам се, че ще се освободят много места и чрез едно по-справедливо разпределение на службите в частните предприятия, вярвам, ще се освободят някои места за техници със средно образование.⁴²

В това обещание обаче се чувствава повече безперспективност, отколкото да се дават някакви сигурни уверения за работа. Самите условия за труд са убийствени. Читателят навярно си спомня публикуваните материали в „Работнически вестник“ за положението във фабриките на Балабанов в началото на века. А ето какво разказва Бойка Вапцарова, след като са изминали близо двадесет години:

„Особено се интересуваха работниците от пенсиите за злополука и прослужено време. Стана едно страшно нещастие — работник и работничка бяха умъртвени от машините. Следствието бе така проведено, че виновни останаха пострадалите .. Кольо и неговите колеги също на два пъти щяха да станат жертва по време на работа. Веднъж се откъсва движещият се чук на една машина и пада само на няколко милиметра от ремонтната група. Друг път — поради липса на мерки за техническа безопасност — беше смазан палецът на Кольовата ръка. Имаше стари работници, които бяха работили непрекъснато по 30—40 години при Балабанов, а уреждането на пенсиите им бе свързано с безкрайни митарства. Трудовият им стаж се водеше формално — от момента, когато бе образуван фондът за обществени осигуровки.“⁴³

В „Завод“ цялата тази мрачна, потискаща атмосфера, непосилният труд, рухващите сили и надежди са разкрити с голяма жизнена правда от поета. Картината, която той рисува, преживяванията и размислите му са автентични. Самият живот заговаря чрез неговия развълнуван глас:

Във залите плющят каиши,
трансмисии скриптят
от всеки кът.

И става толкоз душно,
че да дишаш,
не би могъл спокойно
с пълна гръд.
А недалече пролетният вятър
люлее ниви, слънцето блести .
Дърветата опират
 във небето,
а сенките —
 в заводските стени.
Но как е чуждо
и ненужно тука,
съвсем забравено,
 това поле!
Една ръка изхвърли на боклука
идилиите с синьото небе.
Защото миг на някаква заблуда,
защото миг с размекнато сърце,
би значело напразно да загубиш
работните си
 жилави
 ръце.

Слял съдбата си със съдбата на обикновения работник, поетът и в трудовите делници, и в късите часове на почивка се стреми да вникне в този сложен, противоречив свят на работническата душа, да разбере яркото, неповторимото в него.

Работническите маси все по-упорито бранят своите интереси. По това време фашистката власт разтуря НРПС, като се стреми да създаде Български работнически съюз, в който се включват социалдемократите, земеделците и безпартийните. Нелегалната БКП и Работническата партия, които обединяват комунистите, след Шестия пленум на ЦК на партията вярно насочват дейците на Независимите работнически професионални съюзи за завземане на ръководствата в новия официален съюз. Васил Чорлев разказва: „Като най-авторитетен сред работниците избрахме за председател Вапцара, за секретар — Мордоше Маджар, Биньо Георгиев, който по-късно замени Вапцара като председател, и други. Като председател Вапцара успя да се издигне сред работниците извънредно много. На събранията той така умело поставяше въпросите, че

едва ли имаше друг между нас тогава, който да може като него да ръководи и използва тази организация. Той така увлече работниците, че даже и противници на комунистите казаха: „Където е Вапцара, и ние сме там.“⁵⁴

Учредителният конгрес на новия Български работнически съюз се провежда в София, като участие вземат 5000 делегати от цялата страна. На 27 октомври конгресът е тържествено открит в известното Софийско казино в градската градина. Профсъюзният деец Борис Благоев си спомня:

„По сведения, които се получиха в ЦК на НРПС за утвърждаване делегати от разни краища на страната, данните от Дупнишката група говореха, че между делегатите от книжната фабрика в с. Кочериново има честни, предани хора и особено може да се разчита на огняря Вапцаров.

Един ден преди започване заседанието на учредителния конгрес на фашисткия БРС на пейките в градската градина чрез нашите връзки се представи висок, твърде слаб младеж — делегат от Кочериново — Н. Вапцаров. Срещите с промъкналите се наши делегати, между които бе и Вапцаров, ставаха в градската градина и в галериите на ресторанта. Н. Й. Вапцаров бе включен в ръководната група, която имаше за задача да направлява проявите на нашите другари на конгреса, да издирва и сплотява и други честно мислещи хора.

На Вапцаров бе възложено да вземе думата и във форма на предложения по някои от пунктовете на резолюцията да постави редица нови въпроси. Трябва да се каже, че Н. Вапцаров изпълни възложената му задача. Той взе думата в конгреса и направи предложения. Някои от пунктовете на конгресната резолюция по-късно послужиха като удобни позиции, от които се изхождаше за организиране на борбите за безработните през 1936 г., които завършиха с няколкохилядни демонстрации в София, Габрово и др.⁵⁵

Но освен участието си в учредителния конгрес Никола Вапцаров има и друго желание: да се свърже с един писател, на който да даде за мнение пиесата си „Вълната, която бучи“. Той намира Георги Караславов, чието име вече е нашумяло сред прогресивните читатели с редица негови сборници разкази: „Кавалът плаче“, „На два фронта“, „Имот“, „На пост“ и особено с романа

„Споржилов“ и повестта „Селкор“, на която Георги Бакалов дава много висока оценка.

Този жест на неизвестния автор е показателен — той говори за едно по-сериозно отношение към литературната дейност, за стремеж към създаване на по-цялостно произведение, в което да бъдат отразени неговите схващания за новия човек и борбата му срещу капиталистическия строй.

През изтеклите години във фабриката на Балабанов Вапцаров укрепва идейно, той напълно опознава битието на работническата класа, разделя се с някои романтични схващания за живота, натрупва опит. Отношението му към изкуството и литературата също претърпява развитие — все повече той открива дълбокия обществен смисъл на поезията и театъра и се отдава на своята постановъчна дейност, сам изпълнява немалко роли на сцената на работническия театър.

Интересно е, че той по това време трудно пише стихове, след като е изпъстрил страниците на своите тетрадки от ученическите занятия в Морското машинно училище с немалко изповеди. Това поетическо „мълчание“ обаче говори за някакво особено вътрешно преустройство у Вапцаров. Той сякаш е разбрал, че поезията, която е създавал някога, вече е чужда на живота, който живее, едва ли би развълнувала със своите вопли и мрачни състояния. В някои от писмата, за които вече стана дума, той открито говори за това нарастващо недоволство от себе си. Струва ми се, че чрез тези състояния на дълбока резигнация за първи път дълбоко у Вапцаров сериозно проговаря художникът, който тепърва ще доказва своята същност, това, което носи в душата си. Според такъв рядък творец като Чехов недоволството от себе си е основният елемент на всеки истински талант.

А техникът от книжно-мукавената фабрика изчаква, защото разбира, че като автор досега той още не е намерил верните опорни точки в действителността, гласът му звучи в стиховете невярно, фалшиво — има разминаване между идейна позиция и разбиране за живота и това, което пише. Почвата под краката на поета е още не сигурна и той изчаква. Случаят му дава възможност за проверка — към средата на април 1934 година Вапцаров получава неочаквана покана от своя съученик Кольо Василев за сътрудничество в новия вестник „Сирена“ —

двуседмичник за стопанство, култура и политика, който започва да излиза в Хасково. Редакторът Марин Латинев и административният му помощник Кольо Василев скоро са направили вестника седмичник и търсят сътрудници.

Сигурно в първия момент Вапцаров се е подвоумил — какви стихове може да изпрати на своя другар. Същевременно с това у младия неизвестен автор е заговорило и самолюбието — ето възможност за изява. И той решава да напише стихотворение-отговор, в което да си припомни преживяното в Морското училище, да се опита да разкрие онова, което е изпълвало младежките му дни. Той иска да направи равносметка на ония дни, които така невъзвратно са отлетели. Така във в. „Сирена“, бр. 8 от 26 април 1934 година, е отпечатано стихотворението „Писмо“ с посвещение на К. Василев, а авторът е подписан — Николай Босн. В петте куплета намира разяждаща болка. Още от самото начало завладява искреният изповеден тон:

Ти помниш ли морето и машините
и трюмовете, пълни със вечерен мрак?
И този див копнеж по Филипините,
по едрите звезди над Фамагуста?
Ти помниш ли поне един моряк,
нехвърлил жаден взор далече,
където всякоя надежда пуста
умира в гаснещата вечер?
Ти помниш ли мятежната раздяла
и как заплюхме времето на «старите»?
Една звезда в простора бе огряла —
ний бяхме вече част от пролетариите,
родени в шум, под гръм и барикади,
зовящи в бой денят на свободата!
Познавахме ликът на нищетата,
другарю мой, а бяхме толкоз млади! . . .

Тези въпроси, вълнували многократно автора, сега той отправя към своя другар, подобно на Ботев в „Делба“ Търси съчувствие и подкрепа в бъдещите действия във време, когато „от север иде вятър буревестен и в пътя си преградите събаря“

Ние познаваме последната редакция на това голямо Вапцарово произведение, а тук някои образи, малко тро-

мавият стих, притиснал експлозивността на чувствата, не задоволяват. Сам поетът се е надсмивал над тези още неизживени бунтарско-романтични състояния, разкрити неубедително, несигурно, но подтикът за търсачество, жаждата да каже нещо ново вече се чувства. Още повече, че когато четете редица стихотворения, публикувани в прогресивните литературни вестници и списания, той не може да не е усещал нещо спънато, неизразно в поезията, която трябва да отразява преживяванията на работника, на новия герой на епохата. Той четеше „РЛФ“, „Щит“, „Ехо“, „Поглед“, „Жупел“, „Литературен глас“, а когато повечето от тези издания са спрени след Деветнадесетомайския преврат, започва да следи „Литературен преглед“, „Литературен час“, „Заря“, „Кормило“, даже любимия вестник на своя баща „Зора“, четеше буржоазни вестници, като „Мир“, „Утро“, „Слово“, „Дневник“.

Това е период, когато нашата пролетарско-революционна литература прави остър завой към преодоляване на някои левосектантски схващания за формата и стила, показва ново виждане и отношение към проблемите на литературния процес, по отношение на авторската самобитност и оригиналност. Воли се Кормиловският спор. Интересен момент, който засяга особено Вапцаров, е „реабилитирането“ на Яворовата личност по повод двадесетгодишнината от неговата жестока смърт. Той се запознава с книгата на Иван Мешеков „Поет и богорец“, а по-късно с вълнение прочита позива, подписан от проф. Михаил Арнаудов, проф. Асен Златаров, Владимир Василев и Димо Сяров, в който категорично се иска Яворов официално да бъде защитен от нелепите оценки за неговата трагедия с Лора.

Вапцаров изнася най-напред в село Рила сказка на тема „Трагедията на Яворов и Лора“, а след това говори на същата тема и пред работниците от фабриката.

Въпреки всички трудности в своя живот той успява да следи литературния процес, иска да осъществи своето призвание. Бих посочил още нещо, което характеризира поведението на Вапцаров, неговата същност — житейските неволи не огрубяват душата му, не разколебават вярата му, той не отпуска ръце. Запазва този дълбоковътрешен духовен финес, който дава привлекателност и благородство на неговата натура.

Той остава верен на морално-етичните норми, които

е възпитала още от детството неговата майка и които той следва неотклонно в своя път. Но тук нека задържим развитието на неговия живот и направим една малка равносметка. Будното и общително момче, изявявайки своите дарби на декламатор и литератор, дейно участва във въздържателното движение, като се уповава в някаква морална чистота и духовна извисеност. През шестте години в Морското машинно училище Вапцаров е също моралист, който прави впечатление на другарите си със своето поведение. Но в душата му се засилва постепенно протестът срещу ширещото се зло, което не може да бъде посрещано с примирение, срещу което младежът чувствава, че трябва да се бори. В душата му са настъпили разрастващи противоречия — засилва се вътрешният конфликт, който го тласка към крайности — той ту е примерен и изпълнителен, ту готов да наруши дисциплинарите си задължения и да се изправи срещу фалша и лицемерието на началниците си. Това пълно разочарование от съществуващите порядки намира израз в неговата прощална реч при завършването на Морското училище. Тук вътрешният конфликт е достигнал своя апогей.

Младежкото съзнание вече търси проблемите извън себе си — разочарованието, започнало от дребната несправедливост и насилие, постепенно се разширява и влиза в допир с порядките на живота. Ако през ученическите си години Вапцаров все още живее в своя илюзорен поетичен свят, в който намира оправдание за съществуващата несправедливост, то когато започва работа, действителността се оголва и разкрива с цялата си жестокост и насилие. Той постъпва във фабриката на Балабанов, в която безмилостната експлоатация на работника, унижението на човека са доведени до краен предел, добили са съвършена изработка в методите на принизяване и жестокост.

Отначало машинистът Вапцаров е стъписан и ние познаваме неговите терзания, изразени в писмата до близките му. Но в отделни моменти той като че ли все още търси причините за това неразбиране на света и живота в себе си. Будното му отзивчиво сърце, честният му поглед към всичко, което става наоколо, и особено влизането му в редовете на партията вече разрешават вътрешния конфликт. Както поетът писа в своето стихотворе-

ние, „една ръка изхвърли на боклука идилиите с синьото небе“

Но и сега той продължава да се бори с „морални“ средства, той не зове за открита борба, в работническия колектив все повече засилва работата за образованието на обикновения пролетарий, за неговото естетическо възпитание. Него все още го вълнува издигането на отделната работническа личност, нейното пробуждане. На ширещото се навред насилие и жестокост той противопоставя своята „проповед“ за духовно и естетическо преграждане. Като защитник на работниците той се стреми да брани техните интереси по силата на убеждението, на мирните средства на борба.

Вече стана дума за онзи тежък момент, когато е взето решение да се затвори книжно-мукавената фабрика в навечерието на новата 1935 година. Като профсъюзен ръководител Вапцаров оглавява борбата срещу това решение. Но ето част от разказаното от Мордоше Маджар за събитието:

„Характерно бе за него (Вапцаров — бел. м. Ст. К.), че той правеше компромиси, когато това се налагаше. През 1934 година държавата направи картона монопол. След големи усилия успяхме да насрочим работническо събрание на 16. XII. 1934 г. с представители на монопола, на Инспекцията на труда, на Министерството на народното стопанство и на предприятието. На събранието, за да се спечели победа, Кольо почна да се ръкува с тях на сцената, да им прави мили очи и решението бе да не се затвори фабриката, а да работи четири дена седмично на смени, според нуждите на семействата, нещо, за което тесногърдите другари, каквито ги имаше навсякъде, го обвиниха в предателство и поражение.“⁵⁶

Тук всъщност няма „поражение“ — той е действувал по пътя на едно изпитано средство — моралното въздействие, разчитал е на някакво „съчувствие“, искал е да пробуди някаква „съвест“ в своите господари.

Но събитията, които съпътствуват неговия живот по това време, засилват и конфликта му с действителността, изострят неговото обществено чувство. И именно в творческите си изяви Никола Вапцаров се опитва да изрази тези преломни за неговия жизнен опит и идейно развитие събития. Ако стихотворението „Писмо“ (първата редакция) изобразява върха на вътрешния конфликт, то по-

етът прави опит да разкрие и новите чувства и мисли, които разпъват душата му, активизират силите му. Зает с активна театрална дейност, той е разбрал голямото въздействие на драматургията, видял е интереса, който тя събужда. И решава да напише драмата си в три действия „Когато вълната бучи“ Заглавието не е случайно. Още в първия куплет на „Писмо“ има двустийшие:

Но шумно някъде вълните плискат,
наяве и насън бучат в сърцето.

Тук морето е една прекрасна метафора, която отразява и живия живот, и бурята, която започва в душата на младия човек, породена от жизнените конфликти.

Бойка Вапцарова си спомня, че известната картина на Айвазовски е послужила също да се използва тази идея в пиесата — за деветия спасителен вал. Но струва ми се, че в подтекста на самото заглавие авторът е зафиксирал основните си настроения, които е изпитвал по това време. Сякаш в душата му е настъпило просветление на сложните въпроси, които са го измъчвали, той като че ли вече е готов да даде отговор.

Мисля, че пиесата, която Вапцаров написва през 1935 година, е дълбоко автобиографична творба. Чрез нея той обобщава изминатия път, показвайки своето духовно и идейно узряване. Чрез образа на Андрей разкрива преживените противоречия, породени от религиозния морализъм, на който в детството са го възпитавали неговата баба Милана Везюва и особено майка му. И още в първото действие на пиесата акцентът пада именно върху това зародило се противоречие между религиозното упование на родителите и събитието, което ги е разделило от техния син — Андрей е хвърлил бомбичка в храма по време на великденските празници.

Извън конкретното действие тук виждаме основното противоречие между възгледите на родителите и сина. Андрей се е завърнал след осемгодишно отсъствие. Някогашният мечтател, който е искал да стане скулптор, сега идва като дипломиран инженер. В разговора със сестра си Лилия той подчертава това „земно притегляне“ което го е накарало да прогледне истински. Но при срещата между бащата и сина изпъква основният конфликт. Борис Попов още не е могъл да разбере жеста на своя

син, подтика да хвърли бомбата и затова с изпитателен поглед разговаря със сина си:

„Какво те накара да оскверниш вярата на толкова поколения; какво те накара да поругаеш онова — единствено и неотменно, — към което обръщаме очи в най-критичните минути?“

Много показателен е отговорът:

„Не, аз не исках да поругавам вярата ви. Напротив — исках да я пречистя. Аз тогава наивно вярвах, че някак си с един протест би могло да се преобрази всичко. А не било така. После всеки ден моите илюзии умираха една след друга. И днес вече не мисля да пречиствам онова, в което вие вярвахте. Безполезно е.“

В следващите размисли на Андрей е произнесена присъда над индивидуализма, който е проявил. Той защитава принципа, от който е изходил, когато е решил да хвърли бомбичката, но осъжда начина, по който е действувал. Но тук авторът е търсил още една присъда и Андрей я изрича недвусмислено, точно, обяснявайки на баща си своята идейна позиция:

„Не бълнувам. Като че ли сега оживява картината пред мене. Помниш ли, десет дни преди Възкресение обесиха едного. Разправяха, че бил предател. Защо, какво го е накарало? Сложните предпоставки обществото обикновено не търси. Спомням си последния момент: свещеникът се приближава до него да му даде причастие. Тука е всичко! Именно в този момент ме озари една светлина. Трябваше ли свещеникът да носи причастие? Той извърши обряда със същото равнодушие, с което венчава. Той способствуваше да се убие един човек. Той беше едно цяло с оная официална процедура. До бесилката безмълвен, с див поглед, стоеше оня, който след няколко минути нямаше да бъде жив. Човекът бе извършил престъпление. Но трябваше ли религията да се присъедини към онова, което щеше да се извърши след малко? И ако съдът искаше да премахне опасния човек, ако искаше да го накаже, сега религията му отваряше вратите на рая. Това съвсем не е вярно. Тука между съд и религия съществуват очебийни противоречия, но ясно е, че нито едните, нито другите имаха право. Съдът убиваше по строги закони, работени стотици години. И страшното е там, че се убива човек с умисъл, че се извършва злодеяние, написано в хиляди томове, а религия-

та не протестира. Напротив — присъединява се към процедурата, раздавайки индулгенции.“

Младежът е разбрал, че няма по-лъжливо упование от това в религията, която учи на добро, но не носи добро, кара хората да се примиряват и търпят злото, което се шири навред. Религията става съучастница на насилието, на жестокостта. Избавлението, което тя проповядва, е лъжливо и заблуждава честните хора.

Чрез своя герой Вапцаров разкрива себе си, своите детски преживявания и представи, разрушени от живота, убити от преживяното. Някога в детското съзнание е проблясвало неверието в бога и притчите за него, но авторитетът на майката е достатъчно силен, за да внуши на малкия, че трябва да бъде добър и трябва да вярва в доброто. Изминалите години обаче са го накарали да прозре в истината и именно чрез устата на Андрей авторът изрича всичко, което е съзрявало в душата му, което е предизвикало сложния вътрешен конфликт.

Но основният патос в драмата си Вапцаров иска да разкрие не в противоречията между сина и родителите и техните религиозни заблуди, а в обществените противоречия, които назряват и искат разрешение. Работещ в голяма фабрика, Вапцаров правилно търси конфликта именно в сферата на фабриката, там са големите класови противоречия. Той познава вече истинския облик на господарите и затова избира поредната злополука, за да разкрие тяхната същност, хищния им и безскруполен свят. Целият цинизъм по отношение на човешкия живот е показан чрез преценките на Председателя на управителния съвет и Романов.

Във второ действие Вапцаров възкресява редица от случаите на тежките злополуки във фабриката на Балабанов. Тук жизнената правда е допълнена чрез личните наблюдения и преживявания. Целият механизъм на прикриване на истинските причини за злополуките във фабриката е предаден със скрит гняв и нарастващо изобличение. Тук е интересен образът на механика Боев — без съмнение авторът тук е обрисувал пак своя образ. Докато чрез Андрей той проследява вътрешните си вълнения, разрешава идейното си прераждане, то чрез образа на Боев подсказва действителното си положение във фабриката. Макар и в художествено отношение образът на механика да е доста схематичен, показателно е това,

което той говори с Андрей за предстоящите стачни борби.

Третото действие идва да осмисли първите две — за съжаление то е най-слабото. Развързката е лишена от идейно-художествена убедителност, в един подчертано романтичен план авторът вижда пътя на своя Андрей. Доста неясни като действие и перспектива са думите му, които той казва на сбогуване с близките си:

„Деветият вал? Деветата вълна? Иде като мене? .. Не, аз не съм деветата вълна. Аз съм само един предвестник — талаз, една малка вълна, която иде преди нея. Но чува се някъде нейният шум. Шумът на вълната, която бучи.. На вълната, която иде!. Деветият вал! И тогава, татко, „гнилият кораб“, „корабът с плъховете“ няма да удържи нейния удар. Компромисът сам по себе си ще стане излишен. Сега довиждане!“

Самият автор още няма истинската зрелост и опит на комунист, който активно участва в борбата, а се ръководи и от някои цензурни съображения. Върху образа на Андрей е оказало влияние и времето на изолираните акции и затова младият инженер е повече съчувственик на работниците, вместо да е тясно свързан с тях, да е техен истински събрат и водач в борбата. Идеалът за бъдещето е доста илюзорен, социалният му поглед е изведен с известна неопределеност.

В случая за мене тази пиеса е ценна именно с първата си част, в която Вапцаров е разкрил нещо много съществено от своя живот, което осветлява сложното противоречие между живот и нравственост. Безспорно е, че драмата „Когато вълната бучи“ има своето място в развитието на нашата драматургия и това вече е изтъкнато.

Но като творба, родена във възлов момент от Вапцаровия живот, тя разкрива не толкова факти, колкото ни дава представа за прелома, завършил в неговото съзнание. А в останалите образи, които той рисува, не можем да не открием неговите родители — даже името на майката е Елена. В образа на Лилия той е пресъздал вероятно своята сестра Райна*, с която през тези години води спорове, отглас от които има и в пиесата. Разликата във въ-

* Според мнението на Бойка Вапцарова, изразено при разговор с мене, в образа на Лилия е възможно Вапцаров да е включил и черти от характера на приятелката му Ана Мицова.

зрастта между Андрей и Лилия е две години, колкото е разликата във възрастта между Вапцаров и Райна Вапцарова. Но едва ли е нужно да търсим формалната прилика между герои и прототипове, по-важното е това, че идейният материал е автентичен. Вапцаров в пиесата си е разкрил онези свои мисли и преживявания, които е изповядвал в редица писма, във водените разговори, в стихотворението „Писмо“ .

Самият живот потвърждава някои от изводите, направени от автора в пиесата. Настъпва време за истинска борба и той, преодолял смущенията и сложните противоречия на душата си, се чувствава призван да участва в нея. Неговото ново верую е категорично:

Зная своето място
във живота
и напразно
няма да се дам.
Честно ще умра като
работник
в боя ни
за хляб и свобода.

Поетът и неговите „Моторни песни“

Аз искам да напиша
днес
 поема,
в която да диша
на новото време
 стихът ..

Каквато и сметка да правя, до края на неговия живот остават по-малко от седем години. За днешния млад човек с амбиции и литературни възможности това е времето за една аспирантура и защитата на дисертацията. Или работа с големи перспективи, изява, бавно, упорито съзряване, натрупване на жизнен опит, израстване на йерархическата стълбица. Но да спра. Него времето не го чака — за него то бърза и тия последни години от живота му трябва да се изживеят докрай и истински.

В тия следващи седем години Вапцаров трябва да защити всичко, което носи в себе си, да докаже себе си. Мисля си, какво ли би станало, ако при аварията във фабриката към средата на май 1936 година той би загинал! За хрониката на вестниците — това би била поредна вест за взети жертви, едно от многобройните произшествия. Но българската литература щеше да претърпи неоченима загуба — неговите недопети „Моторни песни“, а нацията ни — един от най-чистите си и светли герои.

Разбира се, сега, когато правя подобна оценка, в моите разсъждения може да има и нещо нелепо. Защото в оня

*Н. Вапцаров, вторият от ляво на дясно, със свои другари
на кораба «Дръзки» през 1931 г.*

Н. Вапцаров, на втората редица вторият от дясно на ляво, със свои другари през 1928 г. като курсант в Морското военнотехническо училище във Варна

Н. Вапцаров на работа в с. Кочериново през 1933 г.

*Н. Вапцаров с група работници от книжно-мукавената фабрика
в с. Кочериново през 1933 г.*

Горки

Аз съм била забодя
с оръжието, мисля че ще
клетва джубата първоначално
с зигуретите майки
и термиф първо
бродя по земята.

А когато се срещна
два момчета са били
джубата била тужа парод
да срещнах огромни
майки със зигуретите,
които били
когато тужа джубата

Аз съм била забодя
с оръжието, мисля че ще
клетва джубата първоначално,
а джубата - рожбата майки,
защото джубата

Но когато когато
"на дие"
мом
Милича,

Една от най-изразителните снимки на поета от 1932 г.

Н. Вапцаров в с. Кочериново през 1933 г.

Членска карта на Н. Вапцаров от Българския работнически съюз, издадена в София през 1936 г.

Бойка Вапцарова с малкия Йонко и Борис Вапцаров, в началото на май 1936 г. Снимката е направена от Никола Вапцаров

момент той живо и непосредствено се вълнува за всичко, което става наоколо. Неговият императив е прост и ясен.

Макар и шаблонно,
аз смело ще кажа,
че трябва да влеем
умът и кръвта си,
и живота си даже
във нашта идея.

В последните месеци на изтичащата 1935 година поетът работи упорито и всеотдайно. През свободното си време замисля поставянето на комедията „Старчето се жени“ от М. Лангов, чете новия комунистически литературен вестник „Кормило“, „Заря“, следи „Литературен глас“, а надниква и в „Зора“, „Мир“, „Слово“... Вапцаров не е сектант—и в буржоазните вестници могат да се открият интересни неща — например веселите разкази на Чудомир; произведения на Й. Йовков, на младия Д. Талев. А в гърдите му кълнят нови чувства, той очаква да стане баща. С това очакване идва новата 1936 година.

Ето я годината, която сякаш разделя неговия живот на две части. Преминавайки през нея, Вапцаров преминава през своя Рубикон — оттук нататък животът му ще гъмжи от остри драматични събития, от решителни дела и мигове на тежък размисъл и страдание. По своя смисъл и стойност следващите години ще бъдат равни на един дълъг, многолетен жизнен път. А те са само седем — решаващи, безкрайно дълги като перспектива и безкрайно къси като реалност.

Но, за да се разсеят всички мрачни предчувствия, този период започва щастливо — ражда се малкият Йонко. Бойка Вапцарова си спомня:

„Кольо извика лекаря на фабриката д-р Драгостинов, когато придружаваше помощничката му. Отначало Кольо беше в стаята при мен, но като виждах как на лицето му беше изписана мъката от моите стенания, помолих го да напусне стаята. Към 11 часа се роди детето. След няколко минути сестрата сложи в ръцете на Кольо нашия син. Отначало той се смути, не знаеше какво да прави. После притисна белия пакет до гърдите си, наведе се над него и заговори:

— Голям пътешественик, татковото, ще станеш. Бързо се яви на света, не мъчи дълго майка си

Всички се засмяхме и започна суетенето около новороденото. Кольо отиде да съобщи по телефона на майка си, че тя има вече внук. Повика я, ако може да дойде веднага, докато аз се привдигна на крака.⁶⁷

Това става на 4 януари 1936 година.

Ентузиазираният баща е увлечен от събитията, активно участва в редица работнически акции, първомайски събрания, така пролетта минава неусетно бързо. И започват неудачите — разрастващата се безработица засяга и фабриката на Балабанов. Ето един подходящ случай управата да се отърве от Никола Вапцаров, чиято дейност вече се знае и се счита за „опасна“. И той е уволнен. Трябва да се търси начин как да се излезе от това положение — накъде?

Положението е тежко, но сега в душата на поета заискрява желанието да се установи на работа в София, да влезе в литературните среди. Като никога преди това, той заживя с тайната надежда, че е настъпил решителният час, когато неговите възможности на творец ще бъдат доказани. Наистина шири се безработица, но приятелите на баща му може би ще му помогнат, а познанството с Георги Караславов и други млади писатели-комунисти ще го отведе в редакциите, той ще може да публикува . Бъдещето не изглежда толкова мрачно.

За няколко дни той е в София. Тук се среща със свои приятели от Морското машинно училище, търси някои познати писатели

Младен Исаев разказва:

„Старата пивница „Луката“ на ул „Раковски“, където за първи път се срещнахме, отдавна я няма. Но аз така ясно си спомням оня млад, бледолик човек, с когото ме запознаха там в годината 1936. Слаб, висок, леко приведен, продълговато лице, високо чело и немирно падащи над слепоочията тъмнокестеняви коси, склучени вежди, кротки мечтателни очи — това беше външният му образ. Казаха, че бил машинен техник в някаква фабрика в провинцията, уволнен, дошъл в София да търси работа.

На нашата маса в пивницата бяхме неколцина литератори и един актьор. Новият ни гост, чието име в първия момент не запомних, седна при нас някак си стеснително и дълго мълча, заслушан в разговорите ни. За какво ли не се говореше на тия кръчмарски маси! В тоя момент актьорът заговори за театър: възмущаваше се, че в На-

родния театър поднасят на публиката пошли камерни драми, чужди на големите съвременни проблеми. И тук, в разговора за драматургията, се намеси нашият гост, машинният техник. Заговори спокойно, мисълта му беше проста и ясна: сега е нужна нова драматургия от типа на пиесите на Максим Горки. Но не бива да живеем с илюзии: и да се напишат такива пиеси, Народният театър няма да ги постави на своята сцена, защото не ще бъдат в интерес на днешната държава

Не се учудих, че един работник сочи за пример творбите на Горки: учуди ме, че този човек се вълнува — очевидно с познаване — от проблемите на най-сложния вид от литературата.

Излязохме двамата с него и поехме по ул. „Раковски“. Тогава нямаше днешния шум от моторни коли и човек можеше спокойно да върви, унесен в мислите си. Вървахме, без дума да отроним. Изведнъж той наруши мълчанието: „А вие знаете ли, че ние с вас задочно сме се запознавали? Може би ще си спомните — бяхте ми изпратили вашата книга „Ведрина“ на моя адрес: Никола Вапцаров — с. Кочериново, Дупнишко“. Това приятно ме изненада: припомнях си, че Георги Караславов ми беше дал този адрес с няколко хубави думи за човека, на когото изпратих за пласиране няколко бройки от книгата си. И наскоро получих от него сумата за продадените екземпляри. Благодарих на моя „пласьор“ и изразих задоволството си, че лично се запознах с него.⁶⁸

За да си намери работа, Вапцаров става член на Метало-машинното работническо сдружение при БРС в София и получава членска карта с партиден номер 15.

Скоро идва и съпругата с няколкомесечния син. Тричленното семейство заживява на ул. „Люлин“ 22 — квартирата е тясна, нехигиенична. Но една рядка решителност поддържа духа на младия мъж и неговата млада жена — дошли в София, те трябва да успеят. Както претърпелия неуспех със своите първи драми Ромен Ролан се насочва към писането на „Жан Кристоф“, така и Вапцаров след като не е сполучил с „Когато вълната бучи“ продължава да пише стихове с вътрешната увереност, че поезията е неговото призвание.

Животът отново проверява неговите сили. Но, както пише Бойка Вапцарова: „Безработицата и несгодите не отчайваха Кольо, бедността не го смущаваше. Тежко му

беше само, че не можеше да се грижи за детето така, както трябваше да се грижи всеки баща. И колкото по-трудни ставаха условията за живот, толкова по-силно се разгаряше волята му да се бори, да твори. Вечер аз си лягах с детето, а той оставаше да пише в тясната кухничка. Понякога се увличаше дотолкова, че рано сутрин го заварвах наведен над масата . . .⁵⁹

Именно в такива мигове неговият талант издържа на най-сериозната проверка. Тук е необикновената сила на поетическия му дар. Неизвестен, беден, безработен, той запазва вярата в своето призвание, стиховете напират в душата и разместват тежките пластове на съмнението и страданието. Възвръщат силите му, крепят го в живота. Безпаричието не може да спре желанието му да пише — парите са дребна работа пред поетическото горене, чиито танталови мъки извисяват човека, изпълват сърцето му с доброта и благородство. Дали това не е съдбата на гениалните поети — трябва да изпиеш до дъно горчивата чаша на унижението, за да превърнеш творчеството си в благодатна напитка за другите. Така е било при Ботев, по-късно при Христо Смирненски и Христо Ясенев, при Гео Милев — за малкото радости и признание е трябвало да платят неимоверно висока лихва.

Има творци, галеници на съдбата — при тях всичко започва бляскаво, признанието бързо огрява със своите лъчи пътя им, но забележете — най-често техният жизнен и творчески път преминава равно, без сложни перипетии, без зигзаги и драматични завойи. В техните фигури е отпечатано някакво олимпийско спокойствие. Такива автори има в нашата литература, безброй примери има и в чуждестранните литератури. Но при големите творци винаги има неимоверно страдание, вътрешно съмнение, разочарование, просветляващ трагизъм. И неимоверна жажда за живот, за борба да защитят своето верую. Вапцаров принадлежи изцяло към тези творци.

Късно вечер, а понякога и до зори, безработният поет пише своите насечени, задъхани стихове, а през деня е принуден да търси препитание — напразни, безконечни часове на разговори, молби, увещания, разпитване на приятели — къде търсят техници.

Можем ли сега да разберем какво е ставало в душата му? В неиздадените спомени на Петър Ив. Петров прочетох следното: „Започнахме да му търсим работа. По това

време бях техник в трамваите. Тъкмо да го назначат на същата длъжност, но нещо не го харесаха (Вапцаров изобщо не беше представителна личност). Отказаха да издадат заповед за назначението му. Това оскърби всички ни, но най-много него.⁶⁰ За огорчението сме наясно. Но тук искам да повтора пак характеристиката, която Петров дава на своя колега: Вапцаров изобщо не беше представителна личност.

Тя е и върна, но и на хиляди километри от истината. Защото това е външното впечатление, прибързаният извод. През тези дни поетът е потиснат от безработицата, високата му фигура е леко прегърбена, той даже не се и шегува, нещо, което е присъщо на неговия нрав. Само вътре, незабележимо за ничии очи, гори един необикновен огън — на творчеството. Когато вечер, след уморителното всекидневие, се прибере в мрачната си квартира при жената и детето, макар и отритнат от големия град, той се чувства сигурен със своите мисли и вълнения. Така гоненият от вечна нищета Микеланджело Буонароти, външно непредставителен — с грозно лице и разяждано от болести тяло, вае своите съвършени скулптури. Божественото озарение движи длетото или четката в ръката му и той създава неумиращата красота на своите произведения.

В тези тихи часове поетът разтваря сърцето си. Далеч от родния край, без майчината ласка и подкрепа, той размишлява над преживяното. Животът му преминава мислено, като на филмова лента и безмълвно той разговаря с родината — неговата люлка залюляла, близка и свидна, и чужда — с мизерията, с разбитите мечти, с насилието и ненужно проливащата се кръв:

Над тебе Пирин
издига гранити,
обвити във сиви мъгли.
Орли над бедни села
размахват крила
и хала в полята пищи.
А бяха години,
когато невинно
люляха ме празни мечти.
Живота бе ведър
и лесен,
живота бе щедър

и песен бе ти.
Но ето —
преминах
през дим,
през масло
и машини,
преминах през
гнет и тегло —
вред, където се борят
за хлеб.
И нещо се счули
във мене.
Простенах от болка,
но бях без изход.
Погледнах надире
и плюх озлобено
и в теб,
и в самия живот.

Върху белия лист поетът разкрива душата си. Ако се вгледаме внимателно в тези къси, като изстреляни стихове, не можем да не усетим, че са изречени със стиснати устни. Избройте епитетите — те са три-четири. Тук няма място за разкрасяващи описания, всичко е оголено, материално, назовава се направо, без увъртане, по вапцаровски. Финалът утвърждава решителността на автора:

И нося в сърцето си младо
тревожното знаме
и вечния устрем
на всички без покрив и хлеб.

Нито следа от индивидуалистичен протест, от някакъв отчаян интелегентски бунт срещу социалната несправедливост — Вапцаров е свързан яко с класата, към която принадлежи, и се чувствава отговорен не само за своята участ, но и за съдбата на другите. Той не може да бъде пасивен съзерцател на това, което става наоколо. Класовото му чувство вече се е калило в тежки изпитания.

И още нещо — в това свое стихотворение, посветено на земята, която го е откърмила, поетът неусетно заговаря за своята участ, за своето израстване и формиране, подчертава, че личната му съдба е неотделимо свързана

с Пирин, с бедните села, с цяла България. Мисля, няма да сгрешим, ако именно в „Родина“ видим онова ярко и силно произведение, което определя истинския идейно-творчески прелом в израстването на Вапцаров като поет на своята класа и на своето време. Никъде преди това така ясно и категорично той не е заявил своето собствено „аз“, не е очертал така плътно и завладяващо родословното си начало, здравия корен на огромния си талант. Именно през майските дни на 1936 г. у себе си той усеща формираните черти след едно отминаващо вече развитие, завършва периода на лутанията, на неукрепналите естетически предпочитания и влияния. Тук се налага наистина ново идейно и естетическо съзнание както с класово-социалната си стабилност, така и с националната си характеристика.

Смело и решително поетът тегли черта на своите младежки илюзии, на всичко, което е преживял, и разбира, че излиза на голямата сцена на живота с оформен мироглед, с художествен поглед. Както Смирненски след прославеното си стихотворение „Първи май“, публикувано през 1920 г. в майската книжка на „Червен смях“, тръгва по пътя на истинското пролетарско творчество, става певец на революцията, така и Вапцаров с „Родина“ показва, че е намерил себе си, че вече е успял да изгради солидна идейно-естетическа система и сега като поет-новатор ще я реализира в бъдещите си произведения. И още попоказателен е фактът, че именно в родината поетът намира сигурен и точен символ на своето гражданско и художествено верую. Стихотворението излиза във в. „Кормило“, г. I, бр. 37 от 17 юни 1936 година на трета страница и е подписано — Никола Йонков.

Със следващата си творба Вапцаров затвърждава започналия нов момент в новата си творческа биография. На 18 юни 1936 година умира световноизвестният съветски писател Максим Горки, чието творчество отдавна е познато и обичано в нашата страна. Тази тъжна вест е отекнала дълбоко и в душата на младия поет, който отдавна е усетил нещо горкиевско в своята съдба. В онзи момент е съвсем естествено, че от редакцията на „Кормило“ се обръщат към своя млад сътрудник да напише стихотворение. Поощрен след отпечатването на „Родина“, той дава „На Горки“ и тази изповед се появява в специалния брой на вестника, посветен на великия пролетарски писател — г. I, бр. 39 от 1 юли 1936 година.

Но и в новата си творба авторът е намерил онези присъщи на неговото поетическо виждане идейни и нравствено—психологически моменти, определящи вече зрялата линия на поетическото му развитие. Бихме сгрешили, ако на това Вапцарово стихотворение погледнем само като на „стихотворение по повод“. Самото съдържание, размислите в него, силният автобиографичен елемент показват и отношението на Вапцаров към големия учител, и класово-естетическото му разбиране за истинското творчество. „Горки“ е едно своеобразно продължение на „Родина“. Оригинален е подходът — като иска да възпее величието на големия майстор-художник на работническата класа, неговият последовател не се опитва да „възпява“ образа на Горки, а описва самия живот, такъв, какъвто го е изобразил писателят — суров, настръхнал, жесток. И за да намери максималната автентичност на изображение, поетът тръгва от своята личност. Не случайно той използва повторението: „Аз бях във завод с опушено ниско небе, където живота притиска“ — Това му дава възможност да подсили въздействието, да постигне нужната му правдоподобност от атакуващата позиция на човек, който сверява големите мерки на творчеството със собствените си изпитания, с участието на обикновения работник.

Поетът не се крие зад образа на някакъв мним лирически герой, не търси условността на изображението. Той няма причини да се спотайва зад образ—фикция или зад абстрактни и книжни представи за действителността. Всичко му е до болка познато и затова така просто той разказва:

Но днеска
при мене пристигна огняра
и каза:

«Вапцаров,
вентила за прясната пара
затворен.»

Аз троснато гледах,
но той си отиде нагоре,
жестоко обиден.

След него нахълта ковача
и пита сърдито:

«Верно ли, братче,
верно ли — вика —

онзи, старика,
починал?»

Как хубаво поетът е свързал обикновеното, повседневното с тежката и мъчителна вест — без изкуствена помпозност, без предвзет разтърсващ драматизъм, а така, както става в самия живот — неочаквано, силно, безпощадно. И след това, като възвеличава делото на създателя на „Майка“, Вапцаров разкрива и своето разбиране за художественото творчество. Той затвърждава убедително схващането си за новото изкуство, за неговата социална същност и жизнена съдържателност. „Горки“ доутвърждава именно прелома в естетическото кредо на поета и затова с „Родина“ звучи така единно, сякаш изведнъж виждаме техният автор в нова светлина. Направена е решителна стъпка, от която вече връщане назад не може да има. През всичките изтекли години, през всичките трудности и противоречия той е преминал, за да излезе сега на открито — лице срещу лице със своите истински герои, със самия живот.

В болката по починалия творец се е отразила и авторовата решителност да създава произведения „без грим“, в които да няма фалшива красота или съчинени образи и преживявания. Драматизмът, изпълващ стихотворението, е постигнат просто и непринудено, с умерени тонове, с верен психологически шрих:

Разбрах и излязох на двора.
В машинната зала ми стана
задушно,
машинната зала
бе тясна
за моята горест,
машинната зала
бе пуста
за моите чувства.

И след това цялото това сгъстено напрегнато състояние намира истинската си осмиленост чрез дочутия разговор:

И чух как ковача
разправяше някому глухо:

— Той, братче,
така ни познава,
и мене, и тебе,
и всички.
Тури те в някоя книга
и казва: «Не шавай!»
И после четеш
и примигаш
и сам се познаваш.

Как умело са използвани тези типични вапцаровски повторения, които не дразнят, а постигат удивителен ефект, придават на разговорната интонация още по-голяма жизненост. Искам да приведа и следния случай като особено характерен за практиката на поета, още повече че е свързан именно с това стихотворение. Когато българо-съветското дружество по онова време организира тържество, посветено на Горки, Вапцаров дава своето произведение на съгражданката си, артистката Магда Колчакова, да го рецитира. След тържеството автор и изпълнител се срещнали и Вапцаров, сам майстор-рецитатор, бил недоволен. И запитал: „Защо произнасяш „братче“, „браче“ ми казва ковачът във фабриката, така си говори човекът?“ И повторил: „Верно ли, браче, верно ли — вика — онзи, старика, починал?“

Бъдещият голям поет не гозволява никаква подмяна на действителния факт, на проявите на живота, на простите думи и изрази, присъщи на трудовите хора, и затова изисква на сцената да звучи говоримата реч, да се чувствува диханието на съвременността. А в онзи момент, когато неговият глас тепърва ще се чуе навред, когато той е започнал новата страница от творческата си биография, му е било нужно, повечето от когато и да било, да бъде верен на себе си, трябвало е да отстоява това, което иска да утвърди в поезията. Неговата творческа интуиция не му изневерява. Намерил веднъж златната жила, той я следва, задълбочава по-нататъшните си издирвания в богатото многообразие на реалността, като прекарва през сърцето си всичко, което ще влезе като образ и преживяване в стиховете му.

Първите сериозни творчески успехи Вапцаров постига в момент, когато неговото положение в столицата с нищо не се е променило — навред безработицата се шири,

назряват борби за хляб, за социална справедливост, за повече свобода. През 1936 година в страната са организирани 95 стачки, в които участвуват 39 000 души. Поетът се опитва да разкрие цялата тази потискаща атмосфера, в която надеждата му не може да се пречупи, той не отпуска безпомощно ръце:

Вървиш към непознат завод,
защото там остави всичко,
остави целия живот.
Ти чувстваш — още маховика
облѣхва те с приятен хлад,
сирените — те тебе викат,
те непрестанно теб зоват.
Но где? Нѣ — пътя е заприщен:
навред затворени врати . .
В гърдите ти, като в огнище,
като в вулкан, протест дими.
Разбираш цялата нелепост
на този див обѣркан свет
и трѣгваш като вѣлк напреко
със твърди стѣпки. А зад теб
ти чувстваш твърдо как намира,
обгрѣща със рѣце града
метежен порив. И разбираш:
— Зора. Събужда се света.

Но както в Яворовата „Градушка“ към човешките нещастия се прибавят и природните бедствия — започват незапомнени горещини, а след това ваят проливни дъждове. В Банско избухва стихийен пожар, който унищожава голяма част от града. Вестник „Македонско слово“ помества репортажи със снимки, които разкриват трагедията на града под Пирин. Централната част обаче остава незасегната и къщата на Вапцарови е спасена.

Но тази злочеста 1936 година е подготвила удар из засада и той е нанесен така неочаквано, че човек не е в състояние да се опомни — умира малкият Йонко от лятна епидемия по децата.

В това неизмеримо страдание има един потресаващ момент. Нека го предадем чрез думите на майката — Бойка Вапцарова: „Цялата сутрин на следния ден мина в тревога и грижи как да се справим с положението, защо-

то няхаме пари за погребението. Художникът Борис Ангелушев ни даде 500 лева и така можяхме да купим ковчеже и да платим на общината предвидената такса.“ Чрез тоя факт стигаме до най-ниските степени, до които може да бъде сведен човек в унижението, на което животът иска да го подложи, тук ни пронизват най-високите тонове на страданието.

В този тежък момент идват на помощ Дана и Георги Караславови — едно семейство, за чиято дружелюбност и отзивчивост съм слушал мнозина да разказват, и мисля, че донякъде познавам. През тази година Караславов още не е всепризнатият писател, но той с открито сърце всячески съчувствува на своя другар. И идва и в тези скръбни часове да го подкрепи. Ето още един детайл от тази драма, разказана вече от Караславов :

„Жените останаха в къщи, а ние с Вапцаров се качихме на файтона. Той беше сложил ковчежето в скута си като някакво куфарче. Малкото гробче беше изкопано до еврейските гробища, там, дето заравяха самоубийците, застреляните комунисти и некръстените. Един гробар чакаше. Вапцаров вдигна малкия капак. Гробарят се отстрани на около двайсетина разкрача. Бащата се вторачи във възрочното лице на своята рожба, сетне се наведе, целуна гладкото челце и въздъхна дълбоко.

— Милият, ударник щеше да ми стане той! — каза само, вдигна се и загледа за миг някъде на северозапад.

Прощалните думи на бащата към сина ме поразиха. Когато съветските вестници ни попадаха, ние четяхме за ударници, но не вниквахме в дълбокото социалистическо съдържание на тази дума. А работникът Вапцаров знаеше какво значение има думата ударник. И за своя син той не е отреждал по-честен дял в живота на бъдещата социалистическа държава от това да бъде ударник.“⁶¹

Спомням си дълбоката мисъл на Балзак: „Има, така да се каже, две младости — младостта, през която човек вярва, и младостта, през която човек действа.“ Оттук нататък Вапцаров ще действа — в душата му са прекъснати и последните нишки на сантименталност и илюзии. Лицето му е станало по-сериозно, очите гледат по-проницателно, той е запазил само усмивката си. Той обича да се шегува и мнозина го смятат за весел човек. В това веселие се проявява повече широтата, човешкото богатство на неговия характер и то е, което го извисява

над обикновените шегаджии, над хумористите, които използват дадена ситуация, за да се надсмеят или унизят някого, а ако е нужно съчувствие — изчезват със своя уродлив смях.

Веселието на Вапцаров е израз на вродена жизненост, а не бохемска настройка. Чрез него той открива хубавото, светлото в живота, предпазва се от бездействиената меланхолия или черногледството. Затова и след най-трудните изпитания на живота възвръща силите си, продължава да вярва и мечтае, остава искрен и добър. Или страда, но тихо, безмълвно, с нежна, блага усмивка.

Именно този жив, естествено бодър и широк характер привлича към Вапцаров хората, с които дружи. И когато постъпва като машинист в мелницата на братя Бугарчеви, новите му другари го приемат като свой. Димитър Ц. Вълев предава впечатленията си от своя колега:

„Скоро всички работници го обикнаха, защото със своето държане действително заслужаваше да бъде обичан. Всички започнаха да го наричат Кольо.

Работата беше тежка. Моторът беше газोजен, двуцилиндров. Беше много разбит, изпускаше газове и често се повреждаше. Работеше се денонощно. Един от огнярите едва не умря от задушаване.

Често пъти Кольо вършеше работата и на своя помощник огняр Георги от Саранци, който лесно се уморяваше. Този огняр се разболя от туберкулоза и за една седмица умря.“⁶²

Пак Димитър Ц. Вълев споделя: „Кольо беше упорит и амбициозен в работата си. Не се издаваше, когато се ядосва. Ядеше се отвътре, както се казва. Не обичаше да го обиждат, а и той не обиждаше. С работниците се държеше много добре. Беше много въздържан. Не можеше да нагруби човек.“⁶³

Най-после той си е намерил работа.

Непосилният черен труд, мизерията още повече каляват слабия нежен поет, който отлично знае, че няма място за размекване:

И трябва да се бориш неуморно,
и трябва да си страшно упорит,
за да изтръгнеш от зъбите
на туй настръхнало,
вбесено псе
парченце хлеб.

От „Люлин“ 22 Вапцарови се преместват на таванския етаж на ул. „Върбица“ 4, където, за да могат да плащат наема на наетия четиристаен апартамент, настаняват квартиранти — познати младежи-студенти. Сред тях са младият цигулар от Музикалната академия Александър Околийски или Цанко, както всички го наричат, братовчедът на Вапцаров Любен Везюв, Виолета Панова, Янка Герчева, Невяна Андреева, Вишна и Райчо Кадиканови, Цветанка Емхина. Идва и по-малкият брат — Борис, който не само обича Никола, но е и негов съидейник, поклонник на стиховете му, които сам рецитира, и един от първите им критици. С него тук често гостува бъдещата му съпруга Венера, която, след като е завършила гимназия в Горна Джумая, през 1935 г с родителите си се е преместила в София.

В тази весела и шумна компания от млади, романтично настроени, активни хора попада старият Вапцаров, който идва да се лекува, тъй като след отвлечането му от ванчемихайловистите здравето му е съвсем разклатено. Тази среща е силна и интересна. Буйният комита, някогашният волен и силен мъж, сега почти грохнал, предчувстващ може би вече своя край, изведнъж е обкръжен от тези кипящи от енергия младежи, увлечени от идеите на партията, готови да участвуват в разрастващата битка с класовия враг.

За своя баща Борис Вапцаров значително по-късно в „Спомени за моя брат“ (в. „Литературен фронт“, бр. 31 от 2. VIII. 1979 г.) ще отсъди: „Той беше бунтовна, силно противоречива и колоритна личност. През младите му години, до 42—43-годишна възраст, той е вземал най-активно участие в македонските освободителни борби. В тези борби той многократно се е сражавал с турците като четник и като войвода на чета. Бил е последовател на Гоце Делчев: за това говори бойната и житейската му дружба с Яворов. Поддържал е прогресивното крило на организацията. Едва през 1924—1925 година, когато в нея взема връх дясното националистическо фашистко течение, Йонко Вапцаров за кратък период тръгва с него. И тук той вече носи цялата вина (и лична, и колективна!) за зулумите и убийствата, които извърши организацията през този период. Това беше времето от 1923—1927 г. Делата и поведението на Йонко Вапцаров гнетяха цялата наша фамилия. Особено Никола — той и като човек, и ка-

то комунист много тежко изживяваше прегрешенията на баща си. Той се чувствуваше като виновен пред народа. След това Йонко Вапцаров се откъсна от фашистката михайловистка организация, влезе в борба с нея, заради което понесе нечувани мъчения.“

Интересна е още една констатация на Вапцаровия по-млад син: „Понесените страдания от михайловистите, толерирани от българската буржоазия и двореца, поотвори-ха малко очите на Йонко Вапцаров. С това не искам да кажа, че той видя истината докрай и премина на страна-та на комунистите. Той си умря като поддръжник на буржоазния строй, но в опозиция на режимите от 1938 и 1939 г. През време на изборите той взе дейно участие на страната на опозицията.“

Ето в това сложно състояние бащата се среща с младежката комуна на ул. „Върбица“ Той иска да помогне на снаха си Бойка да ѝ намери работа чрез приятелите си, които са „силни на деня“, и в тези свои връзки все пак намира някаква вътрешна опора, някакво удовлетворение за своето самолюбие. Даже, за да отклони и Никола от опасния път, е готов да го подкрепи, ако напусне София, и да го назначи в местната електроцентра-ла в Банско. Но синовете отдавна са далеч от опеката и влиянието на баща си. Докато Борис е по-категоричен — конфликтите със стария в някои периоди са ги смразя-вали на живот и смърт, Никола търси своята истина в по-успокоения спор, в аргументите, чрез които иска да притисне неукротимия и неподдаващ се на превъзпитание „противник“ Имащ слабост към поезията още от познан-ството си с Яворов, Йонко Вапцаров понякога дава ухо на стиховете, които чете Никола, или направо го пита: „Е, как е, пишеш ли, пишеш ли стихчета?“

В бащиното сърце припламва и закъснялото топло чув-ство — все пак в нрава на синовете си, в тяхната вътреш-на твърдост и прямота той вижда нещо свое и това не може да не го вълнува, кръвта вода не става. Въпреки идейните несъгласия и противоречия старият разбира, че на тези момчета и момичета, които вижда край себе си, принадлежи бъдещият свят. А защо и те да не са пра-вите? Дали той не е сбъркал някога, още от младини, нещо по своя път?

В тъмния, но вечно оживен и неспокоен тавански апартамент намират приют и редица партийни функционе-

ри, търсени от полицията комунисти. Сред тях се откроява Никола Калъпчиев. Активен, непримирим борец, той има онези ярки черти, които най-добре характеризират голямата личност. И още нещо — той притежава здравото народно чувство за хубавото, за поезията. Не случайно, когато Борис Вапцаров му дава в Бараково да прочете някои от ранните творби на своя брат, младежкият ръководител и комунистически организатор възкликва: „Прекрасно, удивително! Та това е един истински наш поет!“ И предсказва бъдещото му развитие на оригинален певец на революцията.

Намерил сигурна квартира за укриване при Никола Вапцаров, Калъпчиев често дискутира с него и останалите, води сериозни разговори за новата общественно-политическа обстановка, разяснява предстоящите задачи, които партията поставя, свързва и творчеството с повелите на борбата. Макар и с третокласно образование, интелигентен и природно умен, с дрезгав, но откровен глас, той намира отзвук у своите слушатели, а към поета изпитва голямо сърдечно чувство — онази мълчалива мъжка обич, дискретна и трудно проявима, която се ражда в суровите условия на борбата, но която е най-чистата, най-безкористната.

През есента на тази 1936 г. поради крайно изморителната и тежка работа Никола Вапцаров се чувствава изморен, разболява се и даже се налага баща му да го заведе на преглед при своя приятел, известния на времето проф. Моллов. Решава да се премести в Софийското железопътно депо, където на 8 октомври със заповед № 7376 го назначават като калфа-шлосер с надница 50 лева. В края на месеца е преназначен за локомотивен огняр. Това още повече заякчава връзката му с хората на черния физически труд, а той продължава да върши с неотслабваща сила своите организационни ангажменти. Б. Благоев свидетелствува: „Вапцаров постави на разположение квартирата си на профсъюзните ръководители. За известно време тя служеше и за адрес на писма от провинцията.“

В стихотворението си „Епоха“ поетът е уловил само с няколко плътни щрихи обстановката на времето, показал е една картина, видяна с неговите будни очи:

Машини,
 стомана,
 машини
и масло, и пара,
 и смрад.
В небето — бетонни комини,
в бордеите — призрачен глад.

И още нещо, много важно, много съществено:

Гърмят елеватори.
 Бодро
 мотора
 удари
 юмрук
на времето
 в старата
 морда.

Във финала е изведено основното настроение, което владее сърцата :

Епоха на дива жестокост,
препускаща лудо напред.
Кипяща, стоманна епоха
пред прага на новия свет.

Това е и времето, когато се провежда VI разширен партиен пленум, когато започва преустройство в партията, когато назряват условията за нов етап на борбата. И тук трябва да кажа, че именно Вапцаров като творец най-близко се оказа с новаторските черти на своето виждане до новия повей, до новата линия за борба. Творят по същото време редица вече утвърдени пролетарско-революционни поети, като Хр. Радевски, Мл. Исаев, В. Марковски, А. Тодоров, Н. Ланков, нашата борческа поезия има вече редица успехи, за които Георги Бакалов е писал в своите списания „Звезда“, „Нова литература“, „Мисъл“, но никой не пише така, както Вапцаров в „Епоха“ И тук не става въпрос за проблематиката, напротив. Много от заглавията на стихотворенията на Радевски, Исаев и Вапцаров са често даже едни и същи. Но други са изобразително-изразните средства на поета-машинист и огняр, друг е неговият поглед, други са образите, кои-

то го привличат. Изостреният му слух долавя ритъма на машините, елеваторите, а така също и твърдата работническа стъпка, той рисува „отровната плесен“ и „старата ръжда“ на живота отблизо, без да се страхува от погнусата, от неподдаващата се на поетизиране реалност.

И в следващите творчески търсения на Вапцаров е отразен именно този динамично развиващ се борчески подем, който след Шестия пленум, след преодоляването на левосектантския период, насочва ръководителите, творците сред масите. А поетът с работнически комбинезон е вече там, всъщност той никога не се е отделял от работническия колектив, а става негов говорител. Но колективното чувство е изразено не така, както е било досега или малко по-назад при Смирненски — а с мащабността на една личност, която говори от свое име, със свой глас. От „човешкото тъмно море“ се изправя един борец-титан и един поет-титан. За разгръщащите се творчески сили на поета времето е благодатно и той съумява истински да оползотвори богатия материал, да го превърне в своя същност. Уверено той се изкачва на гребена на епохата и става неин певец.

Затова в цялата тази напрегната обстановка Никола Вапцаров продължава да се интересува от развитието на литературата, не може да живее без атмосферата на съвременното изкуство и тенденциите в него. Той се сближава с целия кръг на пролетарско-революционната интелигенция, дружи с Георги Караславов, Христо Радевски, Младен Исаев, Людмил Стоянов, Ангел Тодоров, Пантелей Матеев, Орлин Василев, Никола Ланков, с художниците Борис Ангелушев, Александър Жендов, Стоян Сотиров, Стоян Венев, Вера Лукова, Борис Иванов, Мара Цончева, Кирил Цонев, Бронка Гюрова, скулптурите Николай Шмиргела и Иван Фунев, Васка Емануилова, Мара Георгиева, с режисьора Боян Дановски и композитора Любомир Пипков.

Няма нищо изненадващо, когато на страницата за литература, музика и изкуство на в. „Нова камбана“ от 10 октомври 1936 година се появява статията „Театър и публика“ по повод откриването на новия театрален сезон. Георги Караславов, който в момента е редактор във вестника, успява да прокара статията, в която вместо общата фразеология открито и честно авторът заявява: „Времето на „Геновева“ е отдавна минало. Обществени

конфликти и икономическите размествания на пластозете, които засегнаха една грамадна маса, създадоха ново отношение към драматическото творчество и театъра.“⁶⁴

Констатацията в същата статия, че „днес болшинството търси развързката на една по-голяма трагедия, която се казва хляб“, хармонира на размислите, изпълнили стихотворението „Епоха“. Полемичният патос на статията хармонира с неговите изобличителни въпроси, с динамиката на стиха: „А безброя от гладни? А безцелната смърт? А нашата бликаща младост, която раздруска света?“

Отношението към театъра, който е в кръвта на Вапцаров, в този момент идва отново да потвърди неговото социално-класово разбиране на природата на изкуството и заедно с това той показва, че е обновил представите си за задачите на съвременното изкуство на Мелпомена. А след две-три години намира съмишленици, на които предлага да се създаде „наш театър, прогресивен“, като в него се включат и професионални артисти, и работници. С тази идея се заемат Моис Бениеш, Нюма Белогорски, Мара Пенкова, Иванка Димитрова, Лена Ченчева, Евгени Коцев, като художествен ръководител на групата „Театър на младите“ става Георги Стаматов, а представленията се играят в „Свободен театър“ (днешният Музикален театър „Ст. Македонски“). Вапцаров тогава се заема не само с организацията, но и чрез светското посолство се снабдява с нови пиеси: „Огньовете на Маяка“ от Л. Карасев, „Слава“ от В. Гусев, „Новият дом“ от В. Катаев. Намерил преводачи, осигурява преписа на машина и доставя в определения срок текста. Така той практически претворява своите силни схващания за истинския театър. А и сега не са загубили своята актуалност думите му: „По-голямата част от хората имат едно ежедневие, една съдба и те искат да видят на сцената своя живот, изобразен такъв, какъвто е — тежък, душен, мъчителен. Драматическият автор и сцената трябва да дадат развързката. Те трябва да долавят надеждите на мнозинството, да разграничат, което има лично и обществено значение, и да дадат на хората не индивидуалистични миражи, а една реална вяра.“

И това разбиране не е плод на кабинетно хрумване, не е изсмукано от пръстите, а то е родено от самия живот на поета.

Йордан В. Коларов, с когото Вапцаров работи по това време на локомотив тип 46, описва тяхната обща работа:

„Работата беше непосилно тежка. Трябваше да отводни 18 букови лагера, да ги намаже, да напълни 14 сцепни лагера, да почисти целия локомотив и горящия парен котел. За да се образува пара, която да движи влак с 40 вагона, трябваше непрекъснато хвърляне на въглища в горящата пещ, 4—6 тона до Перник и обратно, при което дрехите почваха да се запалват, поддържане нормално ниво на водата в котела, почистване след път локомотива и изнасяне от подземния склад към 40 кг масло.

Кольо беше нежен и със слабо здраве. Работеше обаче търпеливо, упорито и без да се оплаква. Беше много беден и се хранеше зле. Беше културен, начетен и харчеше голяма част от доходите си за купуване на книги. Аз го обикнах и му се доверих. Поверявах му в трудните участъци управлението на локомотива, а аз заемах неговото място, за да му дам възможност да си почине. Често говорехме за литература и изкуство. Каза ми, че сам „се опитвал да пише стихове.“⁶⁵

Когато слушам оплакванията на някои съвременни бабаи, които минават със самочувствието на непризнати гении и постоянно търсят начин да прясвят своя „талант“, когато получаваме незаслужено признание, награди, призьрзани похвали, все повече си мисля за това, което разказва този обикновен механик за един от най-големите поети на България. Как щедро той раздава своя талант, своята доброта и доверие към хората, с които работи — без поза, без пренебрежение — а умно, дълбоко, по човешки.

В спомените си Йордан В. Коларов разказва и следното: „Обичаше горещо работниците. Често с часове беседваше с въглищарите и сгураджиите. Веднъж, през зимата, неволно през борда на машината заля един сгурджия с вода. Човекът го изпсува. Това страшно ме ядоса. Аз скочих яростно. Имах намерение да го набия. Кольо ми препречи пътя, успокои ме и ми каза:

— Виждал ли си комунист да вдига ръка срещу работник. Той е вкочанясал от студ, труд и мизерия, а аз го залях с вода. Разбира се, ще псува. Той не ти е балерина, а работник, когото хищният живот е сграбчил за гушата.

Слезе и отиде при работника. Скоро ги видях двама-та да се разхождат в приятелски разговор, захапали цигари. Обичаше хората и приятелите си. Нямаше жертва, на която да не е готов.⁸⁶

Вапцаров не подценява работниците, истински разбира тяхното положение и се стреми да ги увлича в света на книгите. Един друг негов другар — Георги В. Георгиев, описва как Вапцаров чете на работниците романа на Иля Еренбург „Ден втори“ Сам приема своята работническа участ не като унижение, а е доволен от труда си, открива в него истинско достойнство. Като локомотивен огняр той взема със себе си приедно пътуване до Перник приятеля си, скулптора Николай Шмиргела. По-късно същото се повтаря с художника Стоян Сотиров, който се подготвя за нова картина и се нуждае от свежи впечатления.

И тук откриваме пак неповторимото у Вапцаров — влязъл в средите на хората на литературата и изкуството, той общува с тях като равен, не загубва своето самочувствие на човек, който макар и с друга професия, обича изкуството — разбира го и го цени. Не се стреми да прикрие работата си, не си създава изкуствен образ на пренебрегнат, на незаслужено останал извън тая среда. Черноработникът Вапцаров истински живее с изкуството. Целия си живот успява да подчини на своите истински духовни вълнения. Той потвърждава думите на Томас Ман, че всяко изкуство се стреми да изразява живота, но още по-внушително е, когато самият живот заговаря с езика на изкуството. Така е при нашия поет.

А той работи най-черната, тежка работа. Когато свързваме неговия образ с условията, при които е работил, това може да ни изглежда и романтично, но действителността е съвсем друга. Сякаш в стихотворението си „Рибарски живот“ той демаскира не само неверните представи за моряшката романтика, но и за професии като неговата. Поради влошаване на здравословното му състояние и след като не е успял да постъпи като техник в Народния театър, той на 21 октомври 1938 година отива като работник в Държавния екарисаж в София.

Продължава борбата за хляб, но поетът отдавна е разбрал, че само с хляб не се живее. И затова, където и да се намира, използва малкото си свободно време да твори. В едно от най-зрелите си и дълбоки стихотворе-

ния — „История“, Вапцаров най-добре определи своеобразието на своите изповеди:

И стиховете, дето пишем,
когато краднем от съня си,
парфюмен аромат не дишат,
а са навъсени и къси.

Не се съмнявам — и него понякога го е задавяла умората и съвсем в себе си, без да казва на другите, го е натискало желанието да остави тая мръсна, непосилна работа и да отиде на място, където може да се почувствува творец — в редакция или поне на по-лека работа. Бащата неколkokратно прави опит за това и синът не може, макар само за миг, да не се е виждал като своите другари Георги Караславов, Младен Исаев, Христо Радевски в печатницата, в очакване на новия брой на вестника, сред разхвърляните ръкописи, пред новите творчески задачи. Дали подобни състояния подмолно не се долавят в началото га неговата огняроинтелигентска песен:

Сънно тракат
релсите във мрака.
От умора
ставите болят.
Някой би въздъхнал:
«Не очаквам .»
Не! Очаквам!
Чака ме светът.

Но за него повече място за спор няма. Той чувствува своята обреченост в името на новото, което иде, и за да е сигурен, че може да бъде полезен, воюва, воюва истински — с меч и слово.

В литературата той има нови изяви. Благодарение на Георги Караславов и на Славчо Васев, които са редактори във в. „Нова камбана“, отпечатва в бр. 246 от 27 февруари 1937 година стихотворението „Пушкин“, подписано Никола Йонков, и рецензия за стихосбирката „Пулс“ от Хр. Радевски. Докато поетичната творба, посветена на гениалния руски поет, не е сред истинските завоевания на Вапцаров, то рецензията според мен е много важна, тъй като доразкрива идейно-естетическите схващания на

Вапцаров още преди той да е създал много от най-зрелите си произведения.

Непрофесионалният литератор показва удивително точно разбиране за новите изисквания към пролетарската литература и защитава метода на социалистическия реализъм с цялата негова новаторска същност:

„Хр. Радевски е един от първите, които разбраха, че да се твори художествен реализъм със стари средства в днешно време — това съвсем не е художествен реализъм. Той разбра, че трябва да се ликвидира с досегашните образи — омръзнали до втръсване от повтаряне, че трябва да се пише така, че хората да вярват в писаното, а не да се усмихват на някаква наивна патетичност.“

В поезията на Радевски Вапцаров е почувствувал нещо свое, открил е резкостта на мислите и чувствата, които го вълнуват. С каква лекота и точност той прави своите анализи, колко находчиво открива оригиналното в „Пулс“, нейното художествено единство. Той прави и бележки, като категорично отбелязва: „Въпросът е за социалния патос в новата лирика, който въобще липсва след Смирненски.“

На поезията Вапцаров гледа не само като художествено изображение на живота, а и като важно идейно средство в разрастващата се борба срещу капиталистическия свят. Затова се стреми в стиховете си да вплита призива за защита на новото, за прослава на бъдещето.

Ето и един шумен успех за още неизвестния поет. Списание „Летец“ в кн. I, г. V, 1936—1937 година обявява анонимен конкурс за „художествени произведения с въздухоплавателен сюжет“. Предвиждат се шест парични награди — две за разкази, две за стихотворения и две за поеми.

Когато тричленното жури се събира в началото на 1937 година, то трябва да прегледа общо 114 творби. Никола Г Данчов, представителят на Писателския съюз, Георги Михайлов, юрист при Дирекцията на въздухоплаването, и Васил Кулев, летец, секретар на Българския аероклуб, представител на редакцията, избират поемата „Самолети“ и стихотворенията „Романтика“ и „Вихър“ и ги предлагат за награждаване. Дирекцията на въздухоплаването одобрява решението на журито и тримата автори Николай Марангозов, Никола Вапцаров и Владимир Владимиров получават наградите.

Първа от наградните творби е отпечатана Вапцаровата „Романтика“ в книжка 4—5 на списанието. Това предпочитание, след обявяването на наградите, не може да не е трогнало младия автор. А самото стихотворение в оня момент не може да не е прозвучало с подобаващата му оптимистична обхватност и мащабност, с разбирането за смисъла на човешкото откривателство и дръзновение. Няма друга творба на поета, в която така живо да блика радостта от възможностите на човешкия гений и неговата перспектива в утрешния ден. В своя поетичен словослов той рисува картината на това, което ще се роди след победата на революцията, и тук полетът на самолетните ята е без съмнение и символ на световната революция на класовата битка, която раздира епохата. За първи път Вапцаров става носител на революционната романтика, като я свързва с новаторските завоевания на техниката — нещо, което той въведе в пролетарско-революционната ни поезия благодарение на своя огромен талант и професионална подготовка. И затова е готов да полемизира, за да защити своето разбиране и виждане:

Романтиката е сега в моторите,
които пеят
по небето синьо.
И неразбрали тази песен горда,
напразно
мръщите
чела.
Тя носи вечната
човешка бодрост
на яките
стоманени
крила.
Аз виждам в бъдещето тези
орляци
да пръскат
дъжд
от семена.
И в песните им,
рукнали
отгоре,
да блика
труд
и свобода.

Стихотворението „Романтика“ е първото голямо обществено признание на неговия талант. То е подписано и с фамилното му име: Никола Вапцаров. След този конкурс поетът опитва силите си и в конкурс, обявен от „Родно радио“, за написване на радиопиеса, като представя своята едноактна драма „Бент“. Втората награда от 1000 лева е била присъдена на неговата творба, като първа награда не е била дадена — факт, показателен за търсенията на поета. Той и в случая разбира възможностите на радиоразпръскването като модерен начин за общуване с хората, за приобщаването им към изкуството. По-късно той ще разкрие своето отношение и към изкуството на киното, което все повече завладява широките маси. Ранната смърт на този така богат и многостранен талант какви ли завоевания ни е отнела в тези области на нашата млада култура?

По това време, верен на своето разбиране за новаторската мисия на изкуството и на литературата, Вапцаров подсказва добри възможности и в творчеството за деца и юноши — още един факт за неговата прозорливост и безспорни литературни възможности. Особено насърчение в това отношение изиграва пак Георги Караславов, както и някои от близките му. В приложението на в. „Железничарски подем“ — „Вестниче за железничарските деца“, той отпечатва първата част от поемката си „Влак“, г. I, брой 7, юли 1937 г. В списание „Занаятчийска кооперативна беседа“ редакторът Георги Караславов помества още две детски стихотворения — „Врабчова сговорна дружина“ и „Машинист“.

Няма да скрия, че бях удивен от безапелационната присъда над тези творби на големия наш поет, дадени от неговия другар и събрат Христо Радевски: „Чете ми и поемката за деца „Влак“. Казах му, че не ми харесва, че е многословна, разточена и не помня още какво.“ И след това: „След смъртта му това произведение бе издадено, но аз и сега смятам, че е слабо не само за перото на Вапцаров. Той и други стихотворения за деца има и те са слаби.“

Меко казано, това е твърде пресилено и произволно като оценка. Не става дума за някакви изключителни произведения, не са такива и детските творби на самия Радевски, а за подхода в тях, за променения начин на третиране на детската проблематика. Вапцаров въвежда

образа на машината, на влака в поезията за деца и му придава социална значимост и човешко проникновение. Завладява бодрият и весел тон, откроява се умението да се разговаря с детето естествено, без предвзетост, с разбиране. А в образа на малкия Гого от „Машинист“ по един неподражаем начин поетът е показал както отношението към труда, така и към младата личност, която израства и се формира при динамични социални процеси и търси себе си в общочовешкия подем и научно-техническият прогрес. Именно това не бива да подценяваме, независимо от художествените слабости и несвършенствата на тези произведения.

А самото време, бойният призив на епохата го увличат в друга посока. Пламва Испанската гражданска война и цялата световна прогресивна общественост следи с интерес събитията в Испания. Близкият приятел на Вапцаров Никола Калъпчиев, както и десетки други наши комунисти, се готви да замине като интербригадист. Революционният пламък гори и в поетовото сърце, въображението му го носи към тази страна на южни ласки, китари и борческа решителност. По това време откликват на събитията редица автори — и чужди, и наши. Младен Исаев издава книгата си „Тревожна планета“, в която събира поемите с испански сюжети, стихове пише и Людмил Стоянов, а Светослав Минков подготвя оригиналната си книга „Мадрид гори“ със съобщенията на световните агенции за пламналата битка. Младият Веселин Ханчев дебютира със стихосбирката „Испания на кръст“. Ето какво свидетелствува за тоя момент и Бойка Вапцарова:

„Събитията в Испания бяха завладели мислите на всички. Особено интересни разговори на тази тема се водеха в дома на Б. Ангелушев. Най-силно изразяваха чувствата си бат Борьо и Кольо, което Ангелушев изрази образно в картината „Испански патриот“ Вапцаров беше възхитен от майсторството на Ангелушев, че е уловил ентузиазма и решимостта на републиканеца да победи. Б. Ангелушев след няколко дни ни подари тази картина. А Вапцаров написа в стихотворението „Испания“ . „Креци, безумна в своята радост: „Мадрид е наш! Мадрид е наш!“⁶⁷

Дъхът на живия живот, парливата атмосфера на времето изпълват поетическите му вълнения през тези на-

прегнати години. Но Вапцаров не регистрира събитията, не е техен външен безпристрастен съдник, а те разполовяват сърцето му така, както Хайне виждаше истинската творческа участ на поета. Стиховете, които пише, разкриват богатия му духовен полет, сложното психическо прераждане на личността под напора на огромните исторически промени в света. Образът на лирическия герой в поезията му се покрива със самия образ на автора — от тук идва това задълбочено претворяване на конкретната, исторически обусловена личност на комуниста, движещ революционния устрем на епохата.

Когато отразява вълненията си за Испанската гражданска война, Вапцаров възпява не просто събитията, а търси героите в тях, извайва привлекателния образ на Фернандес. В „Спомен“ рисува огняря Георги Гатев от с. Саранци, с който е работил в мелницата на братя Бугарчеви. Работниците, с които живее и се движи, дават възможност на поета да види чертите на новата личност, която се формира в сложните години на разрастващи класови битки и под заплашителния призрак на нова световна война. От конкретните прояви и черти той се домогва до обобщените представи за бореца-комунист, който носи новия революционен идеал, изповядва нови идеи за преобразяването на света.

В борбата за нов живот Вапцаров на преден план поставя проблемите на човека — и в нравствено-психологически, и в исторически аспект. Той дири времето в човека и човека във времето. С изгаряща любов изповядва терзанията на своя лирически герой, разкрива богатата му душевност, многообразието на вътрешния му мир. Затова човекът в поезията на Вапцаров не е еднозначен, той е богата драматична натура, която носи света в себе си, отстоява своите изисквания в името на красотата и човешката правда. Идейното съзряване обаче определя нравственото прераждане и в това е силата на новия гений. Той не само е борец за нов живот, но е носител и на истински нравствени добродетели.

Това дълбоко подчертано човеколюбие в творчеството на големия наш поет е свързано както със съкровено изповедната му същност, така също и с тенденциите на духовния развой на човечеството, който той като голям и мощен талант не е могъл да не усети — в съветската литература, в прогресивната култура и изкуство, които

истински го вълнуват. В статията си „Хуманитарно образование и хуманизъм“ (1936) един от най-големите романисти на XX век Томас Ман много точно е забелязал реабилитирането на човека в световното изкуство чрез земните представи за неговия живот и вътрешните му проблеми. В противоречието между човека и техническото развитие на света изпъква отново интересът към неповторимото и самобитното в човешкия свят. Писателят споделя: „Аз наистина вярвам, че точно през последните десетилетия под натиска на войните и страданията, които те донесоха със себе си, и в резултат на потреса от тях се появи един нов, непосредствен и настойчив интерес към човека и неговата съдба, към неговото място във вселената; към неговия произход и предопределение, един хуманен интерес с нов оттенък и настройка, който днес е жив и деен във всички най-добри, най-свързани с бъдещето сърца и умове и който, според мен, е почва за развитието на бъдещия хуманизъм, на задълбочения усет към тайната на човека и неговото достойнство.“

Революционното преустройство на планетата се нуждае от нова борческа личност, която да движи обществото напред. И в такива свои стихотворения като „Песен за човека“ и „Двубой“ Вапцаров най-зряло показва своето разбиране за действителния герой на епохата. В „Песен за човека“ той не само полемизира с буржоазното разбиране за простосмъртния, за неукия и прост индивид, за „злодея злосторен“, „този субект“, а прави истинска апология на човека, в чието идейно-нравствено прераждане открива действителните мащаби на революционния устрем. Верен на себе си, поетът се вълнува от тази „тежка, човешка, жестока, безока съдба“, търси нейните социални корени, осмисля я обществено чрез дълбоките си размисли за човешката същност.

„Двубой“ е прослава на борбата, в която новият човек утвърждава себе си и своите революционни идеали в контекста на конкретно-историческата обстановка. И тук Вапцаров е новатор в своето поетическо виждане. Докато в поезията Христо Смирненски възпя пролетариата чрез „Улицата“, „Гълпите“, „Безименните души“, усети революцията като идваща буря и потърси своето място в нея, Вапцаров вижда комуниста — герой на епохата, чрез неговото „аз“. Неговият работник е деен участник в последния етап на борбата, в своите сънища той съну-

ва реалните картини на бъдещето, на новото производство, когато сам е господар на своя труд. Чрез своята саможертва той ясно разбира, че участва не само в разрушаването на един омразен свят, но същевременно с това участва в съзиждането на „един живот, желан и нужен, и то какъв живот!“

Това „аз“ носи колективно съзнание, но то е истински идентифицирано от епохата, чрез него историята добива истинско обществено-интимно съдържание и не случайно поетът иска от нея да разказва „за простата човешка драма“ Той мисли за всички „неизвестни хора“, които движат колелото на историята, а не за някаква безформена човешка маса, като тълпа, която е един неизваян исторически материал. Причината е в класовото осъзнаване, в идейното израстване на човека, готов да жертва себе си за благо на останалите.

В своите размисли, в спорове и разговори Никола Вапцаров неусетно заживява с най-големите повели на времето си. Отстоява спокойно, искрено, но безкомпромисно своите идейно-естетически схващания за новото изкуство, за живота и борбата. Особено показателна е неговата дейност в новосъздадения литературен кръжок, който играе важна роля за изявяването на млади писатели из средите на прокуденото българско население от Тракия и Македония. Още на първото заседание на кръжочка Никола Вапцаров изнася задълбочен доклад, в който разкрива правилното отношение към проблемите за съдбата на писателя и за новия метод на социалистическия реализъм. Показателни са размислите в тоя дух:

„За развитието на една национална култура е необходима тясна връзка на нейните майстори с народа и делото на свободата. Писателят трябва да познава добре миналото на своя народ, неговия фолклор, нравите, обичаите и езика, особено типичното преобладаване на някои изрази, думи и образи. Новият реализъм трябва да включи в себе си като съставна част героичната романтика, да възпитава в дух на героизъм, да има активно отношение към действителността, да утвърждава труда, да вдъхновява за строеж на нови форми на живота. Истинският писател трябва да се слее с народа, да бъде неговото ухо, око и сърце . ¹⁶⁸

Ето как оценява доклада един от присъствувалите два-

надесет души на тази учредителна сбирка, проведена през есента на 1938 година:

„Докладът беше извънредно интересен. Той коренно се различаваше от слушаните дотогава от нас доклади в тайните събрания, конференции и заседания. Вапцаров беше написал работата си оригинално, с душа, с майсторство. Това не беше обикновен доклад, а една сърдечна изповед

„69
Михаил Сматракалев е описал особено изразително рецитирането на Вапцаров, усетил е неповторимото в това, което поетът е искал да изрази чрез своите изповеди: „Макар и стеснителен на вид, той искаше да покаже своето творчество, искаше да види как то въздейства, как се възприема. Вапцаров източваше своята тънка и висока фигура, заставаше в обичайната си, малко разкривена поза, обръщаше леко главата си настрана, примигваше и започваше с тих и спокоен глас. Но изведнъж слушателят усещаше, че думите излизат из самото сърце на рецитатора, че той казва това, което чувства, и го казва просто, без предвземки, без излишен патос. Само на места, за да предаде някои силни моменти, поизкривяваше лицето си в гримаса, поглеждаше с горещите си кафяви очи, сбръчкваше леко високото си чело или пък обръщаше главата си полунастриани, навеждаше очите си надолу и буйната му коса падаше на едри кичури над челото.“70

Многократно са изтъквани „разговорните интонации“ в стиховете му — те идват не случайно, а са свързани с цялостното разбиране на Вапцаров за новата поезия. Неговата любов към театъра като модерно изкуство оставя трайни следи и в поезията му чрез новаторската ѝ стилистика, чрез разговорната форма. Дори в монологичните си стихове Вапцаров винаги търси събеседник. Честите обръщения също са показателни. И в живота той е обичал да разговаря — тихо безшумно, с доверие и обич. И затова винаги е намирал събеседници и слушатели.

Той дружи с младите автори от кръжока Асен Шурдов — Ведров, Васил Александров, Ангел Жаров (Михаил Сматракалев), Кирил Николов, Алекси Беломорски (Ангел Великов), Иван Керезиев, Венко Марковски, Коле Неделковски, Тодор Янев, но особено му е близък поетът, публицистът и авторът на разкази Антон Попов. Съдбата ги свързва през последните години от техния живот. Об-

щите интереси, романтичните им характери сякаш взаимно се допълват. По настояване на Никола Калъпчиев, един от най-смелите революционери от Пиринския край, Борис Вапцаров запознава по-големия си брат с Антон. И тримата приятели загиват в борбата и смъртта придава още по-голямо сияние на тяхната дружба.

Две поетични души винаги могат да намерят общи интереси, но безспорно е, че Вапцаров и Антон Попов веднага откриват нещо много силно сродяващо ги и се сближават бързо. Това е дружба на еднаквите духовни възвращения, на еднаквата вяра, на общия ентузиазъм и копнеж по идващото. На редица снимки виждаме лицата на двамата творци — от тях се излъчва някакво особено чисто обаяние и мечтателност.

Ето как е обрисувала Антон Попов Бойка Вапцарова в своите спомени:

„Антон Попов бе пет-шест години по-млад от Вапцаров, висок, около 25-годишен младеж. Черти на лицето — едри и неправилни, големи сини очи с меланхоличен израз, открито чело, добродушна крътка усмивка — всичко това поразяваше с вътрешна красота, която се излъчваше отвсякъде. В неговите движения, поглед, глас, имаше нещо неотразимо. Жените бяха във възторг, а мъжете изпитваха симпатия към него. Дончо стана член на нашето семейство. Ние ходехме заедно на кино, театър, екскурзии, по гости, обядвахме и вечеряхме заедно.“⁷¹

Всяко приятелство е ценно. Ларошфуко казва, че истинското приятелство е много по-рядко от голямата любов. Но в дружбата между двама творци има нещо много привлекателно, защото тя обогатява духовното възвращение и чистотата, художествения порив, стимулира нови открития в търсачеството на художника. Дружбата от младини между Димчо Дебелянов и Николай Лилиев е била едно от най-съкровения преживявания за нежния певец на „Птици в нощта“ и „Лунни петна“. В един свой спомен Ангел Каралийчев споделя, че от ученическото запознаване с Фурнаджиев до края на живота си те остават истински другари.

От този род висше духовно родство е и приятелството между Никола Вапцаров и Антон Попов. В живота и на двамата то е не обикновен епизод, а съпреживяване, което обогатява истинските черти на техните характери.

В своите „испански стихотворения“ Вапцаров е пре-

създаде нежната дружба между бойните другари Лори и Фернандес, а неговата „Песен за другаря“ разкрива съдържаната, но дълбока мъжка скръб по загиналия.

Творческото изграждане и развитие на Вапцаров през тези напрегнати години е цялостно подчинено на неговата активна обществена културно-просветна и нелегална партийна дейност. Като техник в Екарисажа той използва своите връзки с работниците, за да ги привлича в редовете на партията, разкрива им истинските причини за тежкото положение. По това време той членува в партийната организация в софийските кланици, тъй като в Екарисажа още не е имало партийна организация. Срещите му с различни работници не намаляват неговия интерес към тях — как живеят, какви са проблемите, които ги вълнуват, какви са взаимоотношенията им със собствениците на отделните предприятия. Показателен е репортажът „Една малка кооперация, за която не сте чули нищо досега“, публикуван във в. „Кооперативна защита“. Авторът отива не къде да е, а в шкембеджийско-пачаджийско отделение на столичната кланица. И въпреки че очаква възраженията на читателя, Вапцаров възкликва: „Чакайте! Не бързайте толкова! Все ще научим нещо от тези хора!“

Той умее по неподражаем начин да се вслушва в съветите на другарите си, в мнението на обикновения труден човек. Много често той участва в екскурзии с работници, сам организира излети на Витоша, като дейно разяснява пред събраните международното положение, рецитира свои стихотворения. За тази външно незабележима дейност на комуниста Вапцаров едва ли е нужно да се отделя внимание, би си помислил някой! А тук се крие нещо много съществено от личността на поета. През целия си кратък жизнен път той с нарастващ интерес се вълнува от човешките съдби, изучава ги, прониква в тях със своите замислени кротки очи, разбира истинското положение на възрастни и деца.

Характеристиката на Вапцаров от тия години се допълва от наблюденията на неговата съпруга:

„Кольо обичаше да ободри човека с ласкави думи дори в такъв момент, когато и нему не беше много леко. Той ме учудваше с внимателното си отнасяне към хората и със спокойно търсене на смисъл в техните постъпки. Имаше случаи, когато можеше да загуби цяла вечер

В приказки с някого, само да го разбере, да открие ценното, човешкото у него. Той изпитваше особено влечение към хората на народа. Където и да отидеше, веднаго се опознаваше и ставаше близък с всички. Кольо скиташе често из Индустриалния квартал и посещаваше места, където се събираха работници: малки ахчийници, кръчмици, кафенета. Той се чувствуваше частица от тяхната среда, харесваше му тяхната злоба към живота, насмешливото им и враждебно отношение към буржоазията. Но най-много му харесваше това, че повечето от тях знаят причината на своя тежък живот. Той се радваше, като виждаше пламналите им от обίδα очи.

Особено възторжен и радостен беше Кольо, когато се връщаше от нелегални събрания и срещи. Той не ми казваше къде е ходил и какво е правил, но по веселото му настроение и възбуда разбирах, че е много доволен. От него лъхаше непоколебимата вяра в безграничната сила на народа — сила, способна да твори чудеса, да извърши революция. Веднъж, като се върна от едно нелегално събрание в Индустриалния квартал, той разказваше:

„Аз бях първият, който пристигна на срещата. Докато чаках останалите другари, разгледах обстановката, запознах се с хората. Стайката — малка като кибритена кутийка. Вместо през вратата можеш спокойно да влезеш през прозореца, стига само да си вдигнеш по-високо крака. Трите дечица гледат като врабчета, а най-малкото го сложили в коритото за пране вместо в люлката за икономия на място. Голяма теснота и немотия. В тази стайка готвят, перат, спят, вътре трябва веднага да седнеш, иначе двама души не могат да се разминат. Но мъжът и жената — прекрасни хора.“⁷²

Заедно с революционера Вапцаров израства и поетът Вапцаров, житейските вълнения пораждат поетическите вълнения. Сега, когато разгръщаме неговите стихотворения, чувствуваме дълбоко жизнения дъх на конкретния повод, осмислен чрез силния и ярък талант на поета. Вапцаров изживява своята поезия в пълния смисъл на тази дума. И именно защото изживява стиховете си, дълбоко човешките си терзания и копнежи, той не пише бързо. Неговите изповеди се раждат бавно, той не пише много, не е продуктивен. Защото превъплътява в поезията не случайни хрумвания и настроения, а търси истинския израз на съкровените помисли, на свидни чувства.

И проверява, за да бъде сигурен как се приемат стиховете от тези, които го познават, за които са написани. Не всички го разбират. Понякога той е чувствувал това, но вярата, че стиховете му имат стойност, че са нужни на хората, надделява.

Когато е получавал стихосбирката на някои от своите приятели, Вапцаров не може да не е мислил за издаване и на своя книга, но поради тежкото положение, в което се е намирал, той чувствува, че трябва да издаде книга, която не само да бъде първа стъпка в неговото развитие, а книга, която да отрази по-цялостно неговите възможности, поетическите му разбирания, творческия ръст. Широко и щедър в отношението си към другите, весел и непринуден в обикновените разговори, когато се заговори за поезия, за изкуство, той изведнъж се променя. Принуден да се занимава с творчество само в малкото свободно време, той дълбоко цени тези занимания. За него поезията е истинското призвание и тук той не допуска никакви компромиси. Другарите му от литературния кръжок говорят с каква изключителна сериозност Вапцаров се отнася към тяхната дейност, с каква прецизност и точност изпълнява поетите задължения. А оценките и размислите върху своите и чуждите произведения го налагат като безспорен авторитет и никой не се опитва да му отнеме това първенство.

Когато Караславов насърчава младия поет да подготви своя книга, отначало той приема с известна резерва подобно решение. След това, като обмисля, като сам прави преценка на написаното, приема идеята и въодушевено подготвя книгата си, която сам е озаглавил „Моторни песни“. Всъщност Вапцаров, когато започва да подготвя за издаване стихосбирката си, вече е тридесетгодишен. За един поет това е зряла възраст. Неговата творческа прощъпулка далеч не може да се мери с хилавите недоносчета на поети-юноши, които само се разписват в поезията чрез първата си книга.

„Моторни песни“ се подготвя от един зрял поет. Той внимателно подбира стиховете в нея, премисля композицията на книгата, отделните заглавия. Преди да е отпечатана книгата, той дава ръкописа за обсъждане на своите другари в кръжока. Ангел Великов разказва как е била срещната бъдещата книга на техния другар:

„В края на 1939 година Кольо — както ние наричахме

интимно Вапцаров, представи пред кръжока за преглед материалите за стихосбирката „Моторни песни“ Неопи-сума беше радостта ни, че най-сетне неговите така издържани творби ще видят бял свят! Спомням си, че около стихотворението „Хайдушка“ от цикъла „Песни за родината“ се разрази истинска буря. В третия куплет третият и четвъртият стих гласят така: „Стреляй горе, стреляй към звездите! Нека паднем честни и свободни.“ Повечето от членовете на кръжока възразихме, че е по-уместно да стреля в народните душмани — фашистките изедници, отколкото към звездите. Но Кольо си остана непреклонен като никога, не промени третия стих.⁷³

Вапцаров далеч не е бил толкова неуверен в своите стихове, колкото изглежда според някои спомени — твърд и непреклонен е той, когато разбира, че се нарушава нещо съществено в стиха му, когато чуждото мнение иска да елементаризира вътрешния смисъл на изказана мисъл, както е в случая. Той търси дълбокото нравствено психологическо и идейно съдържание в поезията, като намира съответната поетическа форма.

На издаването на книгата си освен като на творчески актив Вапцаров гледа и като на важна партийна проява. Той отдавна гледа на своята творческа дейност като на активна партийна дейност. Като поет-революционер иска мнението и на партийната организация, в която членува — за него това мнение не е по маловажно от оценката на литераторите-професионалисти. Йордан Стоянов, който по това време е секретар на партийната организация при кланицата, разказва за обсъждането, направено през началото на ноември 1939 година:

„Следващото събрание, на което четохме и приехме на партиен актив стиховете на Вапцаров „Моторни песни“, се състоя в квартирата на Методи Божилов Дойчинов на ул. „Георги Димитров“ №71, бивша „Мария Луиза“, също в 17,30 часа, защото работехме до 4 часа следобед винаги. Там четените стихотворения в ръкопис „Моторни песни“ на Никола Йонков Вапцаров бяха приети с въодушевление от присъстващите другари. На това събрание у Методи Божилов представи свои произведения и Илия Бояджиев, който искаше и те да бъдат приети на събранията. Ние не ги приехме, защото бледнееха пред тези на Вапцаров... Взе се решение стихосбирката да се напечата и разпространи като актив на нашата партия.“⁷⁴

Когато двадесет и двете стихотворения за бъдещата книга са избрани, налага се да бъдат преписани. Без да изпадаме в размишления за съдбовност и предзнаменования, ще споменем, че ръкописът на бъдещата книга е преписан от годеницата на Христо Смирненски Жения Дюстабанова. Животът по един неподражаем начин иска да свърже и сега имената на двамата големи поети на българския пролетариат. По това време Жения Дюстабанова работи като секретарка в Музикалната академия, а студентът по музика Александър Околийски особено цени Вапцаровото творчество, дружи със семейството на поета, отнася се с голямо уважение към стиховете му. Когато от разговор с него секретарката на академията разбира за подготвения ръкопис на Вапцаров, сама предлага да препише събраните творби. И така става.

Но това не е всичко — трудностите тепърва започват. Издателите се отнасят с резерви към книгата на поета — неизвестно име, син на Йонко Вапцаров, комунист, не, авторът не отговаря на техните изисквания. Тогава остава авторът сам да си помогне — книгата трябва да излезе и връщане назад няма. Бойка Вапцарова сключва заем в спомагателната каса „Сам си помагай“ при Българска земеделска и кооперативна банка в отдел „Застраховка срещу градушка“.

Георги Караславов се заема с цензорите — тъй като отначало ръкописът е върнат, вече опитен с тази буржоазна институция, писателят започва да носи стихотворенията поотделно на различни цензори. Отпада част от стихотворенията, но останалите носят одобрителния цензорски печат.

За оформлението на книгата се погрижват приятелите-художници. Един малък конкурс се разиграва между Борис Ангелушев, Александър Жендов, Стоян Сотиров, Николай Шмиргела. Спечелва Ангелушевият проект — заглавието „Могорни песни“ върху фона на двата комина, бълващи дим, се откроява и подсказва още по-убедително съдържанието на книгата.

Но преградите не са се свършили — трябва да се осигури хартия, да се намери печатница. Караславов насочва бившия техник от фабриката на Балабанови към тяхната кантора на ъгъла на бул. „Руски“ и ул. „Раковски“. На другия ден поетът отива в склада, откъдето купува на

двойна цена от най-лошокачествената хартия. И сега той е измамен.

И най-после — ръкописът започва да се набира в печатницата на Андреев и Йотов, помещаваща се на ъгъла на ул. „Цар Калоян“ и ул. „Алабин“ в центъра на столицата. Тук, обкръжен от вниманието на работниците, Вапцаров написва уводното стихотворение — „Вяра“, и словослагателят Аврам Басат го набира, въпреки че липсва цензорският печат. Увлечен от предстоящото събитие в своя живот, авторът се чувства окрилен. Неговото човешко сърце е дълбоко развълнувано, вниманието го е трогнало дълбоко. Стиховете са набрани в най-къс срок, коректор е Христо Радевски. Скоро 1500 екземпляра са готови. Цената на книгата е 10 лева. За да изразят уважението си, печатарите отпечатват на хубава гланцова хартия визитни картички на автора, а той им подарява стихосбирката си.

Това вече е знаменателно — книгата намира най-верния си адресат. Първите оценки, които Вапцаров получава, са изказани от тези работници, усетили в негово лице истински другар, а в изповедите му — честни, открити размисли за човека, живота, времето.

В рубриката „Книгопис“ на в. „Литературен глас“, бр. 460 от 30 януари, е отбелязано: Ник. Йонков — „Моторни песни“

В своята квартира на ул. „11 август“ № 7 семейството на поета разпределя екземплярите за приятели и другари. Поетът решава да изпрати по една книжка на членовете на Писателския съюз. Да постъпи така го подтикват приятелите му. И въпреки стеснителността си преодолява вътрешното смущение — той има и своето авторско самолюбие.

Макар и да е смятал, че стиховете му няма да се харесат на всички, Вапцаров е сигурен, че в „Моторни песни“ е успял да разкрие себе си. Без да е търсил признание, той вярва, че стиховете му ще развълнуват хората. Това е оная сигурност на големия талант, която не се измерва с отделната оценка или изпълненото с разочарование признание, а с цялостното поведение, с миросгледа на личността, позицията, житейския път.

И все пак съдържаността на литературния печат, мълчанието на авторитетните критици не са могли да не насърбят твърде чувствителното авторско самолюбие, как-

вото притежава безспорно и Вапцаров. Без да бъде професионален писател, той живее с литературата и изкуството, неговият духовен полет го издига над посредствените автори, които се тълпят, за да получат преждевременно лавровия венец. Но се появяват окуражителни отзиви, написани от добри и разбиращи приятели и млади творци. В литературния кръжок се подема инициативата за отразяването на „Моторни песни“. Михаил Сматракалев, който е близък с поета и който дейно е участвувал в обсъждането на редица Вапцарови произведения, написва статия за в. „Заря“ и тя излиза на 4 май 1940 г. Редица преценки са намерени точно и убедително. Авторът се спира на характерни моменти от стихосбирката и посочва приносния ѝ характер, своеобразния ѝ художествен облик. Ето ияколко важни изводи в тази първа рецензия за книгата, чиято слава е определена за бъдещето и уви! — за времето след смъртта на автора ѝ:

„Една стихосбирка, в която пламти огънят на новото, на идващото, в която се воюва с рутината, с озлобения стар живот и се влива бодрост и вяра: „утре животът ще бъде по-хубав“. Още в първото стихотворение ни посреща дълбока „вяра във дните честити“. Тази вяра в светлото, в идващото бъдеще вее, шуми, напирва във всяка страница на книгата. Нататък се редят стихотворения, отразяващи живота, наситен с тревога — днешната преходна, пълна със заряди, динамична действителност.“

„Характерното, новото — в съдържание и форма, оригиналното виждане на живота е именно в първия цикъл. Повлиян от Яворов и някои от по-новите български прогресивни поети, а чрез тях и от сегашните веяния в руската поезия, Йонков прави опити да се изтръгне от всяко влияние и да върви по свой път. Стреми се да изгради единство между съдържание и форма. Знае, че новото съдържание изисква нова, подходяща форма. Затова напуска равния класически стих, разчупва го, изменя го. Виждаме го на места да си поставя художествени задачи, да търси нов строеж на стила, да вмъква думи от обикновения говор, да построява по особен начин композицията.“

Накрая Михаил Сматракалев обобщава: „Никола Йонков с „Моторни песни“ внесе свежа струя в младата прогресивна българска поезия.“

Георги Караславов във в. „Дъга“ помества статията

„Нови имена в литературата ни“, в която разглежда творческите стъпки на Павел Вежинов, Емилиян Станев, Петър Славински и Никола Йонков, както е подписал книгата си Вапцаров. Наред с оценката си писателят отпразя прицел към критиката, която не е видяла „Моторни песни“, не е открила нейния новаторски дух: „За Никола Йонков въпросът е малко по-друг. Той е печатал само няколко стихотворения и едва преди месец издаде сборник стихове „Моторни песни“ Но и за това кратко време сбирката му трябваше да бъде отбелязана поне с два реда. Защото такива темпераментни, обиграни, наситени със социален патос стихотворения не се явяват всеки ден“⁷⁵

Отзивите се появяват още във в. „Технически глас“, където ласкаво пише Кирил Филипов за поета-техник, а така също и в провинциални издания — Димитър Митрев се отзовава във варненския вестник „Завой“, а Александър Муратов, който е търсил място за отпечатване в София, дава статия във в. „Врачанско слово“.

Въпреки тези добри думи, казани за него и книгата му, Вапцаров долавя хладното отношение, премълчаването, липсата на онази оценка, която да разкрие истинската приносна стойност на „Моторни песни“, да покаже нейния дълбок идеен смисъл, творческото постижение, което излиза извън утвърдените, традиционни литературни норми и проправя нов път в поетическото развитие. Едно кратко писмо до майка му, след като ѝ е пратил своята първа свидна творческа рожба, издава тсва, което става в душата му. От нея той също е очаквал бодра дума (бащата умира в София на 17 януари 1939 г.) и затова ѝ пише:

„12.III. 40 г. София

Мила мамо,

Ти ми знаеш табието и трябва да прощаваш. Много пъти съм ти казвал, че като не пиша, то още не значи, че не обичам. Това е мукаетлък, какво да правиш.

Ходя всяка неделя при Борис. Малко му се вижда наагорно в началото, ама ще свикне. Иначе е здрав и не се коси много. Ние сме добре с Бойка, така че не ни бери гайлето.

Дано да си добре.

Пустите поройци и я книга издадох, па те нема да ка-

жеш арестували те или не дрънка ни колко лугне в кал.
Много здраве на всички.

Целува те: Никола.“

Бихме сгрешили, ако помислим, че това е жажда за слава, за известност, ако тук има уязвено самолюбие, което се подготвя да отмъщава за в бъдеще. Не! Чужд на всяка суета, поетът скрива дълбоко в сърцето си тъгата от мълчанието около своята книга и гордо, с достойнство, носи страданието на своята непризната муза. И продължава да насърчава треторазредни таланти със своите умни анализи тогава, когато той самият се нуждае от насърчение. С доброта и всепрощаваща усмивка отвърща на всяка несправедливост. Следи литературния живот, проявите на изкуството. Колко прав е Ромен Ролан, когато казва, че истински велики са онези, чието сърце бие за всички.

С една завидна прозорливост Вапцаров разбира, че истинското признание е да служиш на хората честно, открито, всеотдайно. Сякаш той е чувствувал, че навлизайки в най-трудния фронт на борбата, няма много време за губене и без да се поддава на личните си настроения, намира най-верния път към бъдещето.

Арестуваният агитатор

Децата ни мрат
в отровната смрад,
без слънце,
в задушни коптори.
Светът е затвор.
Мъже и жени,
народ,
ни крачка назад!
Ще строим завод
на живота!

Още в началото на 1940 година Вапцаров започва активно да работи в секцията на машинните техники при Съюза на техниците със средно образование. В дома на съюза на ул. „Св. Неделя“ № 7 той присъства на организационни и просветни събрания. Скоро е избран за председател на секцията и това му дава възможност да прояви целия си организаторски талант и своето дар-слово. Другарите му го обикват.

Това е силен и много важен момент от дейността на Вапцаров в последния период на неговия живот, защото очертава уменията му на организатор и деен участник в профсъюзното движение. Поетът-комунист с истинска прозорливост разбира, че при засилващия се терор и преследванията на партията именно профсъюзните организации могат да поемат много голяма част от партийната дейност. И още нещо. Тук се проявява и неговият верен пролетарски инстинкт — Вапцаров чувствава, че тази дей-

ност ще му даде възможност да се слее пълно с работническия колектив, той ще има възможност да работи за образованието на работническата класа у нас за нейното професионално израстване и издигане.

Като председател на машинната секция в Съюза на средните техници Никола Вапцаров работи за класовото осъзнаване на широките работнически маси, стреми се към създаването на такива форми, които да спомогат за професионалната квалификация на неговите колеги. За него истински достоен за своето призвание и за бъдещата революционна дейност може да бъде само онзи, който е професионално и идейно израсъл, който е съумял да повиши своята техническа култура. Поетът съзнава, че на бъдещото общество, за което се бори, са нужни подготвени кадри.

Много показателна е неговата статия „Да разгърнем просветна дейност“, отпечатана във в. „Технически глас“ на 1 септември 1940 г. В нея ярко проличава истинското разбиране на Вапцаров за дейността на професионалната организация с оглед на големите изисквания и задачи, които времето поставя. Той пише:

„В последно време целият ръководен кадър на дружеството е поставен под непрекъснато напрежение. Дружествената машина е под „пълна пара“

Редица изникнали професионални въпроси изискват бързо, делово пипане. Щатните таблици, техническата компетентност и законът за техническите ръководители са ангажирали не само ръководния кадър, но и всеки член. Необходима е много енергия, много лично себеотрицание, за да може да се обгърне всичко. Колегите жертвуват от времето си за почивка, жертвуват съня си и показват една безпримерна отзивчивост, от която трябва да се почуат онези, които системно провеждаг едно грабителство на нашите права.

Защото да работиш в смрадливия задух на фабриката, да тичаш от обект на обект, ушите ти да бучат от бръмченето на вретената и пр. и пак да идваш на събрания, да участвуваш във всекидневни делегации и да бъдеш в „пълно бойно снаряжение“ пред интересите на своето съсловие — какво значи това? Нищо друго освен героизъм.

Но това е само за професионалната дейност. През същото това време са изнасяни реферати, които са били

посещавани отлично. Посещават ги недоспалите хора, чийто гърди са пълни с въглищен прах. Колко оптимизъм! буди всичко това! И колко симпатично е. То значи, че убийственият труд, че смазващото онеправдание по отношение на нашата компетентност, че материалното ни окаяно положение не са могли да убият жаждата ни за просвета. В това отношение на пръв поглед е направено малко. Но на пръв поглед. Защото ние имаме вестник и списание, чийто материал е изключително от наши кадри. По групите са минали редица реферати.

И все пак това е недостатъчно, колеги. Ние трябва, ние сме длъжни да разгърнем просветна дейност от по-голям мащаб. Ние трябва да обърнем особено внимание на рефератите. У нас техническата литература е бедна. У нас условията за работа на техника са лоши. Нито би могло да се намери достатъчно материал на български, за да се изясни основно даден въпрос, нито пък се разполага с време, за да се събират оттук-оттам данни и научни изследвания.

После съществува така наречената „диференциация“ не само в отдели на техниката, но и в отдели на производството. Колегите в това богато разнообразие на производствени разновидности могат да бъдат извънредно полезни.

Значи за нас, като просветно-професионална форма, рефератът остава като най-добро средство. Но да спрем дотук е все пак недостатъчно. Недостатъчно е съответните групи при една организация като нашата да се задоволят с изнасянето на реферати по своята специалност. Техниката намира от разнообразни теми, които общават всички специалности. Те трябва да бъдат изнасяни. И пак не е само това. Всяка една професионална организация чувства остра нужда въобще от културен живот. При нас, техниците със средно образование, просветната работа трябва да бъде на особена висота. Не само за да издигне репутацията ни, макар че и това е необходимо. Но най-важното е, че общата култура развива и интуиция, и стремеж, и тактична гъвкавост при водене на професионалната защита. Общата култура по много невидими и сложни пътеки ще ни отведе на здравия сигурен път, който се казва мироглед. Общата култура ще ни изясни правилно редица въпроси, които са джунгла за непросветения човек. Общата култура ще ни даде им-

пулс да защитаваме нашите интереси и да ги защитаваме правилно. Общата култура ще ни сближи с хиляди хора, които работят в същите предприятия, където работим и ние. Ще ни сроди, защото действително културният човек, без да манифестира своята култура, става необходимост за окръжавашата го среда.

Да развием културно-просветна дейност, за да се научим как да искаме и какво да искаме. Нека да разширим културния си кръгзор!

Но не е работа само до лозунги. Практически, според нас, този въпрос трябва да се постави така:

1. Настоятелствата на групите да натоварят колегите от отделните предприятия с изнасянето на реферати по специалността им.

2. Желаетелите колеги да се нагърбят с изнасянето на реферати, които в тематично отношение да обобщават някои технически въпроси като например: „Ролята на техника със средно образование в стопанския живот на страната“, „Техниците със средно образование в чужбина“, „Техниката като средство за положително преобразование на живота“

Естествено всичко това ще стане през есента и зимата.

Но неотложно трябва да стане!“

В тази почти неизвестна статия можем да открием ценни мисли, находчива разработка на проблеми, важни и за нашата социалистическа действителност. На първо място — високата култура на профсъюзния деец и неговото място сред колектива, умението му да работи с хората, да поставя в центъра на своята работа водещите задачи, които не търпят отлагане. Вапцаров показва не само солидна теоретическа подготовка, но и практично виждане и насочване на изискванията и новите повели на действителността. Той не е откъснат от хората, не живее с някакво фалшиво самочувствие на човек, на който са чужди насъщните нужди на работника.

И в тая статия, която е встрани от литературната дейност на поета, ние откриваме нещо много характерно за цялостната му дейност — навсякъде той с истинска сериозност и активност отдава своите сили и познания за общото благо, намира оная сфера за работа, където може да бъде най-нужен и полезен.

Тодор Кънчев описва срещите си с Вапцаров от това време:

„През лятото се виждахме често в дружеството. Аз имах вече стихосбирката „Моторни песни“, но не знаех още, че Никола Йонков е Никола Вапцаров. Сам той не каза, че пише стихове и че стихосбирката е негова, а и аз не можах да се досетя, макар че ми правеше впечатление неговото добро познаване на литературата и особено на съветската. Той често ми декламираше стихове от Маяковски и Некрасов. Че Вапцаров пише стихове и че „Моторни песни“ е неговата стихосбирка, узнах от Иван Комитски. Упрекнах Вапцаров за скромността му. Тогава той взе книжката и ми написа автограф.“⁷⁶

И след издаването на книгата си поетът запазва своята сдържаност, той не кокетира пред новите си другари. Днес има хора, които за няколко похвалени стихотворения ще проглушат света с „огромния си талант“ Вапцаров не се поддава на леката известност, тя не му е нужна и той се предпазва от нея. Продължава да следва своя път на обикновен труженик и честен патриот, на комунист и поет.

Хрониката на събитията през цялата 1940 година е много напрегната и тревожна, изпъстрена с различни прояви на международния живот, както и на нашата вътрешнополитическа действителност. На 15 февруари Кьосеиванов подава оставка и съставянето на новия кабинет е възложено на проф. д-р Богдан Филев, който ще оглави бъдещото правителство.

Наред със събитията в Германия и в другите страни вестниците започват да отделят повече внимание на Съветска Русия и на нейната външнополитическа дейност. Една от причините за този интерес се крие в съобщението от 10 февруари, че Русия и Германия ще преговарят за нов пакт. Започват да се поместват многобройни информации за войната между Съветския съюз и Финландия, а на 13 март 1940 година се съобщава за сключването на мирен договор между двете страни.

България проявява вече по-голям интерес към съветската страна. На 5 януари 1940 година е подписан договор за търговия и корабоплаване между нашата страна и Съветския съюз, а на 13 февруари министър-председателят Г. Кьосеиванов и съветският пълномощен министър у нас Лаврентиев са разменили ратификационните документи.

Предстои откриването на въздушна линия София-Мо-

сква и по този повод се поместват снимки на „типът аероплани, които ще поддържат въздушния рейс Москва-София. Те са най-елегантните пътнически съветски аероплани, които развиват голяма бързина: има екипаж 3 души и побират 21 пътници“

Първият съветски самолет пристига от Москва в София на 12 март, като изминава разстоянието за 8 часа и 20 минути. Екипажът е посрещнат и приветствуван от командира на въздушните войски генерал Бойдев.

В буржоазните всекидневници „Зора“, „Утро“ и „Днес“ дори се отпечатват през този период творби на съветски писатели — разказите „Неверен свят“ и „Сватбата“ от Михаил Зоценко, хумористичните разкази „Кротък човек“ и „Мокрият шинел“ от Леонид Ленч, от Илф и Петров „Широк замах“ и др.

В кино „Глория“ от 19 февруари при много голям интерес започва да се прожектира филмът „Трактористи“, отново се пуска на екрана спечелилият голяма популярност филм „Тринадцать“, появяват се и други произведения на съветското кино: „Високата награда“, „Девојка с характер“, „Волга, Волга“, „Четвърти перископ“, „Пътният лист за живота“, „Стенка Разин“, „Василиса прекрасная“, „Парад на младостта“, „Моряци“, „Минин и Пожарски“, „Светлият път“

Бойка Вапцарова си спомня за големия интерес на поета към съветските филми, за неговите впечатления от играта на актьорите, от постансвите и музиката. Като младо изкуство киното си извоюва все по-голям авторитет, в София вече функционират повече от десет големи кинотеатъра, в които се показват с шумна реклама редица произведения на световното кино. Но докато съветските филми разкриват стремежа на създателите да се отразят прогресивните тенденции в съветската действителност, то в редица от другите чуждестранни филми преобладава занимателното, налагат се зрелищното и сантименталното в преживяванията на героите. По това време се прожектират филми, като „Младоженец в беда“, „Веднъж се сал живеј“, „Великата неизвестна“, „Нощта на изкушението“, „Бел ами“, „Върни се, скъпи блян“, „Ако бях цар“, „Такива са мъжете“, „Хусарът“, „Неумолима съдба“. По-късно се появяват: „Хора от вариетето“, „Гюл баба“, „Мулен руж“, „Прелъстителката“, „Раят на ергените“, „Танцьорката от Сан Диего“. Разбира

се, някои от тези филми имат художествено-естетическа стойност, в редица от тях се представят с голям успех известни филмови звезди, като Шарл Боайе и Ирена Дън, Мишела Морган, Зита Силецка и Пал Явор, Тайрон Пауър и Алис Фей, Грета Гарбо и Марлена Дитрих, оставили следи в световното кино. Но доста филми, изградени върху леки сюжети, имат забавно развлекателен характер, кръжат около вечната тема за любовта. В кино „Македония“ се прожектира филмът с пикантното заглавие „Може ли бракът да бъде вечен меден месец?“

Вапцаров като всеки истински творец разбира ролята на седмото изкуство като масово изкуство, което може да изпълнява огромна възпитателна роля поради непосредственото си въздействие върху зрителя. Той написва стихотворението „Кино“ и то е показателно с дълбокото си идейно емоционално съдържание, с проникновения размисъл и остротата на полемичното отношение. Поетът критикува безцелния мелодраматизъм, който измества сериозната проблематика на човешките взаимоотношения, създава неверни представи за действителността, изопачава човешкия свят.

И затова неговият глас зазвучава с такава откровеност, а въпросите му търсят истинските отговори, търсят живота живот:

Един размазан Джон
целува сладно Грета.
По устните му —
сладострастна лига
С т и г а!
Къде е тука нашата съдба?
Къде е драмата?
Къде съм аз? Кажете!
В гърдите ни опрян е за стрелба
и в времето барутно пистолета.

Поетът разбира, че настъпват трудни години за човечеството, и целият този любовен карнавал (прожектира се филм със заглавие „Венециански карнавал“, в който участва известната оперна певица Тоти дал Монте) му изглежда нелеп, изпъква като някакъв странен контраст, съпоставен с това, което иде. Още на 28 март 1940 година вестник „Зора“ публикува уводна статия под заглавие

лавне „Светът пред прага на големи събития“ По предложение на министъра на войната ген. Даскалов е гласуван Законопроект за гражданската мобилизация. В тази напрегната обстановка надеждата, че Съветският съюз ще бъде здрава опора на човешкия прогрес, е още по-силна. Мостреният панаир в Пловдив се открива от 29 април до 12 май и съвпада с великденските празници. На 4, 5, 6 май семейство Вапцарови заедно със своите приятели Янка и Емил Попови заминават за панаира. Тук те с особен интерес разглеждат съветската палата, прави им впечатление техническият напредък, а така също изложените книги и томовете със съчиненията на Ленин в кожена подвързия.

В края на май Вапцарови се преместват в двустайния апартамент на Манда и Константин Кондови, сестрата и зетят на Йонко Вапцаров, които живеят в САЩ. Тук, в центъра, на ул. „Ангел Кънчев“ 37, на IV етаж преминават последните години от живота на поета. Година и половина като наемател при тях се настанява и Христо Радевски.

А събитията в света напредват с неимоверно бързо темпо. Германия, започнала своя завоевателен поход в Европа, побеждава Норвегия, Белгия, Холандия, обявява война на Франция. На 9 юни 1940 година „Зора“ под заглавие „Грандиозна битка в адски ужас“ информира за напредването на германските войски във Франция. На 11 юни официозът съобщава: „Италия от нощес е във война с Англия и Франция.“ Александър Божинов рисува карикатура с картата на Европа и нейното ново пре-разпределение. Снимките на Хитлер и неговите помощници, на Дуче и другите европейски величия не слизат от страниците на печата. На 26 юни се оповестяват в Берлин, Рим и Бордо условията за примирие с Франция.

На 19 юни фюрерът произнася реч в Райхстага. Започва офанзива срещу Англия на следващия ден. На 21 юли Германия решава да нападне Англия и по суша.

Като съюзник на Германия България се ползува с доверието на Райха и неговия велик завоевател. Разбира се, в оня момент Хитлер е изглеждал наистина в очите на някои наши късогледи управници като велик. Поканени са да заминат в Германия министър-председателят Богдан Филев и министърът на външните работи и на изповеданията Иван Попов. На 26 юли те отлитат от „аероприс-

Н. Вапцаров в с. Кочериново през 1933 г.

Романтика

Аз искам да напиша

кесе

поема,

когато се дам

на новото време

свободен

да гръбнат, без кет

хрилата на горния

фенер,

обхващам

от турско

го

полювам

свободен

Заяд е туй-хатар?

Заяд будишавата хората

на стъпка романтика

мислене?

Романтиката е като в метрич

като и туй

без небето

свободен

*Н. Валцаров с М. Сатракалев и А. Попов, на първия ред,
и К. Николов и Т. Янев, на втория ред, през 1940 г.*

Н. Валцаров на работа в Държавния екарисаж през 1940 г.

Корицата на първото издание на книгата «Моторни песни» през 1940 г., нарисувана от Б. Ангелушев

Антон Иванов

Цвятко Радойнов

т анище Божурище“ и на следващия ден се срещат с Хитлер в Залцбург, където се водят разговорите.

Цялата тази задкулисна игра на фона на разрастващата се война в Европа вълнува широките среди на българския народ, честните патриоти и здраво мислещите хора. В. „Зора“ съобщава за „Среща на министър-председателя с представители на печата по някои злободневни въпроси“⁷⁷. Фашисткият професор бърза да отговори на растящото неспокойствие с общата фразеология на несигурен в себе си държавник. „Българският народ трябва да вярва, че правителството прави всичко възможно и че няма да пропусне нищо, необходимо за правилното разрешаване на въпросите, които интересуват страната. Трябва да се разбере, че се касае за важни въпроси, които не може да се решават така бързо. Нужно е спокойствие във всички среди, защото прибързаността и нервността могат само да повредят нашата кауза.“⁷⁸

Цялата тази фалшива лицемерна политическа игра, нарастващото съпротивително движение, задухата на политическата действителност още повече подсилват интереса към съветската страна. Проникващите през цензурата информации, публикуваните снимки, прожектираните филми въодушевяват прогресивната честно мислеща интелигенция. Темата за Съветския съюз става любима, неизменна в разговорите. Вапцаров със своите другари винаги докосва тази тема. Веднъж Антон Попов разказва, че на кинопрегледа видял съветски войник с петолъчка на фуражката. Това предизвиква истински възторг, цяла нощ малката приятелска компания броди из софийските улици, увлечена в разговор за предстоящото, за бъдещия светъл комунистически ден. Рядка чистота на идеалите, на младежките изживявания!

През лятото на 1940 година едно малко наглед събитие показва на властниците какво е отношението на широките народни маси към страната на Ленин въпреки засилената прогерманска ориентация.

По покана на спортното дружество „Славия“ в столицата пристига на 6 август съветският отбор „Спартак“, за да участва в дружески футболни срещи с български футболисти. Посрещането става на летище „Божурище“, където се стичат десетки посрещачи. Въпреки проливния дъжд, когато самолетът се приземява към 18 часа и 25 минути, представителна група поздравява съветските

спортисти. Тук са съветският посланик в България Лаврищев, а така също председателят на „Славия“, народният представител Стоян Омарчевски, председателят на българо-съветското дружество проф. Ст. Белинов, както и други официални лица. Водач на съветската група, която включва двадесет и пет души, е Н. Н. Романов, секретар на ЦК на ВЛКСМ. В съветския отбор са включени редица известни футболисти — А. Андреянов, капитан на отбора, А. Акимов, В. Соколов, Вас. Соколов, Ал. Старостин, К. Малинин, Н. Иљин, Гр. Федотов, Ал. Соколов и П. Корнилов.

Ето как Михаил Сматракалев е описал посрещането на спортистите в столицата:

„Изведнъж, както бяхме заети с работа, неусетно вратата се отвори и влезе един от моите колеги, адвокат от същия етаж, стар тесняк, и ни закрепя:

— Какво правите, още ли сте тука! Спортистите идат!

Той пак затвори вратата и изчезна. Ние веднага се втурнахме надолу по стълбата и за една минута се намерихме на бул. „Георги Димитров“ (бивша „Мария Луиза“). Погледнахме надолу към джамията. Там всичко бе почерняло от народ. Сред народа, като малки ладийки, едвам вървяха и се люлееха автомобилите, в които бяха скъпите гости. Антон Попов, който беше най-едър между нас, просто изкомандува:

— Тръгвайте след мене!

Хукнахме към площад „Бански“ и когато стигнахме там, Антон Попов беше застанал пред една лека кола и я беше спрял. Ние се врязахме в колата и промушихме сред стотиците ръце и нашите в колата и се здрависахме с „братушките“, стиснахме им ръцете, като непрекъснато викахме:

— Здравстуйте, братушки, добре дошли, братя!

Пуснахме първата кола и спряхме втората. Същата сцена се повтори и при нея. Спряхме трета и така натаък, докато минаха всичките. Колите вървяха бавно, защото навалицата беше толкова гъста, че трябваше ние сами да им проправяме път, за да минат. А народът искаше да ги види, да им стисне ръцете, дори да поговори с тях, макар само няколко думи да размени. Имаше такива, които пъхваха главите си вътре и колата ги движеше, тласкаше, но не се дърпаха. По лицата на хората светеха радостни усмивки. Радостно цъфтяха и лицата на

„братушките“, които се учудиха на това импозантно посрещане.“⁷⁹

В неделя, на 11 август, в 17 часа на игрище „Юнак“ при много голям интерес се играе първият мач на „Славия“ с московския „Спартак“. Цените на билетите освен от 5 и 10 лева достигат до 100 лева. Мачът се ръководи от Т. Атанасов. Играта на гостите е отлична и те спечелват при резултат 6:1.

Столичната голяма община подарява специална купа на победителите, а кметът, инж. Иванов, дава вечеря на терасите в къпалнята „Мария Луиза“ в Борисовата градина.

Македонският литературен кръжок решава да поднесе на гостите специални подаръци, картички с поздравления. Отначало спортистите са настанени в хотел „Славянска беседа“, но после тайно са преместени в хотел „България“, където достъпът до тях е доста труден, тъй като полицията взема сериозни мерки да осуети всеки допир до съветските спортисти. Решава се един от кръжока като пътник да опита да отиде в хотела и да поднесе подаръците. Най-големи мераклии са Антон Попов и Никола Вапцаров. Антон Попов отстъпва на своя приятел. След като се настанява в хотела, Вапцаров изчаква сутринта и по време на тоалета прави опит да предаде подаръка, но спортистите се отнасят доста предпазливо към непознатия и той (под очите на толкова полицаи не се решава да влезе в стаята на гостите) претърпява неуспех в своите планове. Медальонът, изработен от Николай Шмиргела, остава непредаден.

По-късно изтъкнатият скулптор, другар и съратник на поета в неговата нелегална дейност, си спомня как той е идвал при него, за да подготви медальона:

„Отново пристига отрупан със сп. и в. „Илинден“, карта на Балканския полуостров, дори беше навил една стенна карта на Европа.

— А къде ти е картата на Пердикаса и Индия? — го закачам аз.

В отговор той ми прочете един цикъл от „Илинден“ от 1922 г.: „Населението на сръбска и гръцка Македония в своето мнозинство говори един много неприятен за владетелите му език, но го говори, защото това е езикът, на който са го научили да приказва неговите майки, това е езикът на неговите деди и прадеди — това е

ужасният български език, който е дал просветна и културна основа на всички почти славянски народи...“ Върху медальона за това няма място, но ти го запомни добре, мой човек!

Кольо не се отдели, докато не му дадох още топлия гипс. Той изхвъркна из вратата и отиде да го носи за отливане от бронз.

На медальона от едната страна бях измоделирал картата на поробена Македония, а на другата — една лаврова вейка и текста: „Аз разбирам света единствено като поле за културно съревнование на народите. Гоце Делчев.“

Тоя медальон той успя навреме да го приготви. Неговите колеги от морското училище му помогнаха да се отлее от бронз и оксидира.

Но предаването бе непривидено свързано с големи приключения и не се осъществи.

За непредаването на медальона особено много се ядосваше Дончо (Антон Попов), който с месеци го ядеше! „Като си тронав в езика, защо не каза навреме да пратим друг човек, а ти се залови с тая работа и я провали!“

Кольо се оправдаваше как ли не. Той нееднократно разказваше своето приключение в хотела, дебненето в клозета, чакане появяването на съветски другар, комуто да предаде медальона и другите подаръци. Той не беше изпълнил не само поръчението на своите другари, но той считаше, че бе увредил на една интернационална кауза.“ (Сб. „Никола Вапцаров — спомени за поета и революционера“, Бълг. писател, 1979.)

След първия мач е решено съветският отбор „Спартак“ да играе мач със сборен отбор на 15 август, четвъртък, пак на игрище „Юнак“ Всички спортни магазини — „Фактор“, „Фазан“, „Фаворит“, „Рила“, „Чино и Кимо Райчинови“ и др., продават билети за новата среща. На мача идват съветският пълномощен министър Лавришчев, персоналът на легацията, българският министър на външните работи Иван Попов и нашият посланик в Москва Стаменов. Хиляди зрители наблюдават новия триумф на съветския футбол. Резултатът е 7:1 за гостите.

Преживяното през тези дни прави силно впечатление на Вапцаров. Този спонтанен ентузиазъм при посрещането на съветските гости буди размисли за политическата

обстановка, за бъдещите действия на поета-революционер.

През есента той се включва в дейността на говорещия хор „Гоце Делчев“, в състава на който влизат хора с различни професии — работници и работнички, студенти, дребни занаятчии, които имат интерес към изкуството, участвуват в различни литературно-музикални програми със свои изпълнения. В кръжока го довежда Атанас Романов (Роман), работник металик, чиято дейност за бъдеще ще бъде преплетена с тази на поета и те ще живеят заедно последните си дни до смъртта. От изпълненията на хора изпъква особено „Въглекопач“ на Хр. Смирненски. На вечеринка в читалище „П. Берон“ Вапцаров изпълнява „Песен за другаря“ А за рецитация от хора подготвя стихотворението си „Родина“ и участвува като режисьор.

През септември Елена Вапцарова изпраща телеграма до своя син, че е болна, и той веднага пристига. Срещата между майката и сина е кратка, но сърдечна. Ангажиран все повече с политическа дейност, той си идва по-рядко в Банско. Неговият път вече е определен от хода на събитията и той няма друг избор. Животът го разделя от най-близките му хора, от любимата майка и Пирин планина. През миналото лято с Бойка и своя брат, с приятелите Антон Попов, Кирил Николов и Тодор Янев, с Венера Попова — неговата бъдеща снаха, Вапцаров е бил край Василяшкото езеро над хижа „Дамяница“, изкачвал се е на Елтепе... В гърдите му се пробуждат спомени, душата му се просветлява от природната хубост и свежест, но изплува мъката по майката, близка и родна и вече така далечна.

В стихотворението „Елтепска“, написано в 1939 г., поетът сякаш изплаква тази мъка, но деликатно, съдържано. Дълбокоемоционална натура, Вапцаров притежава чудния дар съвсем дискретно да изповядва силните си чувства, някогашната младежка поривистост сега е отстъпила на мъжка суровост. Непосредствено, сякаш разкрива своя живот, безхитростно, подкупващо поетът разказва:

На Елтепе дими мъгла.

Далече някъде във ниското

са моите села,

окъпани във слънце, като в приказка.

А доле плиснала водите,
притиснати в скали и клек,
като човек
приказва с мене Глазне.

Разказва ми, че там една жена,
съсухрена от скръб и от тревога,
ме чака да се върна у дома
и още, още ме обича много.

Разказва ми как с поглед замъглен
тя всеки пътник пита простодушно
дали ще се завърна някой ден.
И аз мълча, мълча, мълча и слушам.

Колко много е постигнал Вапцаров с това трикратно повторение на „мълча“, то говори далеч повече от десетки многословни признания. В това мълчание се крият болката, която пари сърцето му, цялата горчилка на живота, изпита до дъно в борбата „за хляб и свобода“.

Кратката среща с майката в Банско е било едно малко отклонение на поета от изпълнената с големи събития политическа действителност. На 8 септември се провежда голяма манифестация по случай присъединяването на Южна Добруджа отново към България, след като на предния ден в Крайова са приключили българо-румънските преговори. Само след двадесет дни вестниците известяват, че в голямата зала на новото канцлерство на Райха е подписан тристранен германо-итало-японски договор от външните министри фон Рибентроп и граф Чано и японския посланик в Берлин Курусу. За 3 октомври са обявени големи тържества в Добруджа, а в София се отбелязва празникът от възшествието на царя — 22 години царуване. В столицата пристига и германският министър на просветата.

Като анализира събитията след подписването на Тристранния пакт, „Зора“ помества редица статии, с които цели да разкрие прогнозата за бъдещето на света. Особено се прославя по това време със своите коментари проф. Генов, отявлен фашист и късоглед политик, който на 8 октомври помества статията си „Едно историческо съвпадение“. Като се опитва да прави плоския паралел, че както Тристранният пакт е подписан на Кръстовден,

27 септември, така преди 125 г. в Париж на 14 септември (стар стил) 1815 г. е бил образуван Свещенният съюз между Русия, Австрия и Прусия, но, както заявява дълбокомислено господин професорът: „Тройният съюз между Германия, Италия и Япония не е консервативен, както беше някогашният Свещен съюз, а революционен. Той не желае реставрация, а установяване на нов свят, който да замести оня, създаден от Версайл през 1919 г. Това ясно личи както от преамбюла на Берлинския пакт, така и от изявленията, направени от държавниците, които го подписаха. Цели се ново разпределение на жизнения простор на великите сили, които бяха онеправдани с решенията на Парижката конференция през 1919 г. и на Вашингтонската през 1929 г. Цели се също така едно по-справедливо териториално статукво в Европа за малките държави.“

Дворецът и фашисткото правителство всячески се стремят да отклонят вниманието на народа чрез този шум от своята продажна прогерманска политика, която ще доведе страната до още по-големи разрухи в бъдеще. Всъщност тревожното развитие на събитията може да се долови по някои признаци — разискванията на втората редовна сесия на XXV обикновено събрание, която се открива на 28 октомври 1940 година. Също така само след една седмица — на 5 ноември, се публикува официално съобщение на Дирекцията на гражданската мобилизация, че мазини и млечни продукти не се изнасят от страната.

Гузната съвест на управниците търси някакво оправдание, тяхната продажна роля вече е толкова голяма, че те едва могат да се прикрият. Потискащо е чувството, което поражда прегледът на някогашната наша официална преса, особено на отявлено фашиския весник „Зора“, който засилва все повече своето раболепие пред мощта на Райха. Твърде оскъдни стават информацията за Съветския съюз въпреки подписването на герmano-съветския пакт. Изведнъж започва да се развива една много подозрителна външнополитическа активност. На 11 ноември в Германия пристига съветският външен министър Молотов, а само две седмици по-късно в Берлин е назначен нов съветски посланик — Деканозов. На 17 ноември Борис III прави частно пътуване и среща с фюрера. В България пристига фон Папен.

С голямо закъснение „Зора“ публикува съобщение, че

главният комисар на съветския комисариат на външните работи Аркадий Соболев е бил в София и се е срещнал с министър-председателя Филев и царя. Поместена е и снимка на Соболев със съветския посланник у нас Лаврищев. Предпазливото съобщение за идването на Соболев се допълва на 6 декември с двусмислената уводна статия на „Зора“ „Удар против вътрешното единство“, в която всъщност се атакува предприетата от комунистическата партия така наречена Соболева акция, която цели да се разкрие пред народа продажната роля на двореца и правителството и да бъде отхвърлено предложението на съветското правителство за подписване на мирен договор между България и СССР. А признаците на тревога и безпокойство личат и по проведената въздушна тревога в българската столица на 21 ноември. Назначен е нов директор на полицията — Христо Драголов, въвежда се нов режим за хляба и брашната, зареждат се нови упражнения за въздушна защита. В тези дни на изпитание за бъдещето на България „Зора“ продължава да публикува романа с продължения „В плен на любовта“

Боева и предана до смърт да брани интересите на народа, партията е нащрек. Във втория том на своите спомени — „Щурмът“, Цола Драгойчева описва дейността на Политбюро в този важен, бих казал, съдбовен момент за България:

„Политбюро обаче бе уведомено от Георги Димитров своевременно. Като съобщаваше целта на Соболевото посещение в София, Димитров предаваше в резюме самото съдържание на съветското предложение. Пактът за приятелство и взаимна помощ, който Съветският съюз предлагаше на България, предвиждаше всестранна подкрепа (включително въоръжена) в случай на нападение на трета страна или комбинация на страни срещу България; Съветският съюз поемаше задължението да подпомогне България с храни, суровини за българската промишленост и с въоръжение (всичко това под формата на заеми); същевременно съветското правителство се задължаваше да закупи големи количества български промишлени и селскостопански стоки (тютюни, плодове, вълна и др.), за които по това време липсваха благоприятни пазари в Европа.

Както личеше дори само от резюмето, предложеният пакт не засягаше въпроса за вътрешнополитическия ре-

жим и имаше за цел да осигури безопасността на България и СССР, като допринесе за запазването на мира на Балканите — факт от жизнено значение преди всичко за нас.

Наред с чисто политическите аспекти пактът, предложен от СССР, съдържаше също изключително важен за България икономически смисъл.

Накрая Георги Димитров даваше указание незабавно да организираме масова всенародна кампания в подкрепа на Соболевото предложение за сключване на пакт за приятелство и взаимна помощ между СССР и България.⁸⁰

Прогресивната българска интелигенция дейно откликва на призива на партията за борба срещу продажната политика на фашисткото правителство. Много често в кафене „Средец“ или Якобинския клуб, както го наричат в столицата, се събират писатели, поети, художници, журналисти, свързани с прогресивните и комунистическите издания. Тук се определят срещи, водят се разговори по текущите политически промени, които безспорно влияят върху настроенията, определят отношението и позицията. В края на септември Вапцаров напуска Екарисажа и е назначен на работа като машинен техник в Изпитателната станция при Министерството на благоустройството. Но скоро се налага да напусне — 7 ноември 1940 година. Нелегалната борба изисква все повече хора, които да изпълняват редица бързи задачи. Точно в този период се разгаря вече споменатата Соболева акция и Вапцаров заминава на 9 ноември за Банско.

В родния си град Вапцаров познава обстановката и бързо се свързва с ръководителите на партийната организация. Димитър Зайков, един от участниците в акцията, разказва:

„Още с пристигането си в родния му град Вапцаров се свързва с партийното ръководство и поясни в какво се състои неговата задача. Вапцаров каза, че е натоварен от ЦК на партията да окаже пълно съдействие на партийната организация в Банско и цялата Разложка околия по успешното организиране и изпълнение на акция за събиране на подписи сред населението за сключване пакт за приятелство и взаимна помощ между Съветския съюз и България...“

На заседание на партийния комитет бе изготвен и приет план за успешно провеждане на акцията:

1. Град Банско се разделя на две части — източна и западна. Отговорник за събиране на подписа в източната част, или както се казваше тогава, Буга махала, е другарят Ал. Пицин, а за западната част — Глазне махала, е отговорен Дим. Зайков.

2. Вапцаров да подготви литературно-музикална забава с прогресивно съдържание с участието на младежите — ремсисти от града.

3. Вапцаров предложи и бе прието Обръщение до правителството и царя, под което да се подписват гражданите. Същото да се напише на пишешца машина и размножи в около 30 броя.

4. Какво да се казва в случай, че полицията попадне на някоя следа.⁸¹

Почувствувал голямата отговорност на постазената задача, Вапцаров се заема да я изпълнява с истински жар. Среща се с ремсистите в Банско, отива до околните села в Разложка околия. Сам той най-добре е предал преживяното в стихотворението си „Селска хроника“. Поеътът е обобщил смисъла на своята дейност в този напрегнат и отговорен момент:

Във кафенето
някой се изсекна
и дълго три
със здравите опинци,
огледа се и каза уж полека:
— Комай ни лъжат
тия синковци.
А и в писанието
писано е божем:
«Глас народен — глас божи.»
— Комай си прав —
обади се от ъгъла
един младеж
със глас от глад истина —
нали така ви лъгаха
и през
петнайсата година?
И ако нас ни карат
да умираме,
и ако нас ни тикат
към куршумите,

то сигурно и лудия
разбира,
че ние трябва
да си кажем думата.
Та казвам аз,
понеже няма
олио
и хлябът е
от мъкката
по-чер,
един е лозунга:
Терора долу!
Съюз със СССР!

В това стихотворение поетът е възкресил сцените, наблюдавани в кафенето на дядо Никола Колчагов в Банско, където след това сред своите земляци го прочита и те го посрещат с вълнуващ интерес. Като го слушал, един от присъстващите казал: „А бе, Коле, та това стихотворение ли е? Та я сичко му разбрах, се едно за нас си го писувал. Я имам син, ученик, и кога той чете стихове, я се заслушвам, ама нищо не разбирам.“ Намерил търсения контакт и трогнат от оценката, пристигналият агитатор поднесъл листа за събиране на подписите в защита на съветското предложение.

По време на своя престой Вапцаров получава две писма, които съдържат инструкция за събиране на подписи, за свързването му с широките народни маси. Той е истински доволен от своята работа в Банско, защото за кратък срок успява да събере под Обръщението до царя и правителството 500 подписа. Но по това време и полицията не бездействува, а зорко бди за поведението на населението. Появяването на Вапцаров в Банско също буди подозрение. Арестуван е Димитър Зайков, който е обвинен, че организира акция срещу царя. Арестуваният успява да се оправдае, но следва още един провал. Заловен е Войно Юнчов с екземпляр от обръщението и събрани под него подписи. При разпита той посочва името на Димитър Зайков и от Банско двамата под стража са изпратени в околийското полицейско управление в Разлог. Този арест предизвиква вълнение сред населението и скоро арестуваните са освободени.

На 12 декември Вапцаров е отведен в полицейския участък за обиск, а в тях също е направен обиск.

На другия ден по нареждане на разложкия околийски управител в участъка в Банско е съставено полицейско дознание. Ето неговото съдържание, подписано лично от Никола Вапцаров:

„Днес, 13 декември 1940 г., гр. Банско, подписаният Блажен Апостолов, стар. пол. стражар при Разложкото околу управление — заведущ Банския полицейски уч. по повод надпис №895 от 13 декември 1940 г. на г-на разложкия околу управител, произведох настоящето дознание. От разпита на лицата се установи следното:

„Именувам се Никола Иванов Вапцаров, жител на ст. София — ул. „Ангел Кънчев“ 37, вероизповедание — изт. православен, народност — българин, семейно положение — женен, занятие — машинен техник, роден 1909 г. 28. XII*, неосъждан, казвам следното:

На 12. XII. 1940 г. бях повикан от заведущия Банския полицейски участък към 15 часа. В присъствието на трима униформени полицаи ми бе направен обиск. В мене бе намерено писмо, подписано от частно лице с печатан шрифт, което личи, че е копирано с индиго и написано на ръка.

Същото писмо получих по пощата, но на коя дата точно, не помня. Това се вижда навярно от щемпела на Банската тп станция.

Заявявам, че не познавам лицето, което ми е изпратило писмото.

Изглежда, че и то не ме познава добре, защото е адресирало писмото до Никола Йонков и после в скоби е прибавило — Вапцаров.

Това показва, че лицето „Георги“ ме е познавало по-добре с поетичния ми псевдоним — Никола Йонков.

Понеже в поезията си не съм чужд на социалните тежнения на днешното време, този „приятел“ сигурно се е престарал в информацията си по повод така наречения Българо-съветски пакт.

И действително аз се оказах суперотзивчив и написах стихотворението „Селска хроника“, което стихотворение също бе иззето при обиска.

По отношение стихотворението „Бунтът кипи“ сигурно ми е изпратено от някой начинаещ поет за мнение, но не си спомням да съм го прочел, съдържанието му не ми е известно.

* Така е в документа.

Такива стихове съм получавал от много начинаещи поети, които са се обръщали към мене за критика.

Отново се връщам към писмото, за да заявя, че не съм и мислил да предприемам нещо „за мобилизиране на масите“, нито за агитиране.

За мене това писмо беше само поетичен материал. Сигурно то е един позив-писмо, каквито предполагам безогледно са пратили в провинцията от София.

Аз лично не вярвам да има някакъв строго организационен характер, защото ако имаше такъв, сигурно не би стигнало до мене. Сигурно това е агитка за по-масова консумация.

Друго не зная. Показанията написах саморъчно, за което се подписвам.

(п) Н. Вапцаров.“

В полицейските дознания вече присъствува не само Никола Вапцаров, но и неговата поезия. Може би, преди да е научил истинската оценка за това, което пише, той е разбрал, че стиховете му имат стойност, по оценките на полицейските началници и стражари, които безпогрешно разпознават „опасното жилище“ на неговия остър полемичен стих, на неговия призивен тон. Това го прави още по-твърд, вътрешно съсредоточен. Неговите грижи се удвояват и утрояват. Съзнавайки суровата мисия, която поема в живота, той се опитва да размишлява — много време няма, Соболевата акция е първата най-тежка проверка в партийната му дейност, чрез нея той разбира, че е тръгнал по опасен, революционен път.

Интересни са наблюденията на неговата майка върху промените, настъпващи в поведението на нейния син:

„В онези страшни години имаше ли Никола личен живот? Той сякаш нямаше семейство, нямаше близки, нямаше дори и майка. Спомням си как дойде в Банско, целуна ме нежно, дори потърка бузата си около моята, но беше някак унесен и чужд. Той така се беше замислил и потънал в това, което партията го беше натоварила да направи, че всичко друго, дори и красивата Пирин планина вече не го привличаше. Зададох му някакъв въпрос, но той не ме чуваше, поглеждаше ме с невиждащи очи и пак се замисляше.“⁸²

В тези тревожни дни младият човек сякаш влиза в спор със себе си — не би ли могъл да се уреди някак

си по-добре, да си намери подходяща литературна работа, вместо да се занимава с такава опасна дейност, да излага живота си, вместо да заживее по-спокойно.

Не е ли време да помисли как ще премине по-нататък животът му — той кара вече тридесет и втората си година? Отдавна са преминали юношеските блянове, той познава другарството, има приятели, но е изпитал и човешкия егоизъм, безразличието. За писането на стихове се изисква сериозна работа. Да пропилява ли силите си или да се отдаде на любимата си поезия? Въпросите се забиват все по-остро в съзнанието му, парят го горчиви думи, нанесени удари. Ще му стигнат ли силите да се бори с „историята с кървавата мутра“? Не, той знае, че вече друг път за него няма, преживяното дотук е останало назад, за връщане не може и да се помисли даже. Трябва да се върви твърдо напред и само напред.

А през това време идва новата 1941 година. Той се завръща от Банско в София — въпреки че със съпругата си са пожелали да прекарат празниците в близка среда, при майката — полицията изгонва двамата „нежелани гости“ от Банско. През януари по нареждане на съдията-следовател се произвежда предварително следствие срещу Никола Иванов Вапцаров и се образува съдебно дело:

„Постановление
за определяне престъпност на деянието
№1
гр. Неврокоп, 16 януари 1941 г.

Ние, Иван Владимиров, съдия-следовател при Горноджумайския областен съд на II участък в гр. Неврокоп, днес разгледахме предложението на д. з. прокурора при Областния съд от 11 януари 1941 г. под №25, с което ни изпраща за произвеждане на предварително следствие преписката на обвинението на Никола Иванов Вапцаров от гр. Банско, Разложка околия, в това, че в края на 1940 г. в гр. Банско, устно и писмено е подбуждал към вражда и омраза и престъпление спрямо отделни слоеве и класи на населението и към властта, с което може да се постави в опасност общественият и правопоред на страната.

Като взехме предвид:

1) че това деяние съставлява престъпление предимно по чл. 7 от Закона за защита на държавата.

2) че от събраните доказателства на полицейското дознание произтичат достатъчно улики против казания Никола Иванов Вапцаров, от гр. Банско, че е извършил преписуемото му се престъпно деяние, поради което и съгласно чл. 118 от наказателното съдопроизводство, постановихме:

да се почне днес предварително следствие по това престъпление, като същевременно съобщим това на прокурорския надзор.

Да привлечем и разпитаме в качеството на обвиняем Никола Иванов Вапцаров от гр. Банско, Разложка околия, по чл. 7 от Закона за защита на държавата.

Да разпитаме в качеството на свидетели всички лица, чиито показания ще са от значение за разкриване на материалната истина.

Съдия следовател: (п)
не се чете.“

На 1 февруари Никола Вапцаров се явява на разпит при съдия-следователя Георги Захариев в Софийския областен съд на основание съдебна поръчка №4/1941 г. от II съдия-следовател, гр. Неврокоп и, за да не бъде задържан, внася в съда парична гаранция от 2000 лева.

Тези напрегнати дни за поета обаче тясно са свързани с бурния общественно-политически живот на страната, с началото на бъдещи трагични събития. Те са един малък епизод. През това време партията мобилизира още по-яко около себе си своите бойци. Соболевата акция подчертава нейната голяма политическа активност.

Докато в студените декемврийски дни, когато Вапцаров след задържането си в Банско и Разлог се опитва да привлече млади хора за каузата на общото дело, в Москва Задграничното политбюро на партията решава да изпрати стария проверен партиен функционер Антон Иванов в помощ на българските комунисти, както това е договорено преди няколко месеца. Заедно с Григорий Захарович Соркин, отговорен служител в службата за връзки на Коминтерна, опитният революционер тръгва за Одеса. В големия черноморски пристанищен град двамата отсядат в хотел „Лондон“, където трябва да изчакаат заминаването на съветския кораб „Сванетия“ С него

Антон Иванов като член на екипажа ще пристигне във Варна.

Окръжният секретар на партията Ангел Цанев е готов за посрещането на „госта“. Във Варна за явка е определена аптеката на Александър Дончев, който още през 1939 година е дал своя адрес на Станке Димитров — Марек. Аптеката се намира на площад „Мусала“. Когато Антон Иванов слиза от кораба, отива на явката в аптеката. Евра Ковачева извиква Александър Дончев, който го отвежда в дома си на ул. „Бдин“ 7. Ангел Цанев предварително е осигурил фалшива лична карта на името на Димитър Драганов от с. Касъм, 68-годишен, комисионер, чрез съпруга на партийната активистка Вела Койчева, кмет в голямото добруджанско село (днес Генерал Тошево). С тази карта Антон Иванов пристига на 29 декември 1940 г. в столицата. Тук той се включва в състава на Политбюро. Членове на Политбюро са още Трайчо Костов (Донко), Раденко Видински (Шопов), Цола Драгойчева (Цветанова), Владо Георгиев (бай Иван), Начо Иванов, Васил Мавриков (Минчо), Христо Михайлов (Филип), Антон Гьошев (Пейчев), Стоян Попов (Лазаров), Николай Друмев (Пътников).

Цола Драгойчева обяснява в своите мемоари цялата тази напрегната обстановка, която активизира дейността на комунистическата партия:

„Партийното ръководство добре разбираше явните и тайните ходове на българските управници, а в началото на януари 1941 г. отказът им да поемат подадената от Съветския съюз ръка вече стана свършен факт. В своето окръжно от 11 януари 1941 г. Централният комитет предупреди комунистите за опасното развитие на събитията; той биеше тревога, че правителството подготвя всичко за откритото присъединяване на страната към колесницата на Хитлерова Германия. Малко по-късно и по същия повод бе отпечатан и разпространен в масов тираж позив: „В тоя съдбоносен за нашата страна момент — се казваше в позива, — изпълнявайки своя дълг пред българския народ, Работническата партия издига своя глас на решителен протест против политиката и мерките на българското правителство. Тя се обявява решително против допускането на чужди военни части у нас под какъвто и да е предлог. . . Пребиваването на чужди войски на наша територия означава нарушение на

неутралитета, игра с огъня. То води неминуемо към въвлечане на българския народ във войната за чужди интереси, застрашава да превърне нашата земя в театър на военни действия срещу воюващите империалистически сили. То поставя на карта самостоятелното съществуване на нашата държава.“⁸³

Така новата 1941 г. започва изключително тревожно, напрегнато, с опасно напрежение и неизвестности. Макар че още на 31 декември 1940 г. проправителственият вестник „Днес“ в уводната статия „Нова година“ заявява: „Новата 1941 година посрещаме с вяра в бъдещето. Българският народ фанатично вярва в един по-добър и по-съвършен ред. Той има доверие в държавническата мъдрост на своя любим върховен вожд, в собствените си творчески сили. Заради това българският народ, каквито и да бъдат изненадите на утрешния ден, уверен в тържеството на българския дух, ще гледа с пълно упование на утрешния ден.“ Нещата и обстановката — и в света, и в страната — се затягат.

И фашисткия в. „Зора“ с многозначителност се опитва да гадае хода на събитията. На 4 февруари 1941 г. е публикувана уводна статия под заглавие „Изпитания и надежди“⁸⁴. Доста загадъчни са информацията в същия брой, особено тези, свързани с германското нашествие в Европа. Показателно е интригуващото заглавие „Къде ще бъде нанесен предстоящият германски удар“. В същия брой се съобщава, че при откриването на заседанието на Народното събрание министърът на земеделието Иван Багрянов е подал оставка. Има промени и в униформената полиция.

Гласуват се половин милиард лева извънреден бюджетен кредит за Министерството на земеделието. От своя страна министър-председателят Филов обявява закон за пенсиониране на земеделците. Явно е, че това подчертано внимание към българското селско стопанство не е никак случайно, обяснението може да се получи, като се проследят засилващите се търговски и стопански връзки между нашата страна и Германия и всичко излиза най-много ясно и точно. Хитлеристкият военен механизъм се нуждае от суровини, от храни за бъдещите си големи акции и действия.

По-късно избраният министър на земеделието Димитър Кушев ще трябва да изпълнява възприетата линия на правителството.

В броя си от 22 февруари 1941 г. „Зора“ продължава да държи в напрежение читателите си със заглавия като „В навечерието на исторически събития“. Най-после тайната е разкрита. В неделя, 2 март 1941 г., вестникът разбулва задкулиската игра, чието първо действие е започнало на 4 януари при поверителната среща на министър-председателя Богдан Филев с Хитлер, като известява с апломб: „Тържествено подписване на протокола за присъединяване на България към Тристранния пакт“⁸⁵. Първи март 1941 година ще бъде фатална дата в бъдещата история на страната, но в онзи момент фашистките продажници ликоват. Към сключения Тристранен пакт на 27 септември 1940 г., към който вече са се присъединили Унгария на 20 ноември 1940 г., Румъния на 23 ноември 1940 г., Словашко на 24 ноември 1940 г., се присъединява и България. В статията „България и Тристранният пакт“ четем: „Онеправдана България от войните трябваше да влезне в Тристранния пакт, за да счупи оковите, наложени ѝ от мирните договори и от политическите комбинации, създадени за поддържането им. България трябваше да излезе от положението на онеправдана, обкръжена и унижена държава: тя вчера счупи оковите, наложени ѝ от войните. Тя поема пътя на своята съдба, начертана от дейците на българското възраждане — път, прекъснат от нещастните войни.“⁸⁶

С присъщото на стар мошеник в политиката лицемерие Богдан Филев дава изявление, като подчертава, че имало пълно разбиране на българските интереси от ръководителите на Германия и Италия. Публикувани са и двете декларации — на министър-председателя за присъединяването на България, който се подписва във виенския дворец Белведер.

Над страната, както и над „Европа хищница“, надвисват черни облаци въпреки лъжливата радост на дворецовата клика и прогерманската върхушка, която бърза да отпразнува шумно навлизането на германските войски и преминаването им през България. През целия март „Зора“ информира със заглавия: „Светът се намира пред най-решителни събития“, „Най-добрата войска в света очаква заповедите на фюрера“, „Революционната германска армия“. За своите дълбоко развълнувани от събитието читатели „Зора“ предлага и малко отморчез чрез романа, който печата: „Този, за когото мечтаех“.

В столичните кина зрителите могат да видят филми, като „Кралица Елизабета“, „Безстрашният шериф“, „Първа среща“, „Днешните любовници“, „Момински копнежи“, „Щастието е в любовта“.. С една дума — идилията е пълна.

Вестник „Днес“ пък помества любопитната реклама: „Всеки трябва да види най-голямата атракция на Максим бар—Ева и Партнер. Запомнете: тази атракция е сензационната на деня.“ Може би редакторите не допускат в оня момент, че няма по-голяма атракция от поведението на правителството начело с Филов и неговата реч в Народното събрание, с която иска да оправдае предателските си стъпки.

Но тези мигове на еуфория за продажното малцинство се преценяват трезво и внимателно от прогресивните българи, от широките народни маси. Влязъл в нелегалната борба на партията, Вапцаров търси възможност и чрез своята литературна дейност да бъде полезен на общото дело — още повече, че тревожните съобщения изискват да бъдат привлечени и честни, предани творци, които чрез своите произведения да разкриват истината пред българския народ.

Мрачният призрак на войната става все по-реален, известията от фронтите будят тревога и песимизъм. В „Хроника“ поегът е предал обстановката, новото бра-тоубийство, което хитлеризмът готви за света:

В заводите «Круп» днес отливат гранати.
Натъпквайте здраво! — за нас са те, братя.
Те нашата кръв из полята ще пият.
Натъпквайте здраво! Милиони сме ние
Във «Байер» получили някакъв газ
от нова порода. И той е за нас.
Той нашта осаждена гръд ще разяжда.
Картината ясна Нали се догаждаш?
Във «Викерс» пробиват картечни дула.
Шестстотин куршума в минута — за нас.
Те наште корави глави ще пробиват.
Бъдете щастливи! Бъдете щастливи!

Но Вапцаров все по-активно навлиза в борбата, посвещава своите сили на общото дело. Арестът и започналото следствие не са го стреснали — той е направил вече своя избор в това жестоко, безпощадно време.

турен критик“, а в редакционния комитет са включени Никола Вапцаров, Васил Воденичарски, Емил Шекерджийски, Иван Аржентински...

От брой 6 от 27 февруари 1941 г. „Литературен критик“ изменя както облика си, така и своето съдържание. Вапцаров предлага да се намери по-добра печатница за издаването на вестника, също така сам се заема с рубриката „Наша поща“ и поезията, като това му дава възможност да поддържа тясна връзка с младите поетическострудници. Още в бр. 6 той публикува стихотворението си „Кино“, което е твърде показателно за неговите идейно-естетически схващания по отношение на пролетарската литература и изкуство. Тук специално искам да цитирам разказаното от Георги Караславов в неговите „Срещи и разговори с Никола Вапцаров“, защото то много добре характеризира поета-новатор, същината на неговите разбирания за новото в търсенията на творците-комунисти. Караславов пише:

„Тъй като той бе дошъл в София доста късно и не познаваше миналото и личната съдба на мнозина от младите писатели, често ме разпитваше за тях. Той умееше да слуша и да разбира — както винаги много спокоен, уравновесен и както винаги — с духовити реплики, с приятелски шеги, с леки закачки. В този дух на разговори и тълкувания веднъж стана дума за младия поет Александър Вутов, който и телом, и духом крееше и който в края на краищата, преименуван на Вутимски, пропадна в нездрава идейно-политическа литературна среда. Вутов идваше много често у дома, носеше ми първите си стихотворения, после укрепна творчески, заработи самостоятелно. И отведнъж се провали. Можеше ли да му се помогне, можеше ли да се предотврати душевната и творческа криза у този млад надарен поет? Вапцаров казваше, че това не е било трудно, ако поетът е имал здраво обкръжение, ако неговата другарска среда е стояла на твърди идейни позиции. Очевидно, разсъждаваше Вапцаров, в моменти на съмнения и колебания не е имало кой да му подаде ръка, за да не се спъне. И той се е спънал.

Вапцаров искаше да знае кои са били най-близките приятели на Вутов. Изброих му имената на няколко талантливи, работливи и крепки в идейно отношение мла-

ди писатели. Той сви устни и се замисли. И изведнъж попита:

— А карьерист ли беше Вутов?

Познавах добре този млад поет и отвърнах уверено, че не беше нито карьерист, нито суетен човек, а само крайно неорганизиран и безволев.

— Само на карьериста трудно може да се помогне — каза Вапцаров.

Вапцаров беше противник на рязкото сектантско анатемосване. Човек може да залитне, да се съвземе и да се оправи. Зависи дали ще му помогнеш да стане или ще го натиснеш още повече да залитне. Да се помага на хората, на добрите и честни хора, по пътя на тяхното идейно-творческо укрепване, това той смяташе за партиен дълг, за комунистическо отношение. Той не приемаше като политическа линия рязкото скъсване с хора, които, явно, случайно са сбъркали и които имат всички предпоставки да се поправят. И това свое разбиране той го прилагаше на практика дори в случаи, когато тесногръди хора можеха да го обвинят в „гнил либерализъм“⁸⁷.

Никога не бих могъл да си представя Вапцаров друг. Като творец той защитава истинското изкуство, което търси нови средства, проправя нови пътища, а не робува на шаблона и стесненото, ограничено разбиране за „идейност“. И още нещо — пази у себе си вярата в човека, в чистотата на неговата нравствена природа. Поетът е знаел много добре, че в изкуството се влиза само с чиста душа и открито сърце. Само тогава можеш да достигнеш висините на творческите завоевания, дълбочината на прозрението, а не по пътя на карьеризма, приспособленчеството, надзираването.

Не случайно още в бр. 8 на „Литературен критик“ Вапцаров отпечатва статията си „За творчеството на най-младите“. Така както някога Гео Милев, разкривайки новото отношение към поезията, се обърна към младите творци, така и огняроинтелигентът намира общ език с най-младите. И забележете — и двамата големи национални поети говорят с по-младите си другари, когато са на около тридесетгодишна възраст — нито сянка на ревност от идващото поколение, нито евтин стремеж за ухажване на младите таланти — открито, честно, безкомпромисно водят те своя диалог с другарите си по перо. Завидно време, когато мощен силен талант изпо-

вядва своето верую без проповедническа поза, без витийство и недружелюбие, че може да бъде изместен от някой по-талантлив!

Димитър Бозаков също потвърждава: „Изобщо за Вапцаров бе отличителна черта да подкрепи младия, да подкрепи другаря, Това за него беше лично задължение, беше негово щастие.“⁸⁸

Нищо чудно, че за твърде кратък срок—само до брой 15 от 13 юни 1941 година в „Литературен критик“ сътрудничат редица автори, някои от които съвсем млади: Иван Аржентински, Иван Бурин, Богомил Райнов, Васил Александров, Антон Попов, Михаил Сматракалев, Борис Ангелушев, Илия Петров, Николай Шмиргела, Павел Вежинов, Филип Филипов, Катя Георгиева, Людмила Младенчева, Петър Стъпов, Камен Калчев, Ал. Големанов и др.

А през това време, докато редактира вестника, Вапцаров изпълнява и своите конспиративни задачи — посещава говорящия хор „Гоце Делчев“, където се среща с Атанас Романов, делегат е на XX конгрес на Съюза на българските техници със средно образование, като е избран и за член на редакционния комитет на в. „Технически глас“, сътрудничи на в. „Кооперативна защита“, в „Рибарски преглед“, в. „София“. И заедно с всичко това — той е подсъдим по дело № 262/1941 г.

С двамата си приятели адвокати Кирил Николов и Михаил Сматракалев изготвя отговора на обвинителния акт, който изпраща в края на март до Горноджумайския областен съд, който гласи:

„Господа съдии,

Не се признавам за виновен в края на 1940 г. в гр. Банско, чрез написването на две стихотворения: „Селска хроника“ и „Бунт кипи“, да съм подбуждал писмено със съдържанието на тия стихотворения към вражда, омраза и престъпление спрямо отделни слоеве и класи на населението и към установените власти и че с това съм могъл да поставя в опасност обществения правов ред и моля да бъде признат за невиновен (и освободен) от всяка наказателна и гражданска отговорност по това ми обвинение.

Съображенията си ще изложа в съдебно заседание.

Доказателства :

1. Моля да бъде призван и разпитан като свидетел известният български писател Светослав Минков от Со-

фия, чиновник в библиотеката на Бълг. земедел. и кооп. банка, ул. „Ив. Вазов“, който ме познава много добре, познава и моето творчество и ще установи какви са моите стихотворения, каква е тяхната художествена стойност, дали са написани талантливо и изобщо ще направи една всеобхватна характеристика на моето литературно проявление и една характеристика на моята личност.

2. Моля да ми се даде възможност да се ползвам от показанията на посочените от г. Прокурора свидетели.

3. Да ми се даде възможност при гледане на делото да представя като писмени доказателства броеве от лит. вестници и списания, в които съм сътрудничел и печатал.

Моля свидетелят ми г. Сзетослав Минков да бъде разпитван по делегация от Софийския областен съд, за което след получаване съобщението, че е допуснат, ще представя въпросен лист.

София, 25. III. 1941 г

С почит (п) Н. Вапцаров.“

По това време политическата атмосфера се сгъстява. На 25 март 1941 г. официално се съобщава, че Югославия се присъединява към Тристранния пакт, като присъединяването е подписано от министър-председателя Цветкович и министъра на външните работи Цинкар-Маркович. На другия ден „Зора“ бърза да обяви: „Всички балкански неутрални държави са в обсега на новия ред.“⁸⁹ Но през нощта срещу 27 март в Югославия е извършен преврат и подписаният документ е отхвърлен от новото югославско правителство. На 6 април навлязлата на наша територия армия на фелдмаршал Лист, наброяваща около 600 хиляди войници, напада Гърция. На този ден Хитлер, разгневен от събитията в Югославия, ѝ обявява война. Към него се присъединява и Италия. На 10 април „Зора“ съобщава, че германските войски са проникнали до Бяло море и албанската граница, а на 15 април — и Райхът ще пристъпи към установяване новия ред на Балканите.

На 19 април е рожденият ден на фюрера. Официалните вестници тръбят, че неговата 52-годишнина съвпада с бляскава победа.

На 11 май 1941 година в „Зора“ четем, че войната навлиза в решителната си фаза.

През април Вапцаров е мобилизиран като огняр в Софийското жп депо, разболява се от инфлуенца и се налага да лежи в къщи. С големи усилия вестник „Литературен

критик“ продължава да излиза. Въпреки мрачните новини пролетта е дошла и поетът вдишва с широко отворени ноздри полъха на възраждащия се живот, топлите слънчеви ласки изпълват сърцето му с ведрина и романтично настроение. Той обича пролетта и ако трябва по поезията му да определим неговия предпочитан сезон, това е несъмнено пролетният.

Още в матроските си бележници той написва първите варианти на „Пролет“ и „Пролет моя, моя бяла пролет“ По-късно се появява изразителното стихотворение „Пролет в завода“, а в „Песен за човека“ поетът пише:

Животът ще дойде по-хубав
от песен,
по-хубав от пролетен ден

И в мрачната душна атмосфера на „Спомен“ прониква слънчев лъч: „Тя — пролетта — дойде прекрасна: със слънце, с топъл лъх и рози...“

Най-светлите пориви на Вапцаров са огрени от пролетното слънце и дихание. Това подсилва жизненото внушение на неговите изповеди, придава им витална сила и устремност.

И през майските дни на 1941 година него го обладава нежният копнеж, събуден от пролетния лъх. Той създава своето ново стихотворение „Пролет“, изпълнено с напирещ оптимизъм:

Дори през бензинните пари,
през пласт от стоманни ята
тя иде! Вратите разтваряй
и бодър срещни пролетта.

Тя пита: «Стоиш ли на поста?
Не клюмна ли вече глава?»
И после те грабва и носи
на своите светли крила.

В очите ти пламват пожари,
кръвта ти немирно шуми.
Пред тебе светът се разтваря,
разтварят се слънчеви дни.

Едно необикновено очакване изпълва тези стихове, които се раждат в един от най-кървавите периоди на човешката история. И затова и днес сякаш природата на Вапцаровия оптимизъм още не е намерила истинското си обяснение — как той съумява и в най-трудните мигове на своя живот, и тогава, когато е понесъл безброй разочарования, да гледа с такъв открит поглед на света, да живее с такъв завладяващ устрем!

А ето пролетната песен на едно друго поетическо поколение, израз на друго виждане и светоотношение, на друг натюрел :

Тихият пролетен дъжд
звънна над моята стряха,
с тихия пролетен дъжд
колко надежди изгряха!

Тихият пролетен дъжд
слуша земята и тръпне,
тихият пролетен дъжд
пролетни приказки шъпне.

В тихия пролетен дъжд
сълзи, възторг и уплаха,
с тихия пролетен дъжд
колко искрици изляха!

Николай Лилив е изпял тази тиха, нежна песен за пролетния дъжд през 1918 година, когато завършва една жестока война. Тя е станала един своеобразен реквием на погубената младост. Смъртта е отнесла сърдечния му приятел Димчо Дебелянов, разбити са всякакви илюзии и поетът открито признава: „Безнадеждни са моите думи.“

А Вапцаров създава своето стихотворение, когато е започнала Втората световна война, в навечерието на най-жестоката битка, която ще унищожи милиони хора, ще разруши градове и села, древни ценности, ще посее смърт и нещастия. И въпреки това той вярва. Поетът е чувствувал, че неговото поколение е призвано да изнесе на плещите си двубоя, за да се роди дългоочакваната свобода, социалистическият ден на родината.

Врачанската студентска група „Околчица“ решава да

подготви традиционния „Ботйов лист“ и на автора на „Моторни песни“ е направено предложение да даде свое стихотворение за вестника. Така се ражда неговата изповед „Ботев“. След „Горки“ и „Пушкин“ това е третото стихотворение, посветено на крупна творческа фигура. В образа на големия поет-революционер Вапцаров вижда не само свой учител — той е станал олицетворение от-давна на националната героика, кръвно е свързан с народната съдба. В първата част на стихотворението се налага изповедната тоналност — откровено поетът разказва за своите творчески мъки върху темата „Ботев“. Силен момент е диалогът с работника, в чийто образ обобщено е представена новата класа, достоен наследник на Ботева-та революционна традиция.

Макар и без достатъчна художествена внушителност и без нужната вътрешна органичност, Вапцаров правилно свързва изискването на работника-читател с това, което е завещал героят от „Радецки“, и още по-определено — с неговото съвременно преоткриване и преосмисляне на жизнения му подвиг. Верен на своята поетика и на своето кредо, Вапцаров сякаш демитологизира личността на великия народен син, отнема от него всяка легендарност, премахва историческата условност. И затова в края на творбата се налага основният замисъл:

Какво ще го търсиш
в усойте, дете
и хищника днеска не броди.
Не виждаш ли? — Ботев
в очите ни свети,
та Ботев е тук, при народа.
Ти падаш и Ботев ни казва:
«Вдигни го!
И дай във ръката му знаме!»
Подавам ръката си,
ти се надигаш
и крачиме рамо до рамо.
Това е то Ботев.
А ти го усукваш.
Та тук за усукване нема!
Повзри се в живота,
и ето ти Ботев,
и ето ти цяла поема.

Това смесване на поетовото и работническото виждане е характерно за Вапцаров — има го и в „Горки“. Тук се проявява последователността на неговото идейно-естетическо схващане за ролята на изкуството, за мястото му в живота на обикновения трудов човек. Трактовката на Ботевия образ е изпълнена по вапцаровски, със суровия лъх на действителността, преоткрити са онези добродетели на бореца с оглед на променените социално-класови условия и според новите изисквания. Поетът защитава все по-упорито и своя обществен дълг, и мястото си в строя.

С Ботев авторът на „Моторни песни“ е свързал и своите лични размисли за ролята на съвременния поет и неговото призвание. Отгук идва и категоричността на тона, и драматичното напрежение, изпълващо стиха.

Идва неспокойният месец юни. Най-неочаквано в първите дни Никола Вапцаров е арестуван и отведен в IV полицейски участък, а късно вечерта — откаран с влака в Разлог, където е затворен в Разложкото полицейско околийско управление. За по-нататъшната му съдба говори полицейският документ:

„До господина Областния полицейски началник, гр. Пловдив, вх. № 3851.

Донасям Ви, господин старши командир, че лицето Никола Вапцаров от гр. Банско днес с писмо № 4058 изпратих на г. Окол. управител, гр. Годеч, за въдворяване на временно местожителство за срок от 3 месеца, съгласно писмото Ви под отсрещния номер.“

Пристигнал в началото на юни в Годеч, Вапцаров е поставен под най-строг надзор, трябва да се подписва по три пъти на ден, забранени са му всякакви телефонни разговори, а кореспонденцията му се проверява най-внимателно от пазителите на реда в царството.

След арестуването на редактора на „Литературен критик“ положението на вестника става критично, още повече, че и останалите му сътрудници са в тежко положение — Емил Шекерджийски трябва да се крие от полицията, Васил Воденичарски заминава за родното си село Хайредин, Врачанско, за да намери скривалище... Независимо че Михаил Сматракалев и Крум Кюлявков са включени за подкрепа на редакционния комитет, трудностите остава. За издаването на вестника започва да се грижи издателство „Нов свят“. Но полицията зорко

следи всяко издание в този така напрегнат за вътрешното и международното положение момент. Много от старите и новите сътрудници, като Младен Исаев, Крум Велков, Васил Воденичарски, Гриша Филипов и др., са познати в Дирекция на полицията. На 22 юли 1941 година „Литературен критик“ излиза с последния си брой 19.

Откъснатият от близки и другари поет трябва да следи само по слухове или по информацията на радиото и официалните вестници развоя на събитията.

На 3 юни 1941 година се е състояла десетата среща между Хитлер и Мусолини. През тези дни Борис III посещава изживяващия спокойно старините си някогашен български цар Фердинанд. Съмнително е, че синовните чувства си го довели до Германия, защото тук той се е срещнал с Хитлер и райхмаршал Гьоринг. На връщане пътят му преминава през Италия, където гостува на крал Виктор Емануил III, а на 12 юни се среща с Дуче и разговаря с него два часа в Палацо Венеция.

На 15 юни се обявява присъединяването на Хърватско към Тристранния пакт, а по повод четиригодишнината на престолонаследника Симеон „Зора“ изпада в изключително умиление, като печата специална уводна статия под наслов „Нашата династия“.

На 19 юни излиза съобщение: „Германия и Турция нощес подписаха договор за приятелство“, а на следващия ден Борис III се завръща. През тези дни, като някаква поличба на природата, над страната се изсипва незапомнена градушка, има наводнения. Но интересна е една съвсем кратка информация, която се появява в съботния брой на „Зора“: Рим, 20 юни (Хавас ОФИ). В дописка от Берлин „Джорнале д'Италия“ пише, че тая седмица, която вече отбелязва големи събития, може да донесе и други факти от още по-голям интерес (БТА).

22 юни е неделя. Седмицата вече е изтекла, тази дописка ни изглежда само като журналистически трик на жълтата буржоазна преса. В столицата сякаш всичко е спокойно — в неделния следобед софиянци освен предпочитаните традиционни разходки могат да видят в кино „Рекс“ „Палавата годеница“ с Антал Пагер и Лили Мурти. Кино „Иван Вазов“ представя „Грешницата“ с Паола Барбара. В „Славейков“ и „Македония“ втора седмица се прожектира „Влюбеният женомразец“, а през идващата седмица ще се появи още един унгарски „бисер“:

„Видение край езерото“ с популярните Пал Явор и Клари Толнай. В Народната опера вечерта ще дебютира в „Бохеми“ в ролята на Мими Цвета Дякович — Маринова.

В сутрешното си издание „Зора“ следи военните действия: „Главният боен театър за Германия си остава английският остров“, „Англия — сама срещу силите на оста“, „Къде ще се реши войната?“, и обявява за любителите на будоарното четиво началото на новия си роман в подлистници „Под слънцето на Египет“, след като е завършил „Отлитнаха мечтите“.

Но най-неочаквано неделният уикенд е нарушен — в извънредно издание „Зора“ помества поразяваща вест: „Войната между СССР и Германия днес избухна“, и дава място на прокламацията на фюрера до германския народ. Радиото излъчва военни маршове и предава комюникетата за напредващата германска армия в съветската страна.

Ето и хрониката на в. „Днес“ за 22 юни:

БЕРЛИН: Германия хвърля във войната срещу СССР огромни сили. Много съветски летища бяха нападнати и опожарени. Един опит на русите да извършат нападения в Източна Прусия бе отблъснат. Германските изстребители свалиха голям брой съветски самолети. Войната срещу Болшевишка Русия е най-популярната, която Германия предприема. Голяма тълпа се струпа пред Вилхелмщрасе и акламира войските на Райха.

БУКУРЕЩ: Румънските войски под командата на генерал Антонеску преминаха руската граница през Прут и заеха Болград. Обща мобилизация бе обявена.

ХЕЛЗИНКИ: Финландските войски заедно с германските, започнали военни действия срещу СССР.

БУДАПЕЩА: Съобщено бе, че Унгария е готова да изпълни задълженията си по Тристранния пакт.

РИМ: Италианското правителство съобщи на съветския посланик, че Италия е във война срещу СССР.

ЗАГРЕБ: Поглавникът на Хърватско Павелич изказа сърдечните си благопожелания за успеха на Германия.

МОСКВА: Обявена бе обща мобилизация на родените от 1905 до 1918 г. Московската област се затъмнява.

А в Годеч в събота е пристигнала Бойка Вапцарова, за да се види със своя съпруг. В тези съдбоносни часове, които заплитат още повече възела на Вапцаровия живот, тя е до своя другар и двамата заедно посрещат чудовищната вест:

„Сутринта на 22 юни 1941 г. Кольо се събуди късно. Докато приготвях закуската, той стоеше на прага на къщата, вдъхваше жадно свежия въздух и се любуваше на цъфналите градини. Денят беше слънчев и радостен — всички грижи бяха останали някъде назад. След закуската отидохме да се къпем в близката рекичка. На обед, когато се връщаме, читалищното радио разгласяваше новината, че Германия е обявила война на Съветския съюз.“⁹⁰

Същия ден в квартирата на Дафина Главинава на ул. „Аксаков“ 48, над апартаментата на генерал Каров, видна фигура във Върховния военен съд, до пукащия радиоапарат „Филипс“ трима членове на Политбюро на ЦК на партията следят задъхани речта на външния министър на Съветския съюз Молотов, който призовава съветския народ на борба срещу хитлеристките пълчища, нападнали в четири часа сутринта страната на Ленин. Неговите последни думи скоро ще станат крилат призив за борба и на българските комунисти: „Наше дело правое! Враг будет разбит! Победа будет за нами!“ Трайчо Костов стенографира, Антон Иванов и Цола Драгойчева внимателно слушат. Останалите двама членове на Политбюро са по партийни поръчения в провинцията, а Владо Георгиев е в затвора. Тримата предани бойци на партията изготвят в тези съдбоносни часове специален позив, в който включват директивите до всеки честен патриот и комунист.

„Пред нас стои колосалната задача да не допуснем по никакъв начин използването на своята земя и на своята войска за разбойническите цели на германския фашизъм. Пред нас стои задачата да подпомогнем с каквото можем съветския народ в тежката борба.“

Същият призивен тон пронизва и последните редове:

„Бъдете бдителни и се противопоставяйте всячески и най-енергично срещу мерките, които правителството ще предприеме, за да ни вкара във войната или да постави нашата страна в услуга на фашистките разбойници!

Нито едно зърно българска пшеница, нито късче български хляб — на германските фашисти и обирачи. Нито един българин — в тяхна услуга!

Всички на поста си!“

Известията са повече от тревожни. Ето как фашистката преса предава новините от герmano-съветския фронт.

На 24 юни: „Победоносната война на Германия срещу СССР“. На 26 юни: „Съдбата на съветската войска — решена.“ На 1 юли: „Германското настъпление в Съветска Русия е несломимо.“ На 11 юли: „Болшевишката войска отстъпва към Москва.“ На 17 юли: „Четвъртата седмица от войната срещу СССР носи големи изненади.“

В първите дни на юли новият пълномощен германски министър Бскерле пристига в София.

Интернираният в Годеч поет през тези дни остава сам. За съвсем кратко време го навестява неговият брат Борис, който му предава партийните директиви и му съобщава да остане в Годеч до второ нареждане. А в своите безсънни часове Вапцаров е разтерзан от последните фронтови новини, от хаоса, завъртял човечеството. Нима всички мечти, цялата негова вяра в бъдещето ще бъдат погребани? Възможно ли е битката да бъде загубена, преди още да е започнала? А другарите? А поезията?

От мрачните му предчувствия, от неочакваната безизходица, оковала неговият неспокоен дух, се пораждаат изстрадани редове:

Не, сега не е за поезия,
ни за римите с звънкия смях,
под дебелията броня желязна
ще достигнат ли будно сърце?

Ти започваш да пишеш и ето —
вместо рима избухва снаряд,
озаряват небето ракети,
и пожари обхващат града.

Позатихва. Но в твоя бележник
вместо нежни, парфюмни слова
на листата в полетата снежни
се строяват ловджийски ята.

Те се впускат далече задружни,
помирисали някъде стръв. —
И тогаз забелязваш със ужас:
не с мастило, ти писал си с кръв.
Не, сега не отива поезия

Това не е стихотворение, а поетът сякаш изрича клетва. Жертвувал всичко свое лично досега, той е готов да се откаже и от това, което му е давало кураж, което е звъняло в сърцето му дори в най-тъжните часове — поезията. Оттук нататък той ще бъде само воин и ще носи мъченически своя кръст на обречен. Той вече не може да мисли за своя живот. Оттук нататък той няма вече нищо свое, освен общото дело.

На всичко отгоре интернираният в Годеч е и подсъдим. Неговият свидетел — писателят Светослав Минков, се явява в съда по следственото дело във връзка със Соболевата акция. Авторът на „Дамата с рентгеновите очи“, „на Автомати“ вече е бил свидетел, когато е задържан през април 1925 година около два месеца в Дирекция на полицията след атентата в църквата „Света Неделя“. Неговият брат Иван Минков, член на Военния център на ЦК на партията, свързан с атентата, загива, като се самоубива, за да не попадне в ръцете на врага.

Очните ставки с Марко Фридман са разтърсили още младия писател. Сега, шестнадесет години по-късно, той с открито сърце и чест изпълнява своя човешки и граждански дълг. Свидетелството на Минков е ярък епизод не само от биографията му, но и от историята на нашата литература. Утвърденият вече творец залага своето име, кариера, даже живот, като имаме пред вид, че това става във време, когато фашистката машина у нас е готова да смаже всеки опит за борба срещу нея. А Минков защитава един интерниран, неизвестен още, без популярност поет! И при това двамата се познават съвсем бегло. Безпощадният сатирик показва изумителното си човеколюбие в този тежък за другаря си момент, той смело отива в съда, за да го защити:

„Познавам подсъдимия Никола Вапцаров! Зная, че подсъдимият е писал и печатал стихотворения. В миналото съм чел негови стихотворения, печатани във вестник „Глобус“, в сп. „Родна реч“, в сп. „Родина“, другаде да е печатал стихотворенията си подсъдимият не си спомням. Зная също, че подсъдимият имаше издадена стихотворна сбирка. Познавам добре творчеството на подсъдимия. Аз като писател мога да кажа, че подсъдимият е талантлив писател. Щом кажа това за подсъдимия, че е талантлив писател, това значи, че неговото творчество е издържано от художествена страна. Мога

да кажа, че творчеството на подсъдимия има принос в българската поезия. Произведенията на подсъдимия нямат временен ефект и не са набързо писани, с цел да постигнат някакъв политически ефект, а, напротив, се отличават с топло чувство, с нежност, с психологическа дълбочина и искрена патриотичност. Така например подсъдимият в сп. „Летец“ е писал стихотворения. В същото списание е печатан негов един патриотичен марш. Подсъдимият има печатано в сп. „Летец“ стихотворение, „Романтика“ ми се струва, че беше, и получи награда. Аз зная подсъдимия като сериозен, почтен човек. Зная и семейството му. Той е син на македонски деец. Зная го Вапцаров, че е от добро семейство. Зная, че Вапцаров писа марш на своята военна част в гр. Варна, където служи във флота. Друго не зная по делото.“

Финалът на това дело завършва с присъда № 98, издадена в „името на Негово Величество Борис III, Цар на българите“ чак на 17 октомври 1941 година. Неврокопският областен съд в присъствието на Вапцаров и неговия защитник адвоката Кирил Н. Георгиев на публичното гледане на делото „признава подсъдимия Никола Иванов Вапцаров — 31-годишен, българин, православен, женен, грамотен, неосъждан, машинен техник и поет, български поданик, от гр. Банско, за невиновен.“

Още преди това е изтекъл срокът за тримесечното интерниране в Годеч и поетът от 1 септември се завръща в София. Изминалите дни и седмици от злокобния 22 юни 1941 година въпреки тежката обстановка в страната са били достатъчен срок за активизиране на силите на партията, за обмисляне на бъдещата съпротива срещу фашизма и реакцията. Веднага на 24 юни се провежда разширено съвещание на Политбюро, което взема важни решения — една цялостна програма за започващата антифашистка нелегална дейност. Цола Драгойчева пише в книгата си „Щурмът“ за платформата на партията: „Основната задача, формулирана в тия решения, бе пълната мобилизация на партията и целия народ за сваляне на продажния монархофашистки режим и за установяване на народнодемократическа власт. Тая задача налагаше да се реорганизируют формите и средствата за партийна работа. Централно място заемаше въоръжената борба.“⁹¹

Една от най-важните задачи след взетите решения

на 24 юни е създаването на Централна военна комисия при ЦК на партията. За неин ръководител е определен изпитаният партиен боец, участник в Септемврийското въстание от 1923 г. във Фердинандско, Христо Михайлов. Макар и вече не млад, той има всички качества да оглави тази комисия. Сред членовете на комисията е Иван Масларов, доскорошен член на бюрото на ЦК на РМС, където е отговарял за казармената и донаборната младеж. Свързал се с активния участник в борбата Атанас Романов, той уговаря с него привличането и на нови хора за нелегална конспиративна работа.

Продължават арестите на партийни функционери, в концлагери се изпращат предани и верни синове и дъщери на народа. Стават разкрития. Полицията и държавният апарат търсят всякакви начини за спиране на разрастващото съпротивително движение.

На 20 август вестниците съобщават за залавянето на групата на Антон Прудкин и неговите съучастници Г. К. Бурханларски, П. Н. Петров, Ив. Т. Маринов и Й. Ив. Найденов, които се обвиняват в саботажни действия. А на 7 септември е публикуван нов Закон за защита на държавата — окончателният текст на допълненията се приемат от Народното събрание на 6 септември 1941 г.

Но мерките на властта не могат да сплашат нелегалните акции на партията, укрепването на нейните бойни редове.

Завръщането на Вапцаров от Годеч е сигнал за Атанас Романов, че още един предан боец може да влезе в редовете на Централната военна комисия. На 7 или 8 септември Романов се среща със своя приятел от литературния кръжок и говорещия хор „Гоце Делчев“. Разговорът в жилището на Вапцарови на ул. „Ангел Кънчев“ 37 е кратък, без много обяснения. Отсега нататък неговата дейност, неговите срещи и разговори са все по малко с поети и писатели, с художници и с артисти, а в значителната си част с професионални революционери. И поетът, който вече е написал стихотворението си „Не, сега не е за поезия“, сега е вече революционер, само сърцето му остава сърце на поет.

Задграничното бюро на партията благодарение на активната дейност на Георги Димитров обсъжда положението и решава още в самото начало на нелегалната

дейност да подпомогне българските комунисти. Чрез съветското военно командване се изпращат две групи от смели бойци, които пристигат с подводници на 11 август и на 28 срещу 29 август. Първата група се ръководи от полковника в Червената армия, изпитания комунист и смел боец Цвятко Радойнов, а ръководител на втората група е Мирко Станков. На 30 август Георги Димитров уведомява Антон Иванов по нелегална радиовръзка за изпратените бойни оперативни групи. Но за да се спази военната тайна, никакви подробности относно идването на групите не са дадени. Затова посрещането на подводничарите не е организирано и те сами трябва да се свържат с партийните организации. Поради изключително трудната обстановка в страната някои от тях са арестувани, другите все още търсят връзка.

На 17 септември Атанас Романов се свързва с Вапцаров и му устройва среща с „Богдан“ (Антон Гьошев), който му възлага да замине още същата вечер за Варна, където да се свърже с окръжния комитет на Варненската партийна организация, за да се помогне на пристигналите политемигранти да се придвижат до София. Чрез нелегална връзка Вапцаров предава инструкцията на секретаря на партията Георги Петлешев, който поради станали провали се крие от полицията. Докато чака Курти Петров, от когото да получи отговора на Петлешев, Вапцаров се среща с другаря си от Морското машинно училище Халей Чушков, у когото преспива няколко вечери, а така също гостува и на другия си другар Лазар Сапунджиев.

На 23 септември Вапцаров се завръща в София, като носи недобри новини — някои от подводничарите са арестувани, от Варна не могат да се изпратят хора да издирят останалите и затова е обещано, че ще се потърси съдействието на комунистите от селата в Камчийския район. След като напразно очаква Богдан на предварително уговорените срещи, той научава от Атанас Романов, че непознатият е интерниран и същия ден — на 26 септември, е представен на Иван Масларов — Йосиф. Вапцаров получава нелегално име — Григор. Възложено му е да помага на Романов по въоръжаването на бойните групи в столицата.

През октомври Тодор Стоянов и Симеон Стриков предават на Вапцаров намерено от тях оръжие, а той

им предава инструкции за отбелязване на годишнината на Октомврийската революция. Също така осигурява чрез художника Стоян Сотиров пощенска кутия на неговия адрес, чрез която да се получава кореспонденцията на ЦК на партията. Разрастват връзките му с другарите, които отговарят за въоръжаването на партията.

На 19 октомври фашистката преса ликува: „Бързи германски действия за сломяване и последните сили на болшевиките.“ В кинотеатър „Балкан“ в София започва да се прожектира документалният филм „Победа над СССР“.

А сутринта на 29 октомври 1941 година полковник Цвятко Радойнов пристига в столицата. Скоро той се свързва с Антон Иванов, избран е за член на Централния комитет на партията, оглавява Централната военна комисия вместо Христо Михайлов. Бързо той се запознава с хората, свързани с нелегалната конспиративна дейност. Чрез Иван Масларов той научава за Атанас Романов и Никола Вапцаров. Още в първите дни на ноември става срещата между Радойнов и Романов. А след това, на 3 ноември, Атанас Романов довежда новия ръководител на военната комисия в апартамента на ул. „Ангел Кънчев“ 37. Разговорът е доста делови. Уточняват се нелегалните имена — Радойнов е Васил, Вапцаров става Лозан, а Романов запазва стария си нелегален псевдоним Стоян.

Следващите срещи между изпитания революционер и нежния поет, посветил своята лира на нелегалната борба, ги свързват още повече. Веднага Вапцаров приема с респект задълбочените анализи на международното положение, сериозната трезва преценка, която прави Цвятко Радойнов на събитията. Докато Вапцаров живее с една по-романтична представа за това, което предстои, полковникът съзира цялата трудност и отговорност на делото, което са започнали. Постепенно поетът открива зад външната спретнатост и сдържаност на този силен, улегнал мъж един културен човек, чиято дискретна емоционалност подсказва неговото благородство, духовна широта и природна интелигентност. По-късно в своите признания Вапцаров отбелязва лаконично, но точно: „Въобще Васил с изключение на първата ни среща, на която говореше някак сухо, ми правеше все повече впечатление на извънредно културен човек. Аз и сега не мога да скрия, че той имаше някакво обаяние за мен.“

Колкото и на пръв поглед да изглежда неубедително, двамата освен за сложните моменти на подривната дейност говорят за . . . поезия. При една от срещите в квартирата на поета Цвятко Радойнов пожелава да чуе нещо от неговата стихосбирка „Моторни песни“ Прозвучава прославеното „Писмо“, чийто финал несъмнено дълбоко е развълнувал двамата. Високият слаб поет, който досега с истинско страхопочитание приема нарежданията на Радойнов, се е преобразил до неузнаваемост. А душата на коравия, силен революционер се е разчувствувала и той изрича правдивите си думи, в които всъщност се крие и една от най-ярките оценки за Вапцаровата поезия: „Макар в настоящия момент съдбата на света да се решава с оръжие, едно пламенно написано стихотворение на актуална тема има не по-малко значение от оръжието.“⁹²

Тази мисъл на боеца-комунист хвърля нова светлина върху образите на тези, които жертвуваха своя живот за свободата. Полицейските сведения, запазените документи неволно разкриват изключителните черти на българските антифашисти. Въпреки суровите условия, преследванията, масовия терор те запазват дълбоко в душите си чистотата на трепетите, нежността, любовта към поезията. Със своите дела те се превръщат в поети на бъдещето. А ето един епизод от нашата съпротива, в който откриваме как поет и революционер взаимно се допълват. Между тях се е породила истинска духовна дружба, сближават ги не само общите идеи и цели на борбата, а и обичта им и преклонението пред художественото слово.

Към Радойнов Вапцаров се привързва и като човек, и като творец. Ръководителят на Централната военна комисия кара поета да продължи да пише поезия, и то в края на 1941 и началото на 1942 г., когато врагът достига на съветска земя едни от най-големите си победи. В показанията си в полицията поетът е описал тези незабравими преживявания:

„Радойнов ме запитва как използвам свободното си време. Отговорих му, че по-голямата част използвам за четене. Полюбопитствува и поиска да му прочета нещо от стихосбирката си „Моторни песни“. Прочетох му няколко стихотворения, но той най-много хареса „Писмо“ от цикъла „Песни за една страна“.

Товага Радойнов ми каза:

— Макар в настоящия момент съдбата на света да се решава с оръжие, едно пламенно написано стихотворение на актуална тема има не по-малко значение от оръжието.

Предложи ми да напиша нещо подходящо. Обещах му, че ще напиша нещо, което отговаря по тема на времето.

Той си отиде и не дойде цяла седмица. През това време аз си мислех постоянно за стихотворението, което трябваше да напиша. Не че липсваха теми, но исках да избира най-близката до сърцето ми. След дълго мислене аз реших да напиша за войната в Македония. И действително написах. Оставих го в бележника, но после го изгорих. Не се страхувах, че ще го забравя. Помня наизуст всички стихове, които съм писал през последно време.

След седмица Радойнов дойде. Казах му, че съм написал стихотворение. Поиска да го чуе. Аз му го процитирах:

ХРОНИКА

Отвсякъде врази.

Беласица е в броня.

Край Охрид син
картечниците грачат.

Какво сега? — Сълзи ли да пороним,
или на глас да седнем и да плачем?

Зенитите се кашлят към звездите
и храчките им светят с бяла дира.
Душите сме си стиснали в зъбите,
ала не мислим да умираме.

За пръв път не влиза днес у нас
историята с кървавата мутра.
Столетия сме чакали, за час
ще потърпим сега дима барутен.

Но после, след жестокия погром,
когато прашни, морни и окъсани

се юрнете назад към своя дом —
ще ви посрещнем злобни и навъсени.

От глад ще вием в пустите поля,
на глутници ще ви следим в горите.
В гърдите ще избухне дива страст
и мътен блясък ще гори в очите ни.

Друг път ме накара да му го кажа още веднъж. Радойнов намери, че стихотворението има някои съществени недостатъци. Направи ми забележка, че погрешно хуля целия германски народ, а би трябвало да насоча жилото си срещу фашизма. Намери за неуместно подчертано, че не за пръв път влиза у нас историята с кървавата мутра, защото в Македония са влизали и турци, и гърци, и сърби, и англичани, а в настоящия момент нямаме полза да припомним всичко това.

Обещах да напиша друго стихотворение.

— Поправи същото — каза Радойнов.

— За мен това е по-трудно, отколкото да напиша ново.

Колкото и да знаех, че в настоящия момент поезията не е само амбиция, на мен ми стана криво и реших с още по-голяма амбиция да напиша ново. Искях да напиша стихотворение с опростен стил, но няколко дена не можах да попадна на тема. Една сутрин, без да искам, си спомних мисълта на Ленин: „Електрификация плюс съветска власт значи комунизъм“. Тази мисъл ме подтикна да напиша второ стихотворение, което носеше заглавие „Бъдеще“. Не зная по каква причина край на стихотворението не можах да завърша. Получи се засечка и аз го изоставих за два-три дена.

Прочетох му второто стихотворение. Той го хареса.

— Като го завършиш, ще стане много хубаво “

През декември на Източния фронт настъпват промени — германските войски при Москва са спрени и имат значителни загуби. Вапцаров купува карта на Западна Русия и полковник Радойнов по нея прави верен анализ на обстановката, разкрива на псета редица моменти от действителното положение за предвоенния живот в Съветския съюз. Германия и Италия обявяват война на САЩ, а на 12 декември и България скъсва дипломатическите

си отношения със САЩ и обявява война на САЩ и Англия, обстановката се е изменила в друга насока. Червената армия, целият съветски народ постепенно започват да спират настъплението на врага, чувствава се, че хитлеристките дивизии като че ли се задъхват.

Радойнов предлага на Централния комитет нов план за организиране на нелегално движение в страната, като предвижда ускоряване на партизанската борба. По негово искане Вапцаров се заема с написване на указание за нуждата от боева подготовка на партийните членове. Важен момент в това указание е въпросът за въоръжаването и отношението към оръжието. Цялостна грижа на Централната военна комисия под ръководството на Радойнов е и създаването на солидна мрежа от връзки с окръжните военни комисии.

Така напрегнато се излизват дните на 1941 г. През двата месеца, откакто е в София, Цвятко Радойнов е настанен чрез Георги Минчев най-напред при инж. К. Иванов на бул. „Сливница“ №177, а след това – в нелегалната квартира на ул. „Средна гора“ №69, на ъгъла с ул. „Ниш“, на четвъртия етаж, апартамент вдясно. След бягството си от концлагера тук се връща Цола Драгойчева, която в своите спомени е предала с изключителна действеност преживяното в новогодишната нощ и посрещането на 1942 г. с каления в борбата революционер. Разговорът между двамата предани партийни ръководители е тясно свързан с новите задачи, които предстоят, с активната настъпателна работа през пролетта на Новата година. Въпреки студа и мизерията и все по-засилващите се мерки на властта против нелегалната дейност героите остават верни на своята повеля, готови са да жертвуват всичко лично, за да настъпи победата. Радойнов използва целия свой опит и знания, за да активизира и ускори разрастващата се конспиративна и миноподридна дейност.

За да се разбере цялата сложност на обстановката, нужно е да цитирам това, което Цола Драгойчева е отбелязала в своя разказ:

„Сега, когато историята е вече зад нас на ясна и отчетлива дистанция, когато ходът на Втората световна война и фактите на нашата съпротива получават правдива оценка, курсът към пролетна офанзива в началото на 1942 г. изглежда съмнителен, прибързан, обективно не-

обоснован. И ние, тогавашните съавтори на тази бойна програма и съучастници в тия събития, ще трябва да приемем справедливостта на тази оценка. Неоспорим факт е, че курсът към пролетно настъпление, замислен в самото начало на 1942 г., по-късно наистина се оказва обективно немотивиран, практически нереализуем. Това обаче ние можахме да констатираме едва няколко месеца по-късно, когато мощното контранастъпление на Червената армия почти по целия Източен фронт постепенно затихна, после спря; когато все още силният, неизтощен и брутален агресор събра от цяла Европа и концентрира на Изток нови милиони войскови подкрепления, нови моторизирани армии, авиационни съединения, танкови армади и сеейки огън, разруха и смърт, се съвзе и напредна, сломи героичната отбрана на Харков, Ростов и Севастопол, превзе Крим, окупира след кръвопролитни битки басейна на Донбас, обкръжи в железен пръстен Ленинград, достигна бреговете на Волга

“93

Това е оценка, направена тридесет години по-късно, но ние сме още в 1942 година, когато партията и народът мобилизират своите сили, когато до изпитаните революционери и партийните ръководители застана и един от най-големите български поети.

За него, живота...

Борбата е безмилостно жестока
Борбата, както казват, е епична.
Аз паднах. Друг ще ме смени и
толкоз-
Какво тук значи някаква
си личност!

Въпреки крайно тежката вътрешна и международна обстановка нелегалната и минно-поддривната дейност, организирани от партията, продължават — първите провали не са стъписали героите. Няма място за униние, няма място за отдиш.

Полицейските арести и преследвания каляват духа и физическата издръжливост, предизвикват нови акции. Вече всички участници в последното действие излизат на сцената. Антон Иванов като член на Политбюро и секретар на ЦК отблизо следи дейността на Централната военна комисия. Цвятко Радойнов има двама близки помощници — Емил Марков и Петър Вранчев. В комисията е привлечен деловодителят на ЦК инж. Георги Минчев, който познава цялостно работата в столицата, а така също е свързан с редица провинциални партийни комитети и може да окаже съществена помощ за разрастването на подривната дейност, като се укрепват все повече военните комисии по места. Конкретни задачи имат такива сътрудници, като шлосера Атанас Романов, поета Никола Вапцаров, журналиста Антон Попов, агронома Петър Богданов

Още в първите дни на 1942 година Вапцаров продължава да издирва нови нелегални квартири, следи как върви снабдяването с оръжие, а на 3 януари заминава за

Варна по указание на Цвятко Радойнов. Тук той се среща с ръководителя на военната комисия на окръжния партиен комитет Стойко Иванов Пеев, който го уведомява, че е създадена първата партизанска чета в окръга с командир Георги Петлешев. Връщайки се в София, той се среща с Александър Пичин, който е пред излизане в планината като партизанин. Пичин предава решението на партизанския щаб и Вапцаров да бъде привлечен в отряда поради опасността от арестуване и изпращане в концлагер. Отговорът е прост и категоричен: „Едни отиват партизани, други — в лагер, а кой ще работи сред народа? Народът без хора не трябва да остагяме.“ И добавя: „Нас ако ни хванат, други ще останат да работят.“

Нито следа на излишен героизъм или пък чувство за самоизтъкване. Рядка последователност на човека — винаги и навсякъде да запази своята скромност.

А през тези дни семейството на поета изживява нова драма. Докато е бил във Варна, съпругата му ражда преждевременно и момченцето живее само няколко часа. Но сега душата му е затворена за всякакви вопли и стениания. Напрежението расте е всеки изминат ден. Някога стихотворението му „Ще бъда стар, ще бъда много стар“ е завършвало: „Тогава аз ще имам син, синът ще бъде двадесетгодишен.“ Сега и тази съкровена родителска надежда на бащата е убита. Животът му е отнел и последната лична радост. Остават му грижите за нови квартири, за ново оръжие, за уреждане на нови явки.

На 14 януари разтревожени у Вапцарови идват Александър и Мария Междуречки. През септември 1941 г. в тяхното жилище на ул. „Лозенска планина“ №20 е идвал старият изпитан революционер Павел Поцев Шатев. Някогашният прославен солунски атентатор, макар и вече възрастен мъж, продължава борбата и е оставил тежък куфар, в който има радиостанция и пари — долари, драхми, динари. Скоро след това Шатев е арестуван и благодарение на умелото му лавиране в полицията успява да се отърве само с изпращане в концлагера „Еникьой“.

Но сътрудникът на Павел Шатев — радиотехникът Елефтер Елефтеров Арнаудов, в жилището на който на ул. „Цар Самуил“ №29 има радиотехническа работилница, където е монтирана радиопредавателна и приемателна станция, се нуждае от новата радиостанция и в началото на новата 1942 година се явява в аптеката на Междуреч-

ки на бул. „Клементина“ (сега „Ал. Стамболийски“), за да получи оставените материали. Въпреки вярно предадената парола укривателите се съмняват — кой е непознатият? И търсят съвет от Вапцаров, чиято нелегална дейност им е известна.

Поетът-революционер вече има опит — той решава още на другия ден неговият брат Борис и Мария Междуречка да вземат голямата сума чуждестранни пари и да ги занесат на поета Младен Исаев, който работи като чиновник в канцеларията и библиотеката на Съюза на българските писатели в неотдавна купения от съюза апартамент на пл. „Славейков“ №2 — в самия център на столицата. Така и става.

След два дни Вапцаров и Цвятко Радойнов прибират петте пакета, увити във вестник, отиват на ул. „Ангел Кънчев“ №37 и тук, в кухнята, преброяват парите — 2500 долара, 148 000 драхми, 200 000 динара. Двамата чрез Антон Иванов са разбрали, че радиостанцията и парите са притежание на партията, но още се съмняват за произхода — дали не са английски?

Не се появява и непознатият, който е търсил оставените от Шатев материали. Нужно е малко време, трябва да се изчака. Елефтер Арнаудов в първите дни на февруари отново посещава аптеката на бул. „Клементина“. След десетина дни в жилището на аптекаря на ул. „Лозенска планина“ Вапцаров се среща с непознатия и в разговор с него се установява, че материалите са съветски. Тук между Арнаудов и Вапцаров все още остава частица съмнение — военната конспирация изисква пълна тайна и затова остават известни догадки. Вапцаров моли непознатия да останат доларите и радиостанцията за нуждите на Военната комисия, както е инструктиран от Радойнов. Арнаудов иска време, за да се посъветва. Уреждат си среща към 23-24 февруари по бул. „Мусолини“ (днес „Евлоги Георгиев“), недалеч от бул. „Фр. Хансен“ и ул. „Раковски“, където трябва да се срещнат към 8 часа вечерта.

Срещата се състоява. Вапцаров предава пакетите с драхмите и динарите на Арнаудов, а така също написва разписка за задържаните долари: „Употребени за нуждите на комунистическата партия в България 2500 (две хиляди и петстотин) долара. Светльо.“ Въпросът с парите е уреден, но отговор за радиостанцията не е даден. Два-

мата комунисти се договарят да се видят на 10 март по същото време и на същото място, а ако случайно срещата се осуети поради някакви непредвидени причини, това да стане след няколко дни.

Но събитията се развиват доста бързо и изменят уговорката. Наред с преданите и честни комунисти в редовете на партията полицията успява да вкара и свои сътрудници. Героизмът и предателството се събират. До смелите и верни синове на партията и народа се нареждат мерзавците. В бургаската окръжна организация работи Михаил Пройков, който успява от лятото на 1941 година да насочи полицейските агенти към нелегалната дейност на Централния комитет. Хитър и коварен план назрява в главата на Гешев — известния полицейски палач, когато Пройков издава деловодителя на ЦК инж. Георги Минчев, преминал на работа във Военната комисия. Той е следен навсякъде, където се движи. В Казанлък действа друг предател — Здравко Емануилов, който разкрива ръководителите на околийския комитет на партията, нелегалната саботажна дейност във Въздушния полк, в Оръжейната фабрика и летището край Казанлък, показва квартирата, където е имал преди това среща с Георги Минчев. А в Софийската военна организация се промъква Никола Величков — Кутуза, издайникът на Христо Ников, на бойната група на Никола Ботушев, на Атанас Романов, Никола Вапцаров, Антон Попов

Подготвил отлично своя план благодарение на издайниците-подлещи, Гешев майсторски режисира драмата. На 4 февруари сутринта недалеч от дома си на ул. „Бряст“ (сега „Л. Баръмов“) инж. Георги Минчев е арестуван. Тревожен, напрегнат сигнал за останалите. Гешев инсценира среща на заловения с жена му в етапното комендантство на столичната жп гара, който ѝ предава, че го откарват вероятно в концлагер. Тези думи тя предава и в Централния комитет — това успокоява ръководството. А цял месец полицейските главорези изтезават заловения, отвеждат го в Стара Загора и Казанлък, където му устройват очни ставки с арестувани комунисти, подлагат го на физически и морален тормоз, изчерпват докрай неговите сили.

Заплахата като че ли инстинктивно се долавя от участниците в дейността на Централната комисия. През тези дни Вапцаров, както и неговите другари, чувствуват

липсата на хора, недостатъчните квартири. Все по-често поетът търси съдействието на своята съпруга, възлага задачи на брат си Борис. Богомил Райнов разкрива атмосферата на това напрегнато, тревожно време в своя спомен, посветен на Вапцаров: „Днес, когато слушаш приказките на някои хора, можеш да останеш с впечатлението, че някога ако не всички, то почти всички са мразели нашествениците и са копнеели да се включат в борбата. Истината е доста по-скромна и освен големия брой мракобеси не бяха малко и тия, които се бояха да не би, недай си боже, да ги замесиш в нещо, или пък такива, дето бяха заели позата на разкаяли се грешници, защото хитлеристите настъпваха дълбоко в Русия и малодушието обхващаше сърцата на слабите. И в тая ледена зловеща атмосфера, където страхът и подлостта се превръщаха в съюзници на полицейските засади, Кольо и тия като него бяха принудени ден подир ден да вършат опасната си работа, без дори да се надяват на смяна на караула, защото готовите на саможертва не бяха чак толкова много, за да се разчита на смяна.“⁹⁴

В очакването на пролетта предчувствията са все по-мрачни. На 14 февруари 1942 година в залата на Софийския военнополови съд се произнасят присъдите срещу Георги Ив. Вълков, Емил Ив. Стратев и Васил Ив. Вълков — смърт чрез обесване.

Само фашистката върхушка у нас и нейните тръбачи отбелязват първата годишнина от присъединяването на България към Трестранния пакт, тържествено се обявява, че България е вече „най-голямата балканска държава“

На 3 март Цвятко Радойнов, Никола Вапцаров и Антон Попов цяла сутрин превеждат и размножават на пишеща машина речта на Сталин, произнесена на 7 ноември 1941 г. пред парада на Червената армия на Червения площад в Москва. А в Дирекция на полицията е подготвена специална заповед:

„Да се задържи при щателен обиск Никола Иванов Вапцаров — машинен техник, род. Банско, жив. ул. „Ангел Кънчев“ № 37, III ет. уч. IV. Ако се намерят външни лица, също да се задържат до второ нареждане. Ако дойдат външни лица, също да се обискират и задържат в жилището до второ нареждане

3. III. 1942 г.

Н-к отделение: Н. Гешев“

Рано в зори, към три-четири часа, агентите позвъняват на посочения адрес. Как бих искал този миг да продължи до безкрайност. Но врагът бърза. Разузнавачът от Държавна сигурност Любен Ил. Йоцов заедно с помощниците си Г. Константинов, П. Борисов и В. Георгиев нахълтват в жилището, посочено в полицейската заповед.

Веднага завързват ръцете на Вапцаров. Прави се щателен обиск, за което е съставен протокол. В полицията са отведени с него брат му Борис, техните братовчеди Георги и Любомир Везюви, студентката Митка Лалова, която живее с Вапцарови. В разхвърляния апартамент остават Бойка Вапцарова и Венера Вапцарова.

От последната полицейска снимка, направена същия ден в Дирекцията на полицията, ни гледат откритите умни очи на поета. От лицето му се излъчва някакво странно спокойствие, само устните му леко са стиснати. Какво ли е изпитвал тогава, когато полицейският фотограф го е заснел — дали чувството за изпълнен дълг не е изместило умората, безпомощността му пред неизвестността? Или предчувствайки фаталния край, той разбира, че сега и в малкото му отброени дни трябва да запази своето достойнство? Нито следа на болезненост, на тревога, на страх. Така може да ни гледа само човек, чиято съвест е чиста.

Започват жестоки дни и нощи. Вапцаров е разказвал по-късно, по-време на процеса, на Бойка Вапцарова преживяното в първите дни след залавянето му:

„Там бях загубил представа за времето. Ту ме измъчнаха, ту ме оставяха да се съвзема, за да почнат отново. Тежкия бой и стягането с електрически обръч можех да понасям, но най-ужасното изтезание беше бесенето с главата надолу. Три пъти бях подлаган на такова мъчение и чувствавах, че вече нямам сили да издържа. Исках да се самоубия, но нямаше с какво. Случайно намерих в ъгъла на килията едно кабърче, взех го и го забих във вената на ръката си. Кръвта бликна и започна да изтича, аз се унесох в тихо блаженство. Спомних си за целия живот, дожаля ми за слънцето, за живота и най-много за това, че бях направил малко за освобождението на родината. Но с гордост повтарях в себе си: врагът ще бъде разбит — победата ще бъде наша! И в тоя миг ключът на вратата щракна и вътре нахлуха полицаи.

След малко дойде и лекарят, който спря кръвта и превърза раната. И отново започна пукане на костите, скубане на косата, миризма на горено месо. «95

А нишката, подхваната от полицията, се разплита все повече. През втората половина на март е арестуван генерал Владимир Заимов. Разкрити са десетки ценни квартири, където верни ятаци и укриватели са подслонявали нелегалните дейци на партията. Обръчът около ръководителите на партията все повече се затяга. Най-после, на 24 април късно вечерта Гешев успява да устрои клопка на Цвятко Радойнов, който се укрива в апартамента на капитан Савов на бул. „Фердинанд“ № 68а (сега бул. „Голбухин“), нает от Нина Тумина. Въпреки съпротивата смелият революционер е повален в безсъзнание. Същият ден сутринта е арестуван и Антон Попов, заместил Вапцаров като пряк сътрудник на ръководителя на Централната военна комисия. А засадата около жилището продължава — на 26 април тук идва на предварително уговорена среща Антон Иванов, но и той попада в ръцете на врага. Лично директорът на полицията Христо Драголов и министърът на вътрешните работи Петър Габровски участвуват в разпитите. Ударът се допълва и с арестуването на Трайчо Костов в нелегалната му квартира на ул. „Патерица“ № 12 на Слатинския редут.

Подготвени са двата тежки процеса — срещу Централната военна комисия и срещу Централния комитет на партията. Първият процес или така нареченият „процес срещу парашутистите и подводничарите“ започва на 9 юни 1942 г. Историята отново хвърля мрачни багри върху тази дата, окървавена в недалечното минало. След петнадесет дни присъдата е прочетена на 26 юни в 18 часа. От 27 подсъдими 18 души начело с Цвятко Радойнов са осъдени на смърт чрез разстрел.

Насрочен е и вторият процес — 6 юли 1942 година. Сред обвиняемите по наказателно дело № 585 от 1942 г. на Софийския военнополови съд са 62 души. Част от тях са още незаловени: Христо Михайлов, Антон Гьошев, Дико Диков, Аврам Стоянов, Борис Копчев, Цола Драгойчева, друга част — Цвятко Радойнов, Симеон Славов, Мирко Петров, Иван Щерев, са разстреляни по присъдата на току-що завършилия процес, над главите на останалите тегне искането на прокурора Хр. Стоманияков за смъртна присъда...

Един от подсъдимите — Трайчо Костов, виден партиен ръководител, в кратка статия, писана след победата, пише:

„С процеса на парашутистите и процеса на ЦК — два от най-големите процеси през пролетта на 1942 г., фашиската реакция искаше да нанесе съкрушителен удар на съпротивителното движение и да го обезглави.

Първият голям неуспех на германските войски под Москва и зимната контраофанзива на Червената армия бяха повдигнали духа на масите. Съпротивителното движение у нас започна да се организира. Беше създаден военен център на партията начело с полковник Цвятко Радойнов, който беше включен в състава на ЦК. Почти всички оцелели парашутисти и подводничари бяха привлечени на работа във военната организация на партията. Партията се въоръжаваше. Работеше се усилено, за да започне в близко бъдеще енергична борба против германските окупатори, за разстройване на техния български тил във войната против СССР.

Тъкмо тоя момент фашиската полиция избра, за да нанесе своя удар. Трябваше съпротивителното движение да се парализира още в самото начало. Трябваше да се отсече неговата глава и ръцете му — ЦК на партията и неговата боева организация.

За да постигнат целта си, палачите от обществената безопасност и техните вдъхновители не се спираха пред средствата. Арестуваните биваха подлагани на най-жестоките изтезания в продължение на месеци. Деловодителят на ЦК Георги Минчев например беше „разследван“ цели 4 месеца. Останалите бяха държани в „обществената“ по 40 и повече дни. Изтезанията продължаваха с часове — побоища, поставяне на електрически ток, непрекъснат морален тормоз. По тоя начин бяха устроени двата големи процеса, които обхващаха близо 100 души. Първоначално се смяташе процесът да бъде общ — полковник Радойнов участвуваше и в двете групи, но след това дори на фашистката реакция такъв един процес се стори прекалено голям и го разделиха на две.“ („Два исторически процеса“, в. „Работническо дело“, бр. 260, 23 юли 1945 г.)

Много подробности от последните часове на поета и неговите другари вече са известни, за тях са разказали както участниците в процеса, техни близки, така и тези, които са се запознали отблизо с документите. И въпреки

това всяко ново връщане към разтърсващите юлски дни от 1942 г. буди вълнение. Срещата на един творец с неговите палачи е особено драматична. В своето проникновено есе „Гео Милев — поетите — убийците“ от книгата си „България“ Ефрем Каранфилов се е спрял на няколко подобни срещи. Той е цитирал известната мисъл на Антон Страшимиров по повод на убийствата на десетки видни представители на нашата интелигенция, на нежен, чувствителен поет като Христо Ясенов: „Този кървав стълб от бляскави имена ще ужасява поколенията.“

Едно от последните бляскави имена е това на Никола Вапцаров. Влязъл в преизподнята на прочутата Дирекция на полицията, той преминава през цялата изобретателност на човешката жестокост, макар че е пример на рядка човечност и доброта. През цялото време, докато пишех тези страници за великия български поет, се питах — къде би трябвало да разкажа специално за добротата на Вапцаров. А се оказа, че тази доброта се е отразила в неговото цялостно поведение, пронизала е целия му кратък жизнен път.

Преди заминаването на Вапцаров за Варна, за да държи конкурсния изпит в Морското машинно училище, неговата майка му подарява тефтерче със знаменателното посвещение: „Бъди крепък и мъжествен. Нищо световно да не срути основата на характера ти, в който вярвам, че е добър.“ И до последните си дни синът оправдава майчиното доверие. Разказите на тези, които са били с него преди трагичния му край, още повече подсилват въздействието от удивителния му образ. Може би защото тук се прибавя и положението на обреченост, затова така още по-силно се открояват обикновените черти в поведението на арестувания. Митка Лалова си спомня, че когато поискали да разделят малкото хляб, взет при арестуването, той се отказва от всякакъв дял, като се оправдава, че можел да издържи на глад няколко дни. А когато вече пребит при разпитите, тя го вижда и отива в килията му, той ѝ казва: „Много те моля, ако те обвинят в нещо и ако те измъчват, да казваш, че за всичко съм виновен аз.“⁹⁶

Крайно интересна и съдържателна е характеристиката на Вапцаров, която прави Никола Павлов, деловодител на ЦК на БКП през периода 1938—1941 г. Той се запознава с него в изключителната ситуация след при-

ключване на полицейското следствие — в Софийския централен затвор, когато се подготвя последната, този път съдебна, саморазправа със задържаните:

„Вапцаров за разлика от някои подсъдими възприемаше, без смущение и страх от евентуалната тежка присъда, указанията на партията и се държеше като дисциплиниран и предан комунист, готов за всякаква саможертва.

В това кратко време преди почването на процеса, когато много се бързаше с вземането на личните обяснения на главните подсъдими и тяхното изпращане на ЦК, както и подготовката на подсъдимите за държанieto им пред съда, аз няхах възможност да се сближа с Вапцаров. Но това, което остана в паметта ми като най-ярък спомен от личността му, санеговата скромност и партийна честност, откровеността му и самокритичността му в онези тежки за нас времена.

Тук между думите на революционера Вапцаров и поета Вапцаров нямаше разминаване. Той си оставаше верен на своята „бронирана вяра“.

През няколкото дни, в които очаквахме да ни прочетат присъдата, Вапцаров, който ясно съзнаваше неизбежния и непредотвратим край, не изпадна в малодушие, запази самообладание и никога не прояви някакво колебание и страх от очертаващата се кървава съдебна разправа.“ (В. „АБВ“, бр. 49, 4 декември 1979 г.)

В своя „Спомен за другаря и брата“ Борис Вапцаров възкресява мъчителната раздяла, последното впечатление, останало в съзнанието му: „Последен път видях Никола на процеса. Докарали ме бяха от лагера „Еникьой“. В съда ме поставиха гърбом към подсъдимите, за да не се уговаряме нещо. Аз извърнах глава назад и подирях погледа му. Среднах го. Това не беше той. Това беше сянка от него. Това беше само скелет, облечен в прозрачна кожа. Фашистите бяха изсмукали всичкия живот от неговото тяло. Продължителните инквизиции го бяха сломили. Беше страшно да го гледаш. Но сломено беше само тялото. Духът живееше. Очите гледаха пламенно и с оная присъща на него човечност. И тогава, когато смъртта беше опряла студената си ръка върху главите им, той намери сили и ми се усмихна така широко, така топло по братски, с такава вяра в близката победа, както той се усмихваше през целия си живот.“⁹⁷

Неговите стихове, с които се откриваше единствената му издадена приживе стихосбирка „Моторни песни“, се проверяват от живота:

Дори да умирам,
живота със грубите
лапи челични
аз пак ще обичам!
Аз пак ще обичам!

В трескавите дни, когато се очаква произнасянето на присъдите, Младен Исаев описва следния случай:

„Между нас беше бай Иван Мурунов, честно и добросъвестно изпълнявал дълга си на укривател на нелегални, но иначе слаб, малодушен човек. Когато си припомняше как в обвинителната реч прокурорът и за него искаше смъртно наказание, бай Иван преbledняваше и от очите му бликваха сълзи. А ние си правехме шеги с него. Написвахме на малки хартийки „смърт“ и „свободен“, разбърквахме ги в една шапка и поднасяхме на бай Иван да си изтегли късметче. Когато разгъваше хартиятката и прочетеше „смърт“, отнова преbledняваше и отронваше едри мъжки сълзи. Ние се смеехме на малодушието му. Само един от нас не се смееше — Вапцаров. Той слагаше ръка на рамото на бай Иван и казваше: „Слушай, бай Иване, ти си най-леко обвинен. Един от нас да оправдаят — това ще бъдеш ти. . . И после, другари — се обръщаше към нас Вапцаров, — аз имам едно предложение: всичките смъртни присъди да ги джиросате на мене.“⁹⁸

И пред лицето на смъртта поетът не изпада в униние, готовността за саможертва се проявява не в някакви героически пози и жестове, а най-обикновено, изпъква в добротата на неговото сърдечно съчувствие и уважение към обикновения човек. Богомил Райнов много точно е изразил основната му характеристика: „Поетичният талант и човешката красота у Вапцаров бяха единни и неделими, както мислите, вярата и действията му бяха единни и неделими — в живота, в борбата, в поезията. При цялата си душевна сложност той бе ограничен и прост, с оная простота на съвършенството, свойствена на бистрия кристал или на планинското цвете.“⁹⁹

Тази преценка напълно съвпада с мнението на друг

проникновен и близък другар. Христо Радевски си спомня за една реплика на Борис Ангелушев: „Гледай го Коля — каква трогателна чистота.“ А в тая вярна мисъл е целият Вапцаров.

И в най-трудните мигове на изпитание той съхранява добротата и отзивчивостта на сърцето си. „Тази простота в отношенията, тази сърдечност и топлинота бяха отличителна черта в характера на Никола Вапцаров“ — отбелязва неговият брат. А трагическият му живот е наниз от страдания, съпътствуват го неудачи. Той опознава отблизо цялото лицемерие на обществото, понася разочарованието от хора, които е уважавал, но пак благодарение на своя изключителен дух се надмогва над всяка посредственост и унижение, за да се почувствува горд, че е човек. Думите на Антоан дьо Сент Егзюпери сякаш са казани, за да обяснят величието на българския поет: „Да бъдеш човек, това значи тъкмо — да бъдеш отговорен. Това е да се гордееш с някоя победа, нанесена от другарите. Това е да чувствуваш, полагайки своя камък, че участвува в градежа на света.“

И през дните на съдебното следствие Вапцаров остава верен на своята човечност, на приятелството и вярата в хората. Но макар и да приемам неизбежността на всичко, което става през тези горещи юлски дни, потискащи и душни, има един епизод, който е вълнувал не само мене, но който от всичко, което знам за процеса, единствено не бих желал да е истина. Нямам сили нито да го повярвам, нито да го обясня. Ще си послужи с разказа на Бойка Вапцарова — тъй като тя е непосредствен свидетел на събитието, а аз съм само един твърде късен негов тълкувател.

Тя пише:

„...“Продължаваше разпитът на свидетелите. По едно време бе извикана Елисавета Багряна. След установените формалности Кольо излезе напред от групата подсъдими и запита:

— Познавате ли моите стихове?

— Да.

— Представяват ли принос за българската поезия?

— Да.

Адвокатът на Младен помоли Елисавета Багряна да

каже нещо за поезията на Исаев. Багряна говори много ласкаво за поета и човека Младен Исаев.

Извикан бе К. Щъркелов. Председателят се обърна към него:

— Откога и като какъв човек познавате подсъдимия Н. Вапцаров?

— Познавам семейство Вапцарови още отдавна, с бащата на подсъдимия бяхме приятели, но младия Вапцаров познавах като дете, сега не го зная какъв е.

Нещо като че ли силно удари Кольо. Той побледня, не можеше да повярва на ушите си, че така може да говори един човек на изкуството, който го познава отблизо, с когото е споделял още като ученик своите младежки мечти, чел му е стиховете си, възхищавал се е от неговите картини... Но това бе само за миг. После Кольо се обърна към съда и каза, че се отказва от понататъшните показания на свидетеля, че няма повече въпроси към него. „100

Третият посочен свидетел от Вапцаров — народният представител Таско Стоилов, прави всичко възможно, за да не му бъде връчена съдебната призовка, и не се явява в съда.

Ето този епизод от процеса бих желал да го няма. Но както винаги става в живота — до паданието веднага се появява величието, за да възстанови нарушената хармония и да възвърне вярата в човека.

На 18 юли съдебното следствие завършва. Младен Исаев е обрисувал в мемоарната си книга „Незабравимото“ поета в този ден:

„След разпита на наши и прокурорски свидетели, след обвинителната реч на прокурора и пледоариите на защитниците в изпълнение на формалността дадох последна дума на подсъдимите. Тогава Вапцаров се изправи пред съда и твърдо заяви: „Господа съдии, признавам участието си в борбата. Действувах с пълното съзнание, че се боря за свободата на родината си. Борих се против българските и германските фашисти. За извършеното не се разкайвам и милост от никого не моля. Моля само да бъдат оправдани другарите ми, които ми съдействуваха в нелегалната работа, без да подозират, че участвуват в конспирация. Отговорността нося само аз.“

Тук председателят на съда го прекъсна: „А не мислите ли, че е неморално да въвличате невинни хора в противозаконни деяния?“

„Не — отговори Вапцаров. — Нашата борба има по-висока, по-благородна цел от морала, за който говорите.“

Вапцаров много добре знаеше какво значи да поеме цялата отговорност върху себе си. Това значеше просто смърт. И той я пое съвсем спокойно.“

Минават няколко дни в неизвестност и тревожно очакване. Най-после сутринта на 23 юли става ясно, че съдът ще произнесе присъдата. В 11 часа залата отново е пълна — тук са палачите, тук са подсъдимите, допуснати са и най-близките. Всички са затаили дъх. Към задухата на горещия ден се прибавя и свръхвъзбудата от общото настроение. Председателят на съда започва да чете с равен и безпощаден глас 12 смъртни присъди, шест от които са задочни. С остра болка героите и техните другари чуват своите имена: Антон Иванов, Никола Вапцаров, Атанас Романов, Петър Богданов, Георги Минчев, Антон Попов.

Когато полковникът свършва, първото вцепенение отстъпва място на болката. Разрешават кратко свиждане. В суматохата осъдени и близки едва се намират. Думите се отронват с необикновена тежест, мъката пресича радостта от това, че са пак заедно. Всеки иска да каже най-важното, най-същественото, макар и през сълзи. Пред лицето на врага няма място за малодушие и повечето от присъстващите се държат твърдо и гордо.

Целият този 23 юли 1942 година, четвъртък, е изпълнен с остри, драматични преживявания, обстановката е напрегната, драмата се приближава към своя финал. Следобед осъденият Никола Вапцаров и другарите му получават разрешение за последно свиждане, в тези броени минути за разговор какво може да се каже. Развоят на събитията на Източния фронт е тревожен — на 2 юли Севастопол е бил превзет от хитлеристите, Ростов — опразнен от гражданското население. Същия ден в „Мир“ съобщава, че на изток се водят незапомнени досега сражения. Сред външнополитическите съобщения изпъкват тези за водените преговори за втори фронт, а 357 американци са отправили писмо до Рузвелт да обяви война на Финландия.

Вътре в страната войната дава също отражение — въвежда се временна трудова повинност.

Нищо утешително не може да каже на най-близките си и обреченият. И все пак, както винаги, той търси

утеха, промълвява с тежък от напрежение глас: „Мили мои, много грижи ви създадох. Прощавайте! Мамо, аз трябва да умра. Гледай да свикнеш с тази мисъл, успокоявай се с думите на твоя Христос: „Ако житното зърно най-напред не умре, то не може да даде плод.“

Но в броените минути, когато смъртта вече се приближава, отново поетът е на своя пост. Докато Антон Иванов и Петър Богданов, Георги Минчев и Антон Попов пишат писма, Вапцаров се връща към последните стихове, родени в полицейската преизподня. През април, когато изтезанията са взели връх и нервите му не издържат повече на чудовищния тормоз и насилие, преминаващи всякакви човешки граници, той е написал късата и стегната строфа:

Борбата е безмилостно жестока.

Борбата, както казват, е епична.

Аз паднах. Друг ще ме смени и . . . толкоз.

Какво тук значи някаква си личност!

Поразително е нравствено-философското съдържание на това лаконично признание. Редникът в безброя е усетил цялата си участ — безкомпромисно, без идеализация и евтин оптимизъм. Тогава, през черния и смазващ април 1942 г., той е написал с треперящи пръсти и кратко осмистише с посвещение: „На жена ми“:

Понякога ще идвам във съня ти
като нечакан и неискан гостенин.

Не ме оставяй ти отвън на пътя —
вратите не залоствай.

Ще влезна тихо. Кротко ще приседна,
ще вперя поглед в мрака да те видя.

Когато се наситя да те гледам,
ще те целуна и ще си отида.

В това „Прощално“ откриваме лирическата мощ и пълнота на чувството, то е директно, просто и едновременно с това всеобемащо, то покорява с необикновен драматизъм и морална чистота.

И ето именно в тези безпощадно течащи мигове, когато вече всичко е загубено, Вапцаров прибавя още една строфа към първото четиристишие — така се оформя онова последно стихотворение, което е прощаване с близки и другари, с целия народ:

Разстрел и след разстрела — червен.
Това е толкоз просто и логично.
Но в бурята ще бъдем пак със тебе,
народе мой, защото те обичахме!

И за да фиксира страшния час, той отбелязва отдолу: „Софийски затвор, 14 ч. — 23. VII. 1942 г.“

Потресени, близките също търсят начин за спасение. Младата девойка Росица Манолова, в която през последните месеци от своя живот Антон Попов е намерил най-близкото същество на земята, е решила с всички възможни средства да брани любимия, да опита да отмени присъдата. Тя е решила да се венчае с него, дори пред лицето на смъртта — може би все пак има някаква човештина и милост на земята. Уви, само чистата младост може да допусне това и да повярва в пощадата. И ето, чрез адютанта на гарнизонния началник, капитан Димитър Радев, е организирана „сватбата“.

Свещеникът Иван Шивачев-Зорин подготвя обряда. Върху голяма маса с бяла покривка е поставена ваза с цветя, сложена е проста кутия с бонбони, има бутилка вино, разтворен е требник. Венчавката става пред очите на хората, които след малко ще присъствуват на разстрела — полицаи и войници, германски и италиански офицери, цивилни агенти, начело с кръволока Никола Гешев, който до последния момент очаква, че ще сломи духа на тези, които преди това месеци е изтезавал.

Изнизват се и тези безмилостни мигове, в които нравственият и идейният подвиг достигат до своя връх. Загубена е и последната надежда.

По време на брачната церемония на Росица Манолова и Антон Попов Вапцаров отново се вижда със своята съпруга. Възшност това са късите мигове на сбогуването. А до майката той изпраща поръка: „Една от последните поръчки, които бе казал на Бойка да ми предаде, беше на другия ден да занесе на гроба му букет и вместо да нося жито на гробищата, да занесе храна на негови другари в затвора.“

На същия този 23 юли в „Мир“ по едно странно съвпадение, встрани от заглавието си, публикува сентенцията, която много точно се свързва с финала на неговия живот: „Гений е само онзи, който оставя следи във вечността.“

А ето как в своя рапорт един от полицейските агенти хроникара трагично-величавите часове на този ден:

„24 юли 1942 г.

На 23 юли 1942 г. бе произнесена присъдата от Военнополевия съд по н. д. 585/942 г. на Софийския военно-полеви съд, по което подсъдими бяха 61 комунистически функционери, от които 6 — задочно. Присъдата влиза в сила веднага.

Към 16 часа се съобщи, че присъдата ще се изпълни в 19 часа в стрелбището на Софийския гарнизон — при арсенала.

Към 19,30 ч. пристигна арестантската кола с осъдените. Очакваха прокурора, адютанта на военния комендант, свещеника и други официални лица.

Към 19,50 ч. дойде комендантският адютант със свещеника и съобщи, че е разрешено осъденият Антон Попов пред екзекуцията да се венчае с Росица Манолова, дъщеря на бившия министър Христо Манолов. След малко пристигна и автомобилът с младоженката, придружена от сестрата на Антон Попов, брата на Петър Богданов, а именно Стефан Богданов, жената на Никола Вапцаров, жената на Петър Богданов.

По искане на Антон Попов от осъдените дойдоха да присъствуват на венчалния обред Никола Вапцаров, Атанас Романов и Петър Богданов. . .

След свършване на венчалния обред младоженката и другите жени се качиха на автомобила и в момента на тръгването на автомобила сестрата на Антон Попов се обърна и махна с ръка и извика високо: „Довиждане, братко! Ти умираш за свободата и аз ще умра за нея!“ И автомобилът отмина.

След това шестимата осъдени бяха въведени в средния тунел на стрелбището, в което имаше поставена маса, и бяха наредени осъдените на една редица. При масата дойде военният прокурор, който прочете присъдата, съгласно която шестимата осъдени трябва да бъдат екзекутирани. След прочитане присъдата свещеникът ги покани да се изповядат, но всички отказаха.

Прокурорът пристъпи към осъдените и ги запита има ли да кажат нещо. Антон Иванов каза: „Цял живот съм се борил за свободата на този народ. . .“ Прокурорът го прекъсна и му каза, че такива декларации са неуместни.

След това подсъдимите започнаха да си дават лични-

те вещи, за да бъдат предадени на техните близки и домашни.

След това Антон Попов извика високо: „Аз искам да кажа, господин прокуроре, че всичко това е съдебна грешка. Ще дойде денят, когато един български Емил Зола ще каже; „Аз обвинявам!“ И този Емил Зола ще бъде народът!“

Осъдените бяха отведени на мястото на екзекуцията и завързани. Когато им поставиха качулките, направени от хартия, Петър Богданов извика: „Да живее близката победа на Червената армия!“ и веднага след това: „Да живее близката победа на пролетариата!“

Антон Иванов се сбогува с осъдените, като извика: „Сбогом, другари!“

Всички му отговориха: „Сбогом!“

Атанас Романов извика: „Смърт на фашизма! Скоро ще дойде и вашият край!“

Лицата, които бяха поставили книжните качулки, се оттеглиха и веднага осъдените групово запяха:

„Тоз, който падне в бой за свобода...“

Осъдените бяха екзекутирани.¹⁰¹

По тоза време в столичните кинотеатри зрителите гледат филми, като „Робинзон“, „Той не знае коя съм“, „Коларят на смъртта“, „Осъден да живее“, „Бленувано момиче“, „Съпруг за след вечеря“. По радиото в късните вечерни минути звучат народни песни, изпълнени от Теофана Ушева и народната петорка, музика от Вивалди, леки мелодии...

На Софийските гробища са готови предварително изкопаните шест гроба и капитан Димитър Радев има задължението до погребете разстреляните. Късно вечерта черната камионетка с ковчезите и свещеника заминава към Орландовци. Процедурата е къса. Започва новият ден... Нечия незнайна ръка поставя по един червен карамфил на набързо скованите кръстове и на утринните лъчи те греят като малки алени звезди.

Така в основите на нашата свобода, както в народното предание за майстор Манол, шестимата герои вграждат най-скъпото — своя живот. А пламенният поет — и своите песни. И тези песни го свързват с нашето време и го правят съвременник на бъдещето. Неговите мечти и завети продължават да ни водят напред.

Незабравимият, или съвременник на бъдещето

В мъжествената си, вдъхновена лирика Никола Вапцаров изпя едни от най-звучните песни в българската поезия за големия епически двубой на времето, за тази „кипяща стоманна епоха пред прага на новия свят“. С мащабност и комунистически патос той улавя верните контури на борбата в живота, показва могъщата повеля на революционния дълг, романтиката и красотата на саможертвата. Но изобразявайки класово социалните конфликти на историята, поетът претворява с неповторима сила новия ѝ герой, него го вълнуват тези „стъпки на попукани нозе“ на обикновените трудови хора, с които дели залька хляб, и затова така убедителна е съкровената му „Песен за човека“. В зората на желаното бъдеще, когато старият живот жили в предсмъртен ужас, когато жестокостта и насието смазват всякаква надежда, когато борбата иска своите жертви, големият български творец се вълнува за оня безимен герой, който слага своя живот като скъп дар пред олтара на победата.

Затова в неговата поезия образът на работника, на комуниста засиява с привлекателни черти, с чистата си вяра и човешката си нежност. Вапцаров се вълнува за това, че пред големите задачи на времето и живота простото величие на отделния герой може да остане незабелязано, че зад лозунгите и изискванията на деня може да останат неразбрани чувствата и мислите на хората, които търсят своя път в общата радост. В неговата „История“ ни поражават изключителният хуманизъм, доведен до висше човеколюбие:

Георги Минчев

Ще хванеш контурите само,
а вътре, знам, ще бъде празно
и няма никой да разказва
за простата човешка драма.

Поетите ще са улигани
във темпове и във агитки
и нашта мъка ненаписана
сама в пространството ще скита.

Вапцаров не забравя никога човека, „простата човешка драма“ въпреки големите дела, въпреки сложните проблеми, които трябва да бъдат разрешени. Самият той прави изключително впечатление на съвременниците си със своето обаяние и непосредственост, с изразителната сила на своята нежност и духовната красота, с нравствената чистота и революционно себеотрицание. При срещите си с някои от най-близките хора на големия български поет с другари и познати отново почувствувах преклонението пред незабравимата му личност, запазената любов към него въпреки отминалите десетилетия от величавата героична смърт. Той остава незабравим.

Дълбока братска обич и дружба свързва Никола Вапцаров с БОРИС ВАПЦАРОВ. По-малкият брат на поета отрано изпитва неговото благотворно влияние върху себе си, живее и се учи с негова помощ, търси и намира винаги у него подкрепа и закрила. Когато в онава мартенско утро, призори полицаите отвеждат гордия певец на „Моторни песни“ в преизподнята, с него крачи и Борис Вапцаров. Затова много са спомените, които той може да разкаже за прославения поет-герой.

— Другарю Вапцаров, какви са най-ранните ви впечатления от вашия брат, какъв е първият ви по-ярък спомен за него?

— Може би имам и други спомени, те се преплитат, губят се датите, но това, което се е запечатало най-зряло в съзнанието ми, е от 22 август 1922 година. Тогава Никола Вапцаров падна от една скала, като се опитваше да откъсне еделвайс. Бяхме излезли из Пирин — бяха дошли Райна, братовчедката ни Елена, имаше и други наши другарчета. Имаше и възрастни с нас, децата. Помня един овчар, който се казваше Сульо. И за това

падане е първият ми ранен спомен — и сега го виждам окървавен, в безсъзнание — това просто ме е ударило като случка и то измества другите ранни спомени.

— Бихте ли разказали за атмосферата във вашия дом в Банско, при която вие, трите деца на Елена и Йонко Вапцарови, сте израсли, как преминаваше вашето детство, какво е най-характерно за тези години на вашия съвместен живот?

— През детските си години ние в къщи помагахме много на майка ни. Тя разпределяше работата между нас — носенето на дърва, на вода от чешмите, често трябваше да се помете дворът. Имахме крави, имахме и кон — Чила, това беше конят на баща ми. Никола много се занимаваше с него, у него този кон будеше истинско възхищение със здравето си и красиво тяло. Конят можеше сам да излиза, да си отвори портата, да отиде да пие вода и пак да се върне в къщи. Имахме една крава — Сива, много кротка, брат ми се качваше и върху нея. Когато отиваше с добитъка на паша, тогава и аз понякога ходех с него заради игрите на полето. Имахме платнище, правехме си палатка, носехме и котле, в което варехме картофи.

Той обичаше, и аз покрай него, да ходим из планината.

Нашата домашна атмосфера се допълваше и от разказването на приказки и легенди, които знаеше баба Мария, майката на баща ни. Тя идваше редовно у нас, сядаше обикновено край огнището, ние я наобикаляхме: „Де, бабо, сега де разкажи за турците как са ви гонили?“ И тя започваше да разказва. Помня, че говореше за едно куче Мурджо, което я е пазело.

Баба Мария е била първата жена, организиран член на ВМРО, отговаряла е за участието на жените. Тя разправяше, че е поддържала връзка с десетарките — жените са били групирани по десет и всяка десетка е имала отговорничка. В нейните разкази се говореше за Македония, за борбите за нейното освобождение, но Македония и България за нея бяха тясно свързани. Тя подчертаваше: „Ние като българи сме се борили, за да освободим Македония — и моят мъж, и моите деца.“

Нашата баба е преживяла голяма трагедия, когато е бил заклан дядо Никола. Това е станало в местността

Белия кръст, на 2 километра източно от Банско, по пътя към Добринище. Тогава са били убити и неговите другари Борис Тодев и Милан Колчаков — това става на 24 септември 1905 година. Нейните разкази бяха винаги изпъстрени с моменти от живота на комитите и борбите им с турците, за квартируването на четниците в нейната бащина къща. Самата тя е пренасяла храна, писма, пушки. Тя беше висока, стройна жена. Доживя до 1941 г. Винаги, когато говореше за преживяното, тя споменаваше с гордост, че голяма част от живота ѝ е била посветена на родината, тя употребяваше израза „стара България“.

В борбите за освобождението на Македония от турците са участвували десетки българи. Имало е по онова време сформирани седем чети — на първата чета войвода е бил Христо Чернопеев, на втората — Симеон Молеров, а на третата — Йонко Вапцаров, в неговата чета е бил и брат му Костадин, чичо Коце.

Другият брат на Йонко Вапцаров — чичо Цветко — е бил убит от турски шпиони. Той е писал стихове, от които аз имам някои запазени — съвсем наивни, примитивни, разкриващи пламения копнеж на душата по свобода. В тези прости песни се говори за освобождението на Македония и свободата на българите в нея: „Македонско знаме де се вее, българин да се гордее.“ Чичо Цветко загива единадесет месеца след дядо Никола — на 1 септември 1906 година.

Та тия неща, за тия подвизи баба ни разказваше. Помня много добре нейните разкази за арестуването на дядо Йонко, баща ми. Когато го отвеждали за солунския затвор, той е имал присъда от 101 години и е носел най-тежката пранга — 60 килограма. Съдили са го турците в Неврокоп (днес гр. Гоце Делчев). Заловили са го и по донесение са разбрали за участието му в четите и в Илинденското въстание. По време на въстанието той е бил четник в четата на Радон Тодев — 24 души са били в нея, млади, хубави момчета. Войводата им е бил даскал, начетен човек. Задачата на четата е била да охранява пътя от Македония към България, за да може населението да бяга от турците насам. Това е пътят под Айгидик в Рила, тази местност и сега там се нарича Радоновата пусня.

Петър Богданов

Антон Попов

Прощално

на мексикански

Прощално на идване във град,
 като мислехте и мислехте денемно
 на не отидете си откъдето сте,
 Прощално на заминаване.

Ако казвам на х. Крайче то е прическа
 че бием кракът в перава да,
 бием!

Като се вием! ба се вием,
 че се утвуря и че си вием

април 1942 г.

Факсимиле от първия вариант на стихотворението «Прощално»,
 април 1942 г.

x
x x

Борбата с сегментното келно ка
барбата, какико е, с чиница.

Низ падна х. друге у не сити

и. јоки, 2

Калко е, ја, ја, ка, ка, ка, ка

и. јоки, 2

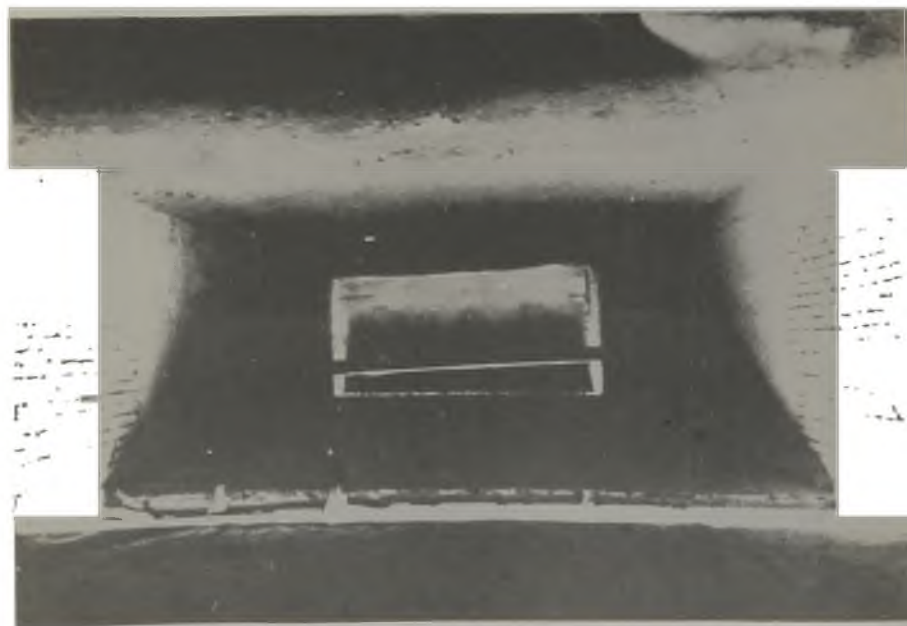
Соту

и. јоки, 2

Факсимиле от първата строфа на стихотворението
«Предсмъртно», април 1942 г.

*Последната снимка на поета, направена през март 1942 г.
в Дирекцията на полицията*

*Тунелът, където са разстреляни шестимата герои,
на Гарнизонното стрелбище на бившата ШЗО — София*

Издания на Вапцаровите стихотворения

*Елисавета Измирлиева, майката на Ур. Смирненски,
и Елена Вапцарова през 1948 г.*

— Другарю Вапцаров, в спомените на вашата майка и на други ваши близки много се говори за влиянието на баба Милана Везюва върху малкия Никола. Какво е според вас въздействието на двете баби върху бъдещия поет, върху вас, тримата? Кои черти според вас Никола е наследил по родствена линия?

— Никола много обичаше да слуша разказите на баба Мария — тя беше по-темпераментна, много хубаво пееше. Когато разказваше, тя споменаваше младия Спи-ро, четник от четата на Яне Сандански, когото и до днес знаят като чудесен песнопоец, и баба ни казваше, че той, като идвал у тях, двамата пеели прочутите пирински народни песни. Може да се каже, че баба Мария имаше подчертано разказвачески дар. Ако съпоставим по характер баба Мария и баба Милана, която безспорно е правела впечатление на баба Елена, майка ми, то баба Милана беше човек християнин, тя проповядваше несъпротивление на злото, беше много бляга по душа.

А баба Мария Проданичина беше буйна по темперамент, революционер човек и обичаше и да се похвали със своето революционно минало, обичаше и да говори за него. Като деца ние често ходехме у Проданичини, за да я слушаме какво говори.

Баба Мария живееше с чичо ни Митката, който по-късно замина за Америка, а след него и тета Манда. Баба ни имаше седем деца — Йонко, Коце, Цветко Георги, Димитър (Митката), Манда и Йорданка. Най-малкият ни чичо, Митката, беше луда глава, с всички се биеше и когато замина за Америка, баба Мария често викаше: „Бог да прости Христофор Колумб, че откри Америка, та да се куртулисам от Митката.“ В Америка пръв отиде чичо ни Георги, а след него отидоха Коце, Манда и Митката.

Още е жив братът на баща ми, Георги, с който си кореспондираме. Той идва и сега в България. От него знам, че като отишъл да види баща ми в солунския затвор, там той му подарил една кесия, извезана с мъниста, и в нея имало 2 гроша. И до днес, като си спомни за този случай, все му се плаче — как така един затворник да приготви подарък за своя по-малък брат.

Моят брат Никола беше взел по наследство много от чертите на двата рода, но неговата революционна жилка идваше по линия на баща ми.

— Бихте ли споделили как Вапцаров, вие гледахте в ония години на македонското националноосвободително движение. Например имаше ли различия между вас и вашия баща, чувствувахте ли се като участници в една борба, в която се гледа на Македония като на нещо различно от България?

— Нашият баща е участвувал от най-ранна възраст в македонското освободително движение — седемнадесет-годишен е бил вече комита, нелегален, свързан е с аферата „мис Стоун“, като е водил коня, върху който е била качена американската мисионерка. Още преди Илинденското въстание е взел активно участие при нелегалното пренасяне на оръжие от България през един канал, който е преминавал през Рилския манастир. Бил е войвода още преди въстанието и за това свидетелствува Яворов — двамата са били делегати на конгреса в Ловча като представители на Разложка околия.

Дядо Йонко не обичаше да разказва за своите подвизи, но за дружбата си с Яворов разказваше, за него той говореше като за личен приятел. Просто в тая дружба се подчертава и това, че старият е имал усет към поезията, той изключително е уважавал поета и това е описано по-късно от Лазар Колчаков. Например в сраженията той е искал да се пази поетът. Дядо Йонко описваше сцената, когато Яворов от амвона на църквата „Св. Троица“ в Банско е държал реч по случай освобождението на града от турците. Яворов е бил много пребледнял, много развълнуван, мачкал комитското си кепе и ръцете му нервно играели.

Баба Мария е научила от бойни другари на Йонко Вапцаров, че той е бил необикновено смел човек.

По-късно, като оформени комунисти, ние с Никола спорехме с баща си по някои въпроси. Но когато ставаше дума за македонските борби, той казваше: „Сополанковци, аз съм бил с Гоце Делчев по планините и вие няма какво да ми обяснявате причините на нашето движение. Гоце Делчев беше истински българин, ние ясно имахме съзнанието, че се борим за Македония като част от България, ние винаги сме били българи и като такива се бихме и умирахме.“

Каквито и криволици да е имал в своя път, дядо Йонко защитаваше своята младост с участието си в движението като истински българин. И когато говорим

за Македония, ние не можем да говорим за някаква отделна от България държава. Яворов, който се свърза с борбите за нейното освобождение, беше българин, никой не може да оспорва неговата национална принадлежност. Той се свърза с Гоце Делчев, посвети му едни от най-хубавите си хайдушки песни, разказа за неговия живот — поетът никъде не говори за големия български революционер като за чужденец. Това е показателно.

— Вие възмъжавате заедно със своя по-голям брат, ставате заедно дейци на Българската комунистическа партия. Как гледаше лично той като човек и поет на въпроса за Македония. Имало ли е нещо в неговото поведение, в неговите възгледи, които според вас да дават основание тези прояви да се тълкуват, че той се е чувствувал „македонец“, а не българин?

— Македонският въпрос като национален въпрос никога не е бил тълкуван от нас като въпрос за съществуване на две държави и две нации — България и Македония, българска нация и македонска нация. Никола Вапцаров беше българин до мозъка на костите. В нашето семейство никога не е ставало дума за някакво разделение между България и Македония, от най-ранна възраст ние сме възпитавани от родителите си като българи, каквито и те винаги са се чувствували. Ние обичахме родния си край така, както всеки го обича, и затова Никола Вапцаров написа вдъхновени песни за Пирин.

Аз вече говорих за бащиния ни род, за неговото революционно участие в борбата за освобождението на поробена Македония. Нашият род по майчина линия също е дълбоко български. Неоглавна открих един необикновен документ, който сам по себе си е показателен за националната принадлежност на Никола, на всички ни. Намерих „Буквар за изучаване на четмо за български и сръбски деца“, издаден във Виена през 1792 г. Значи 32 години преди Рибния буквар на д-р Петър Бероч излиза този буквар, върху чиято корица е отбелязано, че, е „издаден от Марко Тодорович Везъв, българин из Разлога“ А този Марко Тодорович е наш працядо по майчина линия.

— А вие познавахте ли отблизо приятеля на Вапцаров Антон Попов, той също е от вашия край?

— Аз не само познавах Антон Попов, но аз запоз-

нах Никола с него. С Антон Попов се срещнах за първи път на една нелегална предизборна сбирка в квартирата на художника Керезиев, който по-късно нарисова портрет на Вапцаров. В тази квартира на ул. „Бачо Киро“ в София ние получихме инструкции да отидем по родните си краища, за да подпомогнем работниците в предизборната борба. Като влязох в нея, направи ми впечатление, че квартирата е постлана с черги, от нашия край, и си казах: „Значи, момчетата, които живеят тук, са от нашия край.“

На тази наша нелегална конференция присъствуваше Никола Калъпчиев, който като партиен функционер имаше най-силно влияние върху революционното израстване и формиране на Никола благодарение на своята всеотдайност и на изключителната си личност като човек и комунист.

Като провеждахме тази конференция, сред нас седеше и един красив младеж, с големи топли очи, които навеждаше срамежливо като девойка, имаше някакъв особен свян в неговото поведение. Това беше първото ми впечатление от Антон Попов. Като свършихме и излязохме навън, Калъпчиев ме попита: „Направи ли ти впечатление този младеж — Дончо?“ Отговорих му: „Направи ми потресаващо впечатление.“ Калъпчиев продължи: „Това е прекрасен човек — поет, с идеално кристална душа. Те с брат ти са сродни души и истински ще си допаднат, трябва да ги запознаем.“ И аз разказах на брат си това. Сега не си спомням точно къде живеехме — на ул. „Върбица“ или на ул. „Тимок“, — но доведох Дончо със себе си — той беше много затворен, стеснителен и направи на Никола много хубаво впечатление. Когато Антон Попов си отиде, брат ми каза: „Отличен човек, само че много мълчалив.“ Никола Вапцаров беше много общителен човек, разговорлив, не бързив, но когато се запознаваше с някой, веднага се доближаваше до него, много се шегуваше и винаги ще те посрещне, с широка усмивка. Разбрах, че двамата ще станат приятели, защото брат ми заключи: „А, той между нас ще се отрака.“

И действително Дончо стана весел, общителен, декламираше. Той беше много човечна личност. В разговор ми казваше: „Бай Борисе, знаеш ли, когато победим, как ще застана на пресечката на „Цар Освободител“ и

„Раковски“, за да направлявам движението на социалистическата столица!“ За него има много какво да се каже. Само един епизод от неговия живот ще спомена. Когато го преглеждала наборната комисия, имало такъв въпрос: желаете ли да служите в армията на негово величество? Антон Попов решително отговорил: „Не желая да служа в армията на цар Борис III, защото това е реакционна, фашистка армия.“ Подвеждат го под отговорност и след това го осъждат, но бил освободен по-късно.

— Кое според вас сближаваше Вапцаров с Антон Попов? Като двама творци те как виждаха бъдещето на своя народ и родина?

— Бих казал, че двамата с брат ми бяха идентични. Много си допадаха, обичаха родния си край, имаха пълното съзнание, че са истински български патриоти, които със слово и като дейни комунисти ще се борят за смъкването на фашистката власт. Те бяха не само членове на БКП, но работеха и в най-напрегнатия ѝ сектор.

Двамата бяха романтични личности, аз бях като Санчо Панса сред тях. Спореха и мечтаеха за бъдещето комунистическо общество, когато хората ще бъдат свършени, ще говорят в стихове, вземаха за пример Маяковски. Антон Попов казваше. „Всички ще пеят чисти, лирически песни, когато разговарят.“ Двамата вярваха в голямата нравствена чистота на човека на бъдещето. Те не са подозирали тогава, че самите ще оставят пример какъв да бъде този човек.

— Спомняте ли си как Вапцаров подготви и издаде „Моторни песни“?

— Смятам, че най-голяма заслуга за издаването на книгата има Георги Караславов, той го подтикна да събере стиховете си в книга. Никола все не се решаваше да направи това. Караславов имаше опит, име, имаше приятели сред цензорите. Знам, че Никола му носеше своите стихотворения и Караславов ги приемаше като много хубави. Той му е казал: „Аз не съм поет, не разбирам тънчостите на поетическото майсторство, съвети не мога да ти дам, но ти пишеш хубави, граждански стихотворения.“

— Как премина последната ви среща с вашия брат, кога стана това, при какви обстоятелства?

— След като двамата ни арестуваха, аз бях в концлагер и чак на процеса ме доведоха като свидетел. Вкараха ме в залата, поискаха да се закълна, казах, че съм евангелист, и се обърнах към подсъдимите, докато ми зададат необходимите въпроси. Тогава го видях, погледнах към него — беше съвсем изтощен, неузнаваемо променен, само усмивката му беше същата.

Съпругата на поета БОЙКА ВАПЦАРОВА вече е разказала немалко спомени, разкрила е редица вълнуващи преживявания от съвместния си живот с него. Показателни в това отношение са книгите „Спомени за Вапцаров“ в две издания, „Когато милионите възкръсват“, както и „Никола Вапцаров — летопис за живота и творчеството му“. В нашия разговор отново оживяват незабравими мигове от един необикновен жизнен и творчески път.

— Другарко Вапцарова, какво си спомняте за вашето идване в София, след като Вапцаров е уволнен от работа в книжно-мукавената фабрика в Кочериново? Как започна животът ви в столицата?

— В София ние дойдохме през май 1936 година — на 15 май трябваше да напуснем Кочериново. Ние имаме бебе — Йонко се роди на 4 януари 1936 и беше на няколко месеца. Много трудна беше издръжката на семейството ни, защото тогава и в столицата имаше голяма безработица. Кольо напразно търсеше работа. Настанихме се да живеем на ул. „Люлин“, № 22 в една крайно нехигиенична квартира, до която не достигаше слънце. Това беше малка постройка, прикрита в двора от висока къща отаред.

Обикновено през деня аз оставах с детето, едва успявах да приготвя някаква храна. Кольо се връщаше уморен, отпаднал. Трудно смогахме даже да си плащаме наема от 700 лв.

Лятото дойде много сухо и горещо, помня, денем имаше такъв задух, че едва се дишаше. Изведнъж детето залиня, разболя се. Ние се познавахме с Караславови и Гец доведе един познат лекар — д-р Иван Садински, но той не успя да помогне нищо. Беше започнала една страшна чревна епидемия по децата, но без

разстройство. Някаква особена токсична епидемия, от която умряха много деца тогава, а и ние бяхме много млади, неопитни, и затова не можахме да преодолеем това фатално заболяване на малкия Йонко. На 29 срещу 30 юли детето почина. Пак с помощта на Дана и Георги Караславови нашият син беше погребан. А от 1 август изведнъж заваляха дъждове и захладня

Свекърът ми дойде, почна да ни се кара, бяхме изпаднали в много тежко положение. Кольо беше отслабнал и пушеше много. Скоро след това един познат от Благоевград ни предложи да живеем заедно в голям тавански апартамент, който наехме. Намираше се на ул. „Върбица“ № 4. Първите ни месеци в София бяха едни от най-тежките и трудни дни в нашия живот,

— Вие сте познавали отблизо родителите на Вапцаров. Интересно е кои черти според вас синът беше наследил от родителите си?

— Стариият Вапцаров правеше впечатление със своя внушителен вид, макар че през 30-те години беше вече тежко болен. Той беше дълго държан от михайловистите, освободиха го след деветнадесетомайския преврат през 1934 г., но с много лошо здраве. Него го лекува проф. Моллов, който умря преди Девети септември, беше прочут диагностик, също и други специалисти. Свекърът ми живееше повече при нас, отколкото в Банско, беше на диета и му готвех отделно. Той е бил много смел човек. По характер беше и суров, и сантиментален. У него имаше някаква бохемска щедрост, но не и към членовете на семейството си. Стариият не жалеше парите си. У Кольо също имаше тази щедрост и сантименталност. Докато майката — Елена Везюва, беше много икономична и прибрана жена. В това отношение ние с нея много си допадахме. От майка си Кольо беше наследил доброта, трудолюбието.

Никола Вапцаров беше много нежен, лиричен, но с аналитичен ум, преценяваше трезво нещата. Имаше своя, вътрешна гордост, уважаваше хората, отнасяше се винаги с любов към човека.

— Как гледаше той на своята творческа дейност, как бихте характеризирали твореца Вапцаров?

— Това, което е най-важното в творческото развитие

на Никола Вапцаров, е, че у него гореше един стремеж — да направи нещо ново. Той имаше самочувствието на автор, но го носеше в себе си без всякаква външна ефектност, даже пред мен се стесняваше да го показва. Но съм чувствувала, че той беше убеден в себе си, в своите търсения на поет, който иска да каже своя дума в поезията, което и направи.

— Кои от своите стихотворения той ценеше най-много, кои творби е смятал, че са негово постижение?

— Най-предпочитани стихотворения му бяха „Вяра“, „Двубой“, „Песен за човека“, „Писмо“ (Ти помниш ли морето .), „Сън“, „Крали Марко“, „История“, „Спомен“

— Когато идвате в София, на 17 юни в бр. 37, 1936 г. на в. „Кормило“ е отпечатано стихотворението „Родина“. Спомняте ли си какво накара Вапцаров да напише това стихотворение? Пак по повод на него бихте ли споделили какви бяха националните чувства на поета, когато пишеше стиховете си за родината?

— Наскоро прочетох пак „Хайдушки копнения“ на Яворов. Колко дълбоко е вникнал той в борбите на ВМРО, как точно е предал героичните борби на българите патриоти за освобождението на тяхната поробена земя.

Самият Вапцаров се ражда в кътче още неосвободена българска земя. Той беше свързан с тези борби и чрез цялото минало на своя баща и неговия род. В съзнанието на Кольо понятието Македония никога не се е разграничавало, както и Добруджа, Мизия, Тракия, от представата му за неговата родина — България. В своята поезия той възпя борбите на българското население от този край за национално освобождение, а по-късно борбите на българската работническа класа и всички трудещи се против фашизма и капитализма за социална свобода и справедливост. Стихотворението „Родина“ е една своеобразна равностетка на неговия труден път, то отразява едно своеобразно преосмисляне на преживяното. Пеейки за родината, той пее всъщност за борбата, която тепърва предстои. Това е подчертано и във финала на стихотворението:

Аз пак те обичам,
Родина на Гоце и Даме,
защото израснах,
защото закрепнах във Теб.
И нося в сърцето си младо
тревожното знаме
и вечния устрем
на всички без покрив и хлеб.

Цялата поезия на Вапцаров е просмукана от бунтовния български дух, от пламенно и страстно родолюбиво чувство. Когато той говори в стиховете си за Гоце Делчев и Даме Груев, той естествено свързва идейно-класовите битки, новите революционни борби срещу фашизма и прогресивната борба на велики народни синове, които са се борили за светлото бъдеще на отечеството си.

Ето стихотворението „Илинденска“. В него Кольо определено е подчертал, че продължават борческите традиции на българите революционери от Илинденското въстание. Както е известно, Никола Карев е деец на българското революционно-освободително движение в Македония и е член на БРСДП от 1896 г. По време на Крушевската република става неин председател. Вапцаров написва:

Те бяха също като нас младежи.
Досущ каквито тук сме сбрани ние.

Не хленча аз, че буря ги обрули.
Израстват други в димните пожари.
Погледай тук — това е Питу Гули,
а ти, навярно, си. Никола Карев.

Във всеки образ, всеки куплет във Вапцаровата поезия се преплитат две теми — националното освобождение и борбата за социалистическа родина. Той искаше да напише за Илинден поема, даже неговият замисъл беше в една поема да разкаже за Илинден, а в друга да възвее бъдещето на родината. Той често споделяше тези свои замисли. Като българин Вапцаров най-много обичаше родния си край. Той се гордееше, че е потомък на родоначалника на Българското възраждане Отец Паисий, и с радост изброяваше имената на Неофит Рилски и на много други видни и обикновени хора, банскалии, разказваше епизоди на героизъм на населението, което векове

е защищавало българското национално достойнство от чуждестранно посегателство. Всяко дете в Банско още от малко знае, че в техния град Гоце Делчев е основал революционния комитет, че тук се е състояла конференцията, на която е решено да се обяви Илинденското въстание.

— Спекулира се с това, че Вапцаров споменава в някои свои стихотворения Гоце Делчев и Даме Груев. Никола Карев и Питу Гули. Вие какво обяснение можете да дадете във връзка с това?

— Гоце Делчев и Даме Груев за него бяха велики българи, каквито бяха основателят на нашата партия Димитър Благоев, нейният ръководител в онзи момент Георги Димитров. Те в даден исторически момент бяха оглавили националните възжелания на българския народ за по-светло бъдеще. Най-напред възрожденците от нашата история, след това Илинденско-преображенската епопея, Владайското и Септемврийското въстание — това беше историческото минало, чиято величава слава откърми революционното начало у Вапцаров като човек и поет. Изправен пред прага на небитието, няколко часа преди разстрела, със сдържана любов на борец той се прости със своя български народ

Аз паднах. Друг ще ме смени и толкоз.

Но в бурята ще бъдем пак със тебе,
народе мой, защото те обичахме!

И в последния миг заедно с петимата си другари запя песента на любимия Ботев — песента за безсмъртието на оня, който загива в бой за свобода.

Затова е излишно да се питаме защо той посвети таква дълбоко стихотворение на най-българския от българските поети Христо Ботев. А когато отидохме на екскурзия с Дончо и Стоян Сотиров на Черепишкия манастир на 8, 9 и 10 април 1939 година, искахме да видим местата, свързани с вълнуващите Вазови разкази за разгромената Ботева чета. Кольо говореше с голямо вълнение за Априлското въстание. На следващата, 1940, година пак ходихме по тези места — това не беше случайно, защото това са местата, свързани с Ботев, с борбата на народа ни за свобода.

— Какво си спомняте за участието на Никола Вапцаров в Македонския литературен кръжок?

— Трябва веднага да кажа, че кръжокът нямаше нищо общо с някаква национална обособеност. Основното на неговата дейност беше да разяснява на българските младежи, деца на бежанци от Македония, истината за тяхното положение, тъй като буржоазията искаше да ги използва за свои цели. Тази работническа младеж трябваше да бъде наясно за своето бъдеще. Участието на Кольо беше прието много радушно, скоро той стана душата на кръжока. Обсъждаха се новите творби на талантиливи поети и млади литератори, изнасяха се реферати. Бяха обсъдени и редица негови стихотворения. Кръжокът беше една много полезна форма за общуване, за размяна на мнения и не на последно място — за комунистическо възпитание на честните и прогресивни младежи, пред които участниците в кръжока на екскурзии и вечеринки изнасяха доклади, богати литературно-музикални програми.

— Как беше приет Никола Вапцаров в културните среди, какви връзки поддържаше той с поети, писатели, артисти и художници?

— Най-напред трябва да кажа, че Кольо беше много общителен, той обичаше хората, проявяваше интерес и към най-обикновения човек, водеше безкрайни разговори с работниците, сред които преминаваха трудовите му делници. Той ценеше хората по труда, таланта им, нравствените им норми на поведение. Видните представители на прогресивната култура го приеха. Него го познаваха и ценяха вече известни поети и писатели, като Георги Караславов, Христо Радевски, Младен Исаев, Николай Хрелков, Никола Ланков, Ангел Тодоров, Пантелей Матеев, художници, като Александър Жендов, Борис Ангелушев, Стоян Сотиров, Николай Шмиргела, с него бяха свързани редица от по-младите творци, като Богомил Райнов, Радой Ралин, Божидар Божилов, Иван Пейчев, Иван Аржентински, Димитър Бозаков. А буржоазният културен елит нѐ можа да му прости. Свекърът ми също не можеше да му прости това, че той беше чужд на влиятелните му приятели, защото те натякваха за синовете му, за Кольо

Но в замяна на това гласът на Никола Вапцаров, неговите „Моторни песни“ достигнаха до сърцата на обик-

новените трудови хора, до работниците, с които той израсна и се формира като поет и за които написа най-пламенните си изповеди.

Няколко пъти разговарях с Росица Босева, тогава Росица Манолова. Най-напред я запитах кога се е запознала с Вапцаров.

— За първи път видях Вапцаров през есента на 1941 г. в Градската библиотека, когато тя се помещаваше в една частна къща на ул. „Мария Луиза“ (днес „Г. Димитров“), срещу кино „Модерен театър“ (сега кино „София“). Работех по това време с Николай Стайков в библиотеката и той ми даде да прочета „Моторни песни“. Дотогава аз не бях чувала за Вапцаров. Даже когато Стайков ми даде стихосбирката, аз изпитах вътрешна съпротива — обичах да чета поезията на Дебелянов, Смирненски, П. П. Славейков, но заглавието и корицата с тези комини и пушци малко ме смутиха — не знаех каква поезия ще намеря в тази книга, а и името на автора — Никола Йонков, ми беше непознато. Но Стайков настоя: „Капче, вземи тази книга!“ — и аз я взех и я зачетох. И още в началото стиховете в нея ме грабнаха и веднага влязоха в сърцето ми, „Моторни песни“ толкова много ми хареса, че аз, която не съм учила преди това стихове наизуст, ги научих всичките.

Библиотеката се помещаваше временно на ул. „Мария Луиза“. Аз постъпих там на работа през септември, може би около два-три месеца стояхме в тази частна къща и оттам се преместихме в сградата на библиотеката на площад „Бански“, в задната страна на днешния ЦУМ. При бомбардировките сградата на библиотеката изгоря. Спомням си пренасянето — имахме един прислужник, бай Добри, който помагаше при пакетирането и пренасянето на книгите.

Но преди да се прехвърлим, един ден аз влязох при Орлин Василев, който беше директор. Освен неговата стая имахме само още две-три помещения. Не помня за какво точно трябваше да отида при директора, за някакъв подпис, почуках на вратата му и влязох. Орлин разговаряше с висок човек, облечен с шлифер. От разговора чух, че непознатият убеждаваше Орлин за нещо да помогне — доколкото разбрах, ходатайствуваше за назначаването на своя близка. Вероятно това е било за назнача-

ването на Венера, неговата снаха, защото помня, че той казваше: „Назначаването ще бъде от голямо значение за нашето семейство.“ Орлин ми даде знак да се приближа. Аз му подадох това, което носех, да подпише и вече си тръгнах, бях на вратата, когато високият мъж попита: „Коя е тази мома бе, Орлине?“ Орлин отговори: „Запознайте се, това е наша библиотекарка — Росица Манолова.“

А като се обърна към мене, каза: „Това е поетът Никола Йонков.“

Аз, като си подадох ръката, изпитах едно особено чувство — същото чувство бях изпитала преди това само един път, когато баща ми ме запозна с артиста Иван Димов. Това стана във фоайето на Народния театър, бях 15—16 годишна, още ученичка. Просто този допир до човек на изкуството изключително много ме развълнува. И сега, когато подадох ръка на Вапцаров, изпитах пак това дълбоко вълнение. Изведнъж ми се обърка всичко.

Когато излязох и отидох в работната стая, казах на Стайков: „Да знаеш с кого съм се запознала — с автора на „Моторни песни“!“

— Бихте ли разказали как продължиха след това връзките ви с Вапцаров? Вие познавахте ли по това време вече Антон Попов, кога започна вашата дружба с него?

— През октомври или в началото на декември ние бяхме вече в новата сграда на библиотеката. Там дойдоха на работа и Павел Вежинов, Богомил Райнов, Иванка Димитрова . Иванка Димитрова и сега си я спомням, че ходеше облечена с една черна сатенена престилка.

Павел ни покани всички на именния си ден, на Никулден, в ресторант „Чамкория“ или нещо подобно, не си спомням точно името на този ресторант, но той се намираше на ул. „Раковски“, недалеч от квартирата, в която живееше Младен Исаев със семейството си. Някъде там, където сега са цветарският магазин и хлебарницата. Отначало тази покана в ресторант ми се видя не съвсем приемлива, но бяхме поканени всички от библиотеката, включително Любен Василев, братът на Орлин Василев, Богомил, нашата колежка Лили Факирова, която по-късно беше преподавателка в университета. Помня, че дойде и братът на Челкаш, Евгени, с него играх като самодейка в една комедия. Беше дошъл тази вечер и един литератор — Митрето. .

Когато Павел ме покани, имах някаква вътрешна съпротива — тогава младежите не ходеха така свободно по ресторанти. Но като изброяваше поканените гости, помня, че той сподели: „И Вапцаров ще дойде.“ И това натежа, за да се реша да приема поканата.

Същия ден отидох в „Европа палас“ да гледам филма „Клетниците“ и излязох от киното в много миньорно настроение, беше студено навън и първото ми чувство, което ме обзе, беше дали да не се върна направо у дома. Но въпреки раздвоението у мене, тръгнах към ресторанта. Когато влязох, на масата вече бяха насядали някои от гостите, между тях бяха Никола Вапцаров и Антон Попов, който до този момент за мене беше непознат. Аз седнах на един свободен стол, случи се така, че се оказах точно срещу Антон Попов.

Той започна да ме разпитва защо съм закъсняла. Казах му за филма и така поведохме разговор. Запита ме дали съм гледала филма „Светлият път“ и кои други съветски филми съм гледала? Отговорих, че „Светлият път“ не съм видяла още, но че съм гледала „Трактористи“

Товага той продължи да говори за „Светлият път“, като каза: „В този филм има много хубава песен, искате ли да ви я изпея?“ Почувствавах, че Антон прояви веднага голямо внимание към мене. Той ми разказа съдържанието на филма и след това запя. После запита: „Искате ли да ви изпея още веднъж песента, ако ви е харесала?“ Отговорих утвърдително, а той продължи: „Ще ви я изпея, ако дойдете да седнете до мен“. До него имаше свободен стол. Аз не станах да се преместя, тогава той се прехвърли и седна до мене. Направи ми впечатление, че се държи много мило. Разбрах веднага що за човек е, щом започна да ми говори за съветските филми. Товага аз не знаех, че Антон Попов е най-близкият приятел на Вапцаров.

Когато вечерята свърши и станахме, Антон ми държа палтото и разбрах, че иска да ме изпрати. Навън беше завалил снежец, беше станало много приятно и хладният въздух ни освежи. Тръгнаха да ме изпратят и двамата — вървахме по „Раковска“, след това по ул. „Аспарух“ Помня, че по пътя те си подхвърляха закачки за някаква красива италианка, която живеела близо до Вапцарови. Като повървахме известно време, Кольо каза: „Ех,

Дончо, ти пак извади голям късмет, защото девойката живее по-далече от нас и ти ще продължиш с нея.“

Аз живеех на ул. „Ангел Кънчев“, малко по-нататък от Вапцарови. Разделихме се, като си определихме среща. Така започна нашата дружба, която продължи около четири месеца.

— Там ли живееше вашето семейство?

— На ул. „Ангел Кънчев“ аз си имах квартира, живеех у Мирски. Моят баща, Христо Манолов, който е бил министър на железниците в правителството на Александър Стамболийски, може би е бил единственият министър без собствено жилище. Той имаше квартира в Лъзенец, под наем. Майка ми почина рано. Нараснаха наемите, животът поскъпна, затова точно по това време — 40-те години, баща ми беше без работа и не можеше да плаща високия наем, а отиде в Банкя, където имаше една паянтова къщичка, от най-обикновените, в нея се настани да живее. Бащата на Кръстьо Мирски му беше познат, неговата жена, вече починала, беше зъболекарка, у тях имаше място. Баща ми искаше да отида на квартира у познати хора и затова заживях при това семейство.

— Другарко Босева, след запознаването ви с Антон Попов вие виждахте ли се с Вапцаров, какви бяха вашите връзки с него?

— Трябва да кажа, че ние винаги сме били заедно — от нашите срещи с Дончо само три-четири пъти сме били сами. Кольо и Дончо винаги бяха заедно. Получих от Вапцаров един екземпляр от „Моторни песни“ с надпис: „На Рося от бати й Кольо.“ За съжаление след Девети септември дадох този екземпляр и той изчезна от мене.

— Бихте ли разказали за някои ваши срещи, за такива моменти от тях, които са свързани с дълбоки преживявания, които са ви особено скъпи?

— Спомням си посрещането на 1942 година — едно от най-хубавите новогодишни тържества в моя живот. Последната Нова година за двама от нас отпразнувахме у семейството на Кирил Николов, което живееше на ул. „Дебър“, недалеч от Руския паметник. Кирил Николов, беше много близък на Кольо и Дончо. Беше женен за племенницата на Димчо Дебелянов Лучка и, доколкото

си спомням, тогава очаквахавече бебе. Бяха се настанили в ново жилище. Една изключително хубава вечер. Бяха дошли с Кольо неговият брат Борис и снаха му Венера, Дончо и аз, нашите домакини Баба Ефросина, майката на Киро, беше приготвила хубава баница, въпреки оскъдните години, и остана с нас до късно, докато бащата се оттегли по-рано.

Веселието премина с активното участие на Кольо и Дончо. Тогава по мое настояване Кольо рецитира своето стихотворение „Кино“, изпълни и други стихотворения. Двамата с Дончо пяха песента „Пойно, лично девойче“, като ме поглеждаха и махаха с ръце. После пяхме съветски песни, учехме ги от филмите, които по това време се прожектираха. Стояхме цялата нощ — докъм 4-5 часа. Тръгнахме си призори, тогава зимата беше много студена, имаше сняг, всичко беше замръзнало.

Антон тръгна да ме изпрати, на площад „Славейков“ се отбихме в една сладкарница, там, където е Млечният бар — пихме чай или кафе за сгриване, разговаряхме. Аз попитах Дончо защо Вапцаров често се движи сам, той ми обясни, че Бойка, съпругата на Вапцаров, която аз още не познавах, кара тежка бременност.

Пак през януари — на 28 — празнувахме моя рожден ден. Само след два дни беше Антоновден и двамата с Дончо решихме да отпразнуваме заедно тези наши празници, но той настоя тържеството да се проведе на 28 януари, защото аз съм навлизила в пълнолетие, ставах на 21 години. От това празненство съм запазила само един лотариен билет, на който е написано „Пълнолетие“.

— Вие кога се запознахте с Бойка Вапцарова?

— С Бойка се запознах в края на април 1942 година, когато Вапцаров беше вече арестуван. Тя дойде и донесе десет хиляди лева, помоли ме да ги скрия у дома. Помня, че тогава ги скрих в една книга, държах книгите си на етажерка в моята квартира. След две-три седмици тя дойде и си взе обратно парите.

— Вие знаехте ли за нелегалната дейност на Вапцаров и неговия другар, вземахте ли с нещо участие в тяхната работа, помагала ли сте им?

— Нищо не знаех тогава за това, което двамата вършат. През януари, когато с Антон се виждахме, ми пра-

веше впечатление, че той е много угрижен и неспокоен. Каза ми, че Кольо е заминал във Варна, след това, че Бойка е родила преждевременно. Това той го изживяваше доста тежко, защото знаеше, че Кольо страшно много очакваше раждането на детето. При посрещането на Новата 1942 година Кольо вдигна тост, в който каза: „Аз не знам дали Червената армия ще дойде тази година, но знам, че през тази година ще дойде един болшевик и това ще бъде моят син.“

— Другарко Босева, кои са чертите, които според вас характеризираха най-ярко двамата другари, с какво правеха те впечатление, кое вас ви привличаше у тях?

— И Кольо, и Дончо бяха мечтатели, истински романтици. Те добре разбираха, че се води тежка, жестока борба, гадаеха това, което ще дойде след победата, но бяха лишени от всякакъв практицизъм. Умееха да гадаят бъдещето, но с някакво голямо вътрешно озарение и благородство. Бяха ту весели, ту тъжни, не омаловажаваха трудностите в живота, но гледаха с вяра напред.

Останала ми е в паметта една среща — тримата се отбихме в един аперитив, който се намираще там, където е сега „Кристал“ — до градинката срещу ЦДНА. Беше студено и за да се сгреем, Кольо поръча едно питие, червено, което наричаше фернет. Когато го опитах, оказа се доста горчиво на вкус, нещо като кампари. На мен тогава и бирата ми горчеше и аз едва близнах чашата. Кольо ме погледна: „Това горчи ли ти, Росе?“ Аз кимнах с глава, а и самата ми физиономия е изразявала моето нежелание да изпия питието. Кольо продължи: „Може да горчи, а няма животът понякога не горчи повече?“

От чертите, които характеризираха Кольо и Дончо, бих поставила обаче над всичко човечността им. Аз пазя едно писмо от баба Елена Вапцарова до мене в отговор на мое писмо, което ѝ бях пратила след разстрела. Писмото е от Банско с дата 23 януари 1959 г. Ето какво ми пише тя: „О, колко добре разбираш Кольо. И аз често пъти се питам това, дали човекът е по-голям от поезията или поезията му е по-голяма от него.“ Тя е подчертала човека.

Това беше най-голямо у тях — обичта им към хора-

та. Омразата у тях се пораждаше от силната любов към голямото и значимото в живота. Непримирими бяха към всичко, което пречеше на щастието на хората, което пречеше на хората да живеят като хора и да се обичат като хора. Двамата обичаха да се пошегуват, да се посмеят, понякога да поспорят. Обичаха да споделят за видяното, за прочетеното. Измежду техните черти не на последно място е тяхното себеотрицание в името на новия живот, на днешния социалистически ден.

— Когато започнаха арестите и Вапцаров е бил арестуван на 4 март сутринта, вие как научихте?

— За арестуването на Вапцаров на мене ми съобщи Венера в болницата, където аз лежах — в края на февруари бях оперирана от апандисит. Не можех още да сядам, а продължавах да лежа. Тя дойде да ме види, съвсем пребледняла. Антон идваше всеки ден, беше изключително внимателен и човечен. Също така той страшно държеше на своята дума. Помня, че бяхме уговорили с него среща кога да дойде, понеже беше си заминал в родния край. Наложило му се малко да се забави и ми прати телеграма: „Налага се да закъснея малко повече от предвиденото.“

Като ме посети, Венера ми каза: „Арестузаха Кольо и Борис, намериха и поемата на Антон „Слушай, фронт!“ Антон веднага да вземе мерки да се укрие.“

Интересно е, че в запазените документи за обиска у Вапцарови и за взетите вещи тази поема не се споменава, а тя е била в Борисовата стая и оттам е взета.

— Вие бяхте ли запознати с тази творба на Антон Попов?

— Той ми беше чел тази поема и аз като чух това, което Венера ми каза, се уплаших. Тази поема беше много силна и тя се оказваше страшна улика срещу Антон. „Слушай, фронт!“ е поема за войната. Каквото и да се говори за нейния автор, няма да бъде по-силно от това, което казва поемата за него, тя дава достатъчно ярка представа за образа на този човек. Началото започва с първия ден на войната — 22 юни 1941 г. Антон е предвидил и участва си в кървавата драма на времето, разкрил е любовта си към хората, вярата в победата и бъдещето. Изпъква тая горчива обида у него като човек за

наглото немско нашествие в Съветския съюз. В „Слушай, фронт!“ се чувствуват и журналистът, и поетът, в поемата говорят цялата му култура, цялата му ерудиция, всичко, типично негово, неповторимата му душевност.

— Как се развиха след това събитията, какво решение взе Антон Попов след арестуването на Вапцаров? Той от вас ли научи за неговото задържане в Дирекция на полицията?

— Тогава Антон дойде при мене в болницата — весел, както влиза здрав човек при болен. Носеше ми плик портокали. Аз, като го видях, изтръпнах — как да му кажа? Страшно ми беше да му съобщя, че Кольо е задържан и после за тази поема, която е намерена от полицията

По-късно от обвинителния акт разбрах, че Антон е бил определен за заместник на Кольо в случай, че той бъде арестуван.

Но тогава, още щом Антон ме заговори, аз го накарах да се наведе към мене и му казах: „Кольо е задържан, Борис — също, и са намерили поемата „Слушай, фронт!“ Моля ти се, вземи веднага мерки.“

Той пребледня леко и попрехапа устни, попритвори очи, мисли няколко мига и като проговори, първите му думи бяха: „Как ще спасим Кольо?“

От времето на процеса си спомням пък такъв момент — допускаха се кратки разговори с подсъдимите, когато се оттегляше съдът на почивка, те идваха в задната част на помещението, там беше пълно с цивилни агенти и полицаи, не можеха да ни разкажат нищо. Говорехме само с отделни изрази, с откъслечни фрази се разбирахме.

На една пейка седнаха баба Елена, Бойка и Кольо и аз отидох при тях. Баба Елена, облечена в носия, с провлечен глас, на бански диалект питаше сина си: „Николо, кажи, къде да ходим, какво да правим?“ Той ѝ отвръщаше: „Мамо, всичко е безсмислено, моята е решена. Ти виж да се помогне на Дончо, на другите“

Кольо от самото начало живееше с чувството, че с него е свършено, а Антон винаги смяташе, че той няма да получи смъртна присъда. Мислила съм си и по-късно: „Защо той така чувствуваше нещата?“ Тогава Антон, докато траеше процесът, говореше за бъдещето, казваше:

“Ще ни дадат десетина години . “ Когато прочетоха приездата, той силно пребледня.

— След разкриването и задържането на Вапцаров Антон Попов нямаше ли възможност да се укрие, за да не попадне в лавите на врага?

— Още в болницата аз му казах: „Вземи мерки. Иди в Пирин, укривай се.“ Той ми отговори: „Това аз сам не мога да реша.“ Започнаха дни на неизвестност — ту се успокоявахме, ту тревогата се засилваше, тръгнаха различни слухове. Още не се знаеше, че полицията е направила такива сериозни разкрития.

— Кога беше арестуван Антон Попов, как стана това?

— Него го арестуваха на 24 април 1942 година. Сестра му Роза твърди, че той е задържан на „Витошка“, отивайки към квартал Иван Вазов. По това време те живееха у негов братовчед — той, майка му и сестра му. Роза беше боледувала. Преди Антон имаше квартира на „Аксаков“ и „Цар Шишман“, много удобна квартира, но като се наложи да прибере майка си и сестра си, се премести. Та сестра му казва, че като слизал от трамвая, задържали го пред тях.

Имах разговор и с Нина Тумина в Банкя, видяхме се дълго след процеса там. С нея говорихме много. Тогава тя ми разказа, че Антон Попов е идвал при нея, в апартамента на бул. „Фердинанд“ № 68 А (сега бул. „Толбухин“), където арестуваха Цвятко Радойнов и Антон Иванов. Антон Попов е работил върху партизанския устав, така наречените „Съвети за четника“ По време на делото срещу него имаше две сериозни улики — този устав и шифърът, намерен у тях в кюнеца на печката, бил е върху вестник и там го откриват. Майка му после казваше: „Да бях знаела, да запаля печката, нищо нямаше до остане.“ Тогава времето се беше силно затоплило. Пред съдиите Антон се оправдаваше, че е правил стилни поправки на устава като журналист. Но, както знаете, нещата се развиха не така, както той очакваше

— Другарко Босева, вие сте имали възможност отблизо да познавате и Вапцаров, и Антон Попов — в техните разговори, в размислите, в поведението си как-

во отношение имаха те към родината си, към България?

— Трябва веднага да кажа, че за тях може да се говори само като за истински българи — патриоти. Спомням си много добре последните думи на Вапцаров пред съда, в които той каза, че се е борил за щастieto на своя народ. За него имаше един народ, една родина — българският народ, България. Антон пред мене е споделял свои мисли по така наречения тогава „македонски въпрос“, но той говореше за този въпрос не като за някакъв въпрос извън същността му на българин. Македонският въпрос за него беше това — как синовете и дъщерите, отделени от българския народ, да бранят своята независимост, да се свържат с живото тяло на родината, към която принадлежат. Той, като Вапцаров, си купи машинка „Хермес Бейби“ и ми казваше: „Работя много сериозно върху македонския въпрос, проучил съм много документи, познавам цялата истина и ще хвърля такава светлина върху тоя въпрос, каквато никой не е успял досега да хвърли.“

Македония за Вапцаров и Дончо — това беше част от българската земя. Те говореха и пишеха на чист български език и загинаха достойно като верни синове на своя народ, за неговото социалистическо настояще.

Първият писател, при когото отива Никола Вапцаров, на когото дава за прочит и мнение пиесата си „Вълната, която бучи.“, е известният вече автор на „Кавалът плаче“, „Споржилов“ и „Селкор“ ГЕОРГИ КАРАСЛАВОВ. В книгата си „Срещи и разговори с Никола Вапцаров“ големият български белетрист е предал много от своите спомени за поета, характеризирал е неговата личност, разкрил е трудни и светли мигове от неговия живот. Затова темата Вапцаров е особено близка на акад. Г. Караславов, който споделя:

— Когато Вапцаров ме потърси и ми се представи, аз го посрещнах малко сдържано, като разбрах чий син е, но той веднага ми поясни, че няма нищо общо с политическите възгледи на баща си. Даде ми пиесата си „Вълната, която бучи.“, после, като дойдоха в София с Бойка и се роди детето, най-напред те нас потърсиха, станахме много близки. Тяхното семейство беше много скромно, много сериозно и нашите впечатления се запазиха докрай.

Когато се разболя малкият Йонко, аз намерих лекар, но беше вече късно. Като почина детето, трябваше да уредя формалните въпроси около неговото погребение и двамата с Вапцаров, с един файтон, отидохме на гробищата и го погребяхме. Драмата на двамата беше много голяма.

— Другарю Караславов, какво впечатление ви правеха творбите на поета, които ви даваше той на нас за мнение, кое ви сближи с Вапцаров?

— Вапцаров беше един много интелигентен, начетен човек и много сърдечен, чист в своите отношения. В стиховете му напираше силно борческо чувство, той открито и честно изповядваше своите комунистически възгледи. Вапцаров говореше на ясен български език и стихотворенията му бяха написани много звучно, с тънък и верен усет към разговорната реч. Той също така използваше диалектни думи, както и аз използвах от нашия край думи и изрази. Вапцаров много негодуваше към тези, които изкълчваха македонския диалект със сърбизми. Той се изявяваше като фанатичен български патриот, какъвто и загина. Беше много чувствителен към всичко, което засягаше националното му съзнание, и това беше естествено. Той идваше от Пиринския край, чиято история е много трагична. Този край познаваше нечувана смелост и кървави драми, беше свързан с много политически фалсификации. Като истински българин Вапцаров не можеше да приеме това издевателство над българите от Македония и с открито сърце вярваше, че ще дойде ден, когато жадуваната свобода ще настъпи.

— В своята мемоарна книга, другарю Караславов, вие говорите, че Вапцаров е мечтал да напише поема за Македония. В какво се изразяваше основният замисъл на поета, какво той очакваше от своята бъдеща поема?

— Вапцаров винаги говореше за Македония като част от българската земя с много трудна историческа участ. Целият трагизъм на робството беше отекнал в неговото детско съзнание, защото родът на Йонко Вапцаров е участвувал в революционните освободителни борби на този край, както и близкият приятел на баща му — друг голям поет Пейо К. Яворов, когото Вапцаров боготвореше. В поемата, която замисляше, Вапцаров иска-

ше да възкреси героичното минало и настоящето на своя край, така както аз пресъздавах Дебър в моето творчество. Той се вълнуваше, защото темата за родината беше негова съкровена тема. Той беше възпитан от ранни години в дух на патриотизъм, неговото българско съзнание беше много силно, българското му чувство беше много яко, развито от най-ранна възраст. Такава беше и майката, баба Елена Вапцарова — голяма патриотка, също много голяма фигура от семейство Вапцарови.

— Как беше подготвено издаването на „Моторни песни“, вие сте носили стиховете на цензурски преглед?

— Вапцаров почувствува, че аз ценя неговия поетичен талант, и ми имаше доверие. Всички негови произведения, стихотворенията му, са минали през мене, аз му бях нещо като първи съветник. Аз му връщах някои работи. Даже върнатите от мене стихотворения изобщо не излязоха след това никъде. Вапцаров имаше лош почерк, пишеше много лошо, много неразбрано. Но иначе стихът му беше много жилав, много жизнен.

Аз настоях да издаде книга и поисках от Вапцаров да приготви ръкописа и да ми го даде. Имах опит с цензурата. Познавах всички цензори тогава. Най-яръстият противник на комунистическата литература беше Змей Горянин — Светлозар Димитров е истинското му име. Също трудно минаваха наши произведения при Здравко Подвързачов, сина на Димитър Подвързачов. Аз ходех понякога при Звезделин Цонев, който особено срещу някакъв рушвет пускаше много работи. Имаше един Иван Николаев — той пускаше всичко. Но аз започнах да нося Вапцаровите стихотворения при Любен Петров, който беше нещо като заместник-председател на цензурата тогава. Той пускаше съчиненията на Тодор Павлов. След Девети септември работеше във филателията, страдеше от костна туберкулоза. Той прие „Татул“ и „Снаха“. Когато му занесох ръкописа на „Моторни песни“, Любен Петров ми каза за няколко стихотворения: „Те не могат да минат.“

Когато всички стихотворения бяха получили цензурски печат, Вапцаров си купи хартия, от най-лошокачествената, бяха го измамили, и книгата излезе в една малка печатничка на ул. „Цар Калоян“ в хиляда и петстотин екземпляра. Тогава в къщи той и Бойка ни донесоха ед-

на книжка с автограф: „На Гец и Дана Караславови братска благодарност и за поощренията, и за издаването. Никола Вапцаров.“

Така българската литература достигна един от най-високите си върхове, който щеше да изпъква още по-високо през следващите десетилетия.

Винаги с много любов и уважение МЛАДЕН ИСАЕВ говори за Вапцаров, комуто той посвети и „Поема за Вапцаров“, и отдели свои стихотворения, а в спомените си „Незабравимото“ предаде своите последни срещи и разговори с него, описа трагичния 23 юли 1942 година. Близък другар и събрат на Вапцаров, той го подпомага и в неговата нелегална дейност.

— Другарю Исаев, как Никола Вапцаров участвуваше в нашия революционен, културен и литературен живот през 40-те години, когато идва в София? Как вие посрещнахте младия тогава поет?

— Вече съм разказвал как се запознахме с Вапцаров, публикувани са и немалко спомени за неговото идване в София. Той направи веднага впечатление с широката си култура, с артистичната си фигура, с прямотата и искреността, с които се отнасяше към хората — и като човек, и като поет. Ние с него се сближихме бързо, а и нашите семейства често си гостуваха, имали сме много срещи и разговори.

Вапцаров намери веднага общ език с прогресивната революционна литература. Той беше тясно свързан през тези последни шест години от неговия живот, през които ние бяхме най-близки с него, с борбата на Българската комунистическа партия, с българската литература и той ярко и убедително изразяваше своето отношение като български поет към високите и отговорни проблеми на своето време.

Вапцаров си служеше виртуозно с българския език, той се учеше от нашите поети класици — Ботев, Яворов, Смирненски, и бих казал, не толкова от формата на стиха им, колкото от поетическите средства, от психологическото и идейно съдържание. Ние говорим за него като новатор в нашата лирика именно защото той съумя, излизайки от нашата традиция, да постигне свои художествени върхове в развитието си на творец.

— Как Вапцаров проявяваше своето патриотично чувство по това време, как той гледаше на темата за родината в поезията, една от най-съкровениите теми за всеки творец? Питам ви за това, защото вие сте един от поетите, които през тези години посвещават много стихотворения на тази тема, а тя е и водеща тема в творчеството ви.

— Всички ние, включително и Вапцаров, се вълнувахме от темата за родината — и това беше естествено, още повече, че тогава призрактът на войната витаеше над Европа, мрачните сили на реакцията вземаха все по-голям превес над разума. В София ние се бяхме събрали от различни краища на България и всеки от нас носеше свидни спомени за мястото, където се е родил. Караславов възкресяваше своя тракийски свят, аз пишех за Балкана и Огоста, Ламар пееше за Калейца и неповторимия бит на своите съселяни, Илия Бешков в компания свиреше на своя кавал нежни мелодии. Още когато дойде в София, Вапцаров публикува стихотворението си „Родина“ и веднага пиринските нотки на неговия глас прозвучаха самобитно и оригинално в нашата борческо-революционна поезия тогава.

Но когато пишехме за родината, ние изразявахме и своето отрицателно отношение към буржоазната върхушка и тази власт, която я крепи. Естествено беше, като комунисти, да бъдем чужди на тази „държава“, за която още в поемата си „Септември“ Гео Милев запита с типичния си гневен тон: „Прекрасно, но що е отечество?“ В моето стихотворение „Родина“ аз писах през 30-те години:

Тебе, мрачна страна на убийства, затвори и глад,
твоите верни поети те наричат любима родина.
Колко подло звучи всеки стих за прекрасни поля,
дето свети все още кръвта на другари загинали!

Христо Радевски публикува стихотворението си „Дзе България“, Вапцаров разкри отношението си към друганата част на родината в стихотворението „Земя“:

Тази земя,
по която тъпча сега,
тази земя,

която пролетен вятър пробужда,
тази земя — не е моя земя,
тази земя,
простете, е чужда.

Но въпреки това отчуждение, характерно за нашите стихове тогава, ние никога не забравяхме патриотичното си чувство. Вапцаров милееше за род и родина. Той познаваше страданията и на македонските българи, които бяха напуснали родните си краища от кралска Югославия и бяха намерили естествен прием тук, у нас.

— Известно е, че днес се правят опити Вапцаров да бъде представен не за български поет, а за македонски. Тогава, пред вас, той споделял ли е някакви свои мисли, че се чувства за небългарски поет, а за македонски?

— Македонските настроения у Вапцаров, изразени в поезията му, изцяло се покриват с неговите български чувства, защото отразяват любовта му към родния край, към Пирин, към Банско, където живееше неговата майка и много близки негови хора. Аз освен с Вапцаров съм близък приятел и с неговия брат Борис, заедно лежахме затворени във фашистките концлагери — би било странно Вапцаров да се чувства за „македонец“, а неговият роден брат — за българин. За това не е могло и дума да става, защото изобщо не се е налагало Вапцаров да доказва някому своята национална принадлежност. И сега това е, според мен, чудовишно оскверняване на неговата светла памет — през гроба му да се правят такива клевети.

Никой, никъде преди Втората световна война не е говорил за Македония като държава. Днешната СР Македония беше създадена след Втората световна война, но нашият голям национален поет няма нищо общо с днешната политика, с напорите да се създава македонска нация.

Аз, като емигрант в Югославия след Септемврийското въстание, във фабриката за захар във Велики Бечкерек дружах много с българи от македонската област и те дружах с нас и ние ги приемахме като най-близки свои другари. Това бяха обикновени хора от народа, които съвсем естествено търсеха допир до нас. Аз бях много близък с Тодор Павлов и сега продължавам дружбата си

с Венко Марковски, познавах се много добре с Христо Хролев—Графа, с Павел Поппандов и много други, които са родени в Македония. Но заедно с нас те се бореха и страдаха и никога от тях не съм чувал да се наричат македонци и да гледат на нас като българи — ние имахме едни и същи патриотични чувства, едно и също национално съзнание.

Когато Вапцаров пише в своята поезия за народа, той има пред вид само един народ. Той загина с едни от най-големите български революционери — Цвятко Радойнов, Антон Иванов, и остави името не само на голям поет, но и на голям български революционер.

— Какъв беше езикът, на който говореше Вапцаров, смяташе ли той, че говори на чужд език, а не на български?

— Пиринският край, откъдето е Вапцаров, е един много самобитен български край. Там са съхранени народните обичаи, песни, звучната наша реч. Вапцаров използваше, като всеки човек, и думи, и изрази, характерни за края, откъдето е дошъл. Но това, че използваше отделни диалектни думи съвсем не значи, че той говори чужд език. Запазени са ръкописите на неговите стихотворения, при мене е неговата тетрадка „Сампа“, в която се намира текстът на „Двубой“, на последните му изповеди. Те могат да се прочетат от всеки българин, защото са написани на роден български език.

Но помня, че той се възмущаваше от това, че македонското наречие, на което говореха българите в Македония, останала в границите на Югославия, е силно по-сърбено, че нарочно се внушава на населението там да говори със сръбски думи.

Никола Вапцаров принадлежеше на своята родина изцяло, той никога не е смятал за своя родина друга страна, макар че беше голям интернационалист. Ние сега приемаме, че съществува СР Македония, ние уважаваме установените граници. Но наш дълг е да браним от всякакво посегателство нашата национална култура и литература. И аз като близък другар на поета, като свидетел на последните дни от неговия живот, считам за свой дълг да кажа, че Вапцаров загина като български поет—революционер, с Ботевата песен на уста и неговото име,

неговите песни принадлежат на героичната слава на България, на нейното светло бъдеще.

През 40-те години Никола Вапцаров дружи и с редица съвсем млади автори, които едва са започнали своя литературен път. РАДОЙ РАЛИН е имал възможност да общува с автора на „Моторни песни“, като му дава подслон в своята студентска квартира.

— Вие кога дойдохте в София, другарю Ралин, къде се настанихте да живеете, кой ви запозна с Вапцаров? Какви впечатления остави у вас той, как бихте характеризирали неговия образ?

— В София аз дойдох през есента на 1941 година. На квартира се настаних на ул. „Граф Игнатиев“, в кооперация, която и сега съществува, недалеч от площад „Славейков“, на V етаж. Хазяинът работеше по него време като машинописец в Дирекция на полицията. Мои съквартиранти бяха Илия Цандев, по-голям на възраст, и Марин Шиндеров, двамата работеха.

Когато по бонсова линия ми казаха, че трябва да се осигури квартира за наш другар, аз им отговорих, че вече съм приел при себе си един писател. Другарите не знаеха: „Това е някакъв авантюрист, ако е наш човек, трябваше ние да ти го пратим.“

Бях приел Вапцаров, с когото в първите дни на октомври 1941 г. ме запозна Димитър Бозаков. Когато разбрах кой е, аз се зарадвах, че вече го познавам, защото знаех, че той дружи с Богомил Райнов. Стихотворенията на Богомил Райнов тогава направиха голямо впечатление. По онова време от книгите на младите автори интерес предизвикаха „Мана“ и „Плодът изкърши клоните“ от Иван Бурин. Също така направи впечатление сбирката „Антени“ от Камен Зидаров. Людмил Стоянов отбелязваше най-хубавите книги във в. „Заря“ Тодор Павлов се отзова пък много ласково, когато Венко Марковски издаде „Народни бигори“ и „Огинот“. Въобще беше започнало възраждане в нашето прогресивно литературно развитие. От по-възрастните поети Крум Пенев издаде „Отражения“, Никола Ланков — „Под леда“, издаден бе сборникът „Земя“ със стихотворения, разкази и критически материали. В библиотека „Българска книжнина“ се издаваха редица произведения, превеждаха се романи от съветски и прогресивни европейски автори.

Цялото наше поколение, Ханчевото поколение, беше първото младо поколение, което непосредствено под влиянието на комунистическото движение формираше своите идейни и естетически възгледи. Ние, след VII конгрес на Коминтерна, след като настъпи промяна в партийното ръководство и беше отречено левосектантството, бяхме под силното влияние на партията. Разбира се, не всички, които започнаха тогава, станаха поети — като Йордан Дъбравин например, но гражданското начало характеризираше търсенията на всички ни. Казвам го всичко това във връзка с Вапцаров, защото в оня момент, когато комунистическата литература така бързо се развиваше, ние още не бяхме почувствували цялата сила на неговата първа стихосбирка „Моторни песни“. Беше трудно обяснимо защо през 40-те години, когато във всеки град почти имаше поети—комунисти, Вапцаровата поезия не беше нашумяла. Богомил Райнов и Александър Геров тогава увеличаха младите, хората от моето поколение. Аз ценях Геров, Вутимски.

Затова когато Бозаков ме запозна с него, това за мене беше много приятно. Вапцаров се отнесе съвсем непосредствено, сърдечно. Същата вечер излязохме да се разходим. Веднага той премина на „ти“ в разговорите си с мене, държеше се много непринудено. Веднага те караше да се чувствуваш равноправен събеседник. Съвсем скромен човек. Казах му, че не съм чел „Моторни песни“. Запознаването ни стана в кафене „Средец“. Преди да дойда в София, аз се бях сприятелил с младата тогава поетеса Катя Георгиева, с която си кореспондирахме и която в писмата си ми беше разказала за кафене „Средец“, където се събират прогресивните поети, писатели, журналисти.

След няколко дни, като ме видя в „Средец“, Вапцаров ме попита дали вечерта може да пренощува при мене: явно някой е нощувал у тях и той е искал квартирата му да бъде „чиста“.

Аз уговорих с моите съквартиранти да го приемем като „наш човек“ и те се съгласиха. Когато той дойде, и с тях установи веднага най-приятелски взаимоотношения. Даже в обръщението си към Илия Цандев го наричаше бай Илия; казваше: „И името ти е такова, че така се изговаря по-лесно.“ А Вапцаров беше най-стар от нас. Имал съм други срещи с конспиратори, които се дър-

жаха много студено, хладно. Вапцаров не създаваше никаква изкуствена дистанция, с една голяма сърдечност веднага премахваше всякакви граници между себе си и останалите.

Аз му отстъпих да спи на моето легло, а ние спяхме на останалите две. Сутрин излизаше много рано, преди нас, затова аз с нетърпение очаквах неговото завръщане за да говорим за литература.

— При тези ваши разговори ставало ли е дума за, неговата поезия, споменавал ли е нещо за своя произход?

— Говорили сме за книги, за поезията му. Даже пред нас той рецитира някои свои произведения — „Доклад“, „Родина“, „Илинденска“, „Крали Марко“ В тях се говореше за неговия роден край, той разкриваше своята обич към родината. Аз му задавах най-различни въпроси. Когато Вапцаров беше несъгласен с някое мнение, казваше: „Имаш много здраве.“ Тъй като в отделни свои стихотворения той пееше за Македония, аз го питах за темата за Македония, за това как търси отделни образи, как изглажда езика на своята поезия. Той ми отговаряше: „Аз пиша на такъв език, на какъвто пиша писмата до майка си, а моят майчин език е българският.“ И ми обясняваше, че е свързан с македонското движение чрез баща си, че идеите на Гоце Делчев, Яне Сандански са идеи за освобождение на поробенния български народ от Македония. Спомняше си за Яворов, когото много обичаше, и с гордост обясняваше: „Яворов ме е динкал, сядал съм на коляното му, играли сме с него, когато е идвал у нас в Банско.“ За него Македония — това беше родният му край, Банско, той никога не е казал, че има македонски език и български език, за него това е един общ език. Показателна в това отношение е самата му поезия — така ясна, така звучна.

— Вече споделихте, че поетът е рецитирал пред вас свои творби. Известно е, че не са много авторите, които добре изпълняват собствените си стихове. Как приехте вие Вапцаровото рецитиране?

— Вапцаров притежаваше изключителното умение сам да рецитира своите стихове. Той декламираше както в приятелска среда, така и на сцена. И сега сякаш ми звучат стиховете с неговия топъл глас: „Имала майка, има-

ла син . “ или : „За него — Живота — направил бих всичко . “ Без онези приповдигнати моменти, които актьорите бяха въвели, за да подчертаят отделни моменти. Владимир Трандафилов, който много добре изпълняваше поезия, или други артисти, когато рецитираха Вапцаровите песни, сякаш съзнателно търсеха повече патетика, стремяха се да повишават силата на гласа. Сега младите актьори следват просто стила на Вапцаров. Искам да кажа, че поетът е изпреварил нашето съвременно рецитаторско изкуство още тогава, през 30-те и 40-те години. Тогава телевизия нямаше. Радиото не пускаше стихове и това патетично рецитиране, което беше в цялата си сила още по него време, а след Девети септември завладя още повече артистите, не повлия на Вапцаров, а той с присъщата си естественост и простота сам рецитираше най-добре своите произведения.

Как ставаше това? Много често сред приятели, понеже той беше обичан човек — в кръчмата „Тулуза“, там, където сега е модна къща „Валентина“, или в кафенето на „Ракџвска“, или в якубинския клуб „Средец“ Само да му кажат : „Хайде, Кольо, я кажи това и това стихотворение“, и той дори да го е рецитирал само преди пет минути, пак почваше. Помня, когато го бях приютил в мойта квартира, пак рецитираше, но то не беше рецитиране в смисъла на общо приетото разбиране, а разказване на стиховете. То не ни изглеждаше свършено и възхитително рецитиране, просто мислехме, че той няма онази голяма дарба да рецитира, която познавахме от известните артисти, не владее сложния път на актьорското изпълнение, а изпълнява стиховете по своему. Чак сега може да се осъзнае, че всъщност той най-добре е долавял дълбокия смисъл на истинската поезия и с това е разкрил и истинската същност на рецитаторската дарба.

— Колко време продължиха вашите връзки с Вапцаров?

— Времето на нашите по-тесни контакти беше около месец и половина. През това време той спеше и у дома, и у Димитър Бозаков, и на други места. Разговаряли сме още за съветската литература, за българската литература. Той уважаваше Елин Пелин, харесваше поезията на Николай Марангозов. Той нямаше самочувствието на голям, известен поет. За това може да се съди и по онова писмо до майка му, в което я пита за впечатлението,

което ѝ е направило книгата му „Моторни песни“ Но той живееше дейно, интензивно, поезията му се раждаше и добиваше смисъл от неговия цялостен път на развитие — като човек, комунист и патриот. През декември 1941 година Вапцаров ми даде две стихотворения — „Антени“ и „Не, сега не е за поезия“, заедно с новогодишно пожелание за вестник „Литературни новини“. Скоро аз си заминах за Сливен, нашите връзки прекъснаха. Това беше периодът, когато той бавно, но сигурно вървеше към своя величав край.

През последните месеци от живота на Никола Вапцаров с неговото семейство е живяла и МИТКА ЛАЛОВА — ЧАКЪРОВА, която е запазила също интересни впечатления от голямата му личност. Ето част от разказа, който чух при среща с нея:

— В София аз дойдох през есента на 1940 г. и се записах студентка в Софийския университет. Живеех в семейството на Иван Минков Хаджийски на ул. „Виктор Григорович“ 3. Брат ми се познаваше с него и тъй като няхах никакви средства за издръжка, той ме запозна с Хаджийски, който ме прие у тях, спях в тяхната кухня. Те бяха наели жилище под наем у Дона Рибарова. Аз помагах в домакинството. Иван Хаджийски беше адвокат, тогава излезе и неговата известна книга „Бит и душевност на нашия народ“.

Първата ми среща с Вапцаров стана в тази квартира на Ивановден — 20 януари 1941 г. Помня, че тогава дойдоха на гости Орлин Василев с жена си Куна, Младен Исаев с жена си, Бойка дойде по-рано, още по светло, сама. Сега не помня дали други гости са идвали. Запомнила съм, че се шегуваха, говореха нещо за ядене, Куна Василева много хубаво готвела и се смееха, че Орлин Василев, като дойде на власт, ще я направи главен готвач.

Когато се звънесе, аз отворях вратата. Позвъни се и аз отидох да отворя. Бойка излезе и каза: „Това е моят съпруг.“ Влезе млад мъж — висок, малко поприведен, с голяма коса, с високо чело, много одухотворена физиономия. Косата му беше права и един кичур падаше от нея над челото. Очите му бяха кафяви с мек, кадифен цвят, хубави. Не разменихме нито дума тогава с Вапцаров, но след това чух гласа му — беше мек, напевен, просто приятен, галещ глас.

Второто ми виждане с Вапцаров беше също случайно. Това стана през май 1941 г. Жената на Иван Хаджийски — Петра, беше отишла в Троян с детето, дъщеря им Мария. По това време Хаджийски се разболя и остана няколко дена в леглото и един ден така, както си лежеше, ми продиктува кратка статия за някакъв вестник и после знам, че тази статия бе напечатана към 5 юни във в. „Литературен критик“. Поради заболяването си Хаджийски на прима виста я съчини, без да я обработва. И на другия ден в 9 часа аз трябваше да отида в кантората му на ул. „Цар Асен“ 2 (до Съдебната палата) на втория етаж. И друг път бях ходила там. Малка кантора. Той ми каза, че ще дойде млад човек да я вземе.

Аз отидох, почаках и дойде младият човек, когото аз познах, че е Вапцаров. Дадох му статията и се разделихме. Това беше второто ми виждане.

— След това как се запознахте с неговото семейство, кое наложи да отидете да живеете у Вапцарови?

— През лятото на 1941 г. аз си отидох и когато се върнах отново в София през есента, през това време Хаджийски си бяха намерили самостоятелен апартамент, даже и сега помня телефонния им номер — 5-16-89. Стана ясно, че няма да мога да живея у тях и че Петра на Хаджийска е уговорила с Бойка аз да отида у Вапцарови. Петра ме заведе на ул. „Ангел Кънчев“ 37. Бойка ме посрещна, аз бях много смутена. Тя беше бременна и аз идвах да ѝ помагам и да живея безплатно у тях. Така тя няма да бъде сама и ще има другар през деня. Нещо с бъбреците не беше добре.

Аз останах да спя в хола. Кушетката беше си я направи Кольо. В другата стая живееше още Христо Радевски.

Не си спомням точно деня, но е било през първата половина на септември 1941 г. На другия ден Бойка се върна от работа, беше много уморена, легна си, а аз седнах на едно столче и така си дойде и Кольо. Не беше подготвен за среща с непознат човек, влезе в настроение, усмихнат, шеговит и като ме видя, малко се смути. Тогава Бойка му обясни коя съм. Не се минаха и няколко дни и ние се сблизихме.

Това, което ми направи впечатление тогава, е, че Вапцаров не ходи на работа. Не ми казваше нищо, аз не

питах, но излизаше необичайно рано, а друг път излиза вечер късно, по различно време се прибира в къщи. Това ми правеше впечатление. Също Вапцаров понякога отсъствуваше по 2—3 денонощия и за тези отсъствия никой нищо не ми обясняваше, а и аз си мълчах. Самите домакини ми даваха да разбере, че не трябва всичко да знам. В някои дни даже Бойка питаше за Кольо, значи, и тя не винаги знаеше кога той ще се върне.

Но Вапцаров беше много добър човек. Благодарение на неговото отношение аз не се чувствавах като присламчил се човек, а просто станах член от тяхното семейство. Отивах с него в мазето за въглища. Той ме е учел как да паля печка с кюмюр, на мене ми беше трудно. Ходили сме и по опашки за масло, даваха по малко, имаше криза. Правеше ми голямо впечатление, че това семейство е идеално, никога не си говореха на висок тон, не е имало случай да се скарат. Вапцаров беше много внимателен, деликатен човек. Когато го нямаше по няколко дена, аз чувствавах, че Бойка се тревожеше, и почвахме да го чакаме със скрито вътрешно напрежение, без да си говорим.

Друга беше атмосферата с неговото присъствие. Много обичаха да пият чай. На Бойка казваше Сватанак, а тя го наричаше Моряк. Когато той се върнеше весел, в очите му имаше просто игриви пламъчета. Беше голям шегобиец. Запомнила съм, че Бойка винаги го пипаше по челото, беше много слаб, тя ми обясняваше, че той има доста изнежен организъм.

— Другарко Лалова, вие знаете ли, че Вапцаров е поет, имате ли някакви наблюдения върху неговата творческа работа, споделял ли е той нещо за своята поезия?

— В края на септември или в началото на октомври ние, студентите по педагогика, бяхме още свободни и аз си седях най-често в къщи. Почнах да търся книги за четене в библиотеката. Аз не знаех, че Вапцаров пише. В Дома на правниците бях чула Иванка Димитрова да рецитира неговото стихотворение „История“, но тогава още не свързах автора на това стихотворение с Вапцаров. И така, както търсех от тяхната библиотечка нещо за четене, това беше малка етажерка, паднаха листа, навити на руло, изпълнени с машинописен текст. Разгърнах ги— „Деветата вълна“

Седнах в хола до масичката, която е запазена и сега в музея, и видях, че това е пиеса от Никола Вапцаров. Започнах да чета, пиесата ме увлече, нещо много близко намерих в нея, а това чувство изпитвах може би и заради откритието, че е от Кольо. През това време той влязъл, аз не съм чула кога е въртнал ключа, застанал е зад мене и естествено видя това, което чета. Аз се посмутих, като че ли са ме заловили на някакво местопрестъпление. Поисках да продължа да чета, но той каза нещо свенливо. Почувствавах, че му е неудобно да чета това негово ранно произведение, което той смята за незряла творба. И пак не ми каза, че пише стихотворения.

У тях на гардероба бях поставила своето куфарче, а под кушетката имаше някакво място, където подредих багажа си. Веднъж се качих на стола, за да взема куфарчето от гардероба, и гледам — пакет с книги, завързани с тънко канапче. Притеглих го и видях, че съдържа част от „Моторни песни“. Веднага реших, че това е книга на Вапцаров. Като слязох, седнах, разгърнах книжката и започнах да чета: „Вяра“, „Двубой“, испанския цикъл. Нищо не бях чела така вдъхновено преди, освен стихотворенията на Ботев. Тези стихотворения така ме поразиха, че аз останах като статуя, закована на леглото. Изведнъж почувствавах някакво неудобство за това, че Вапцаров е поет, а аз съм се отнасяла към него като към съвсем обикновен човек. Дотогава никои жив поет не бях виждала.

Бях смутена и Кольо сякаш стана друг човек за мене. Чаках го да се върне и си мислех как трябва да се държа с него. Бойка си дойде, а аз на нея не ѝ казвам нищо. Продължавам да мисля за това, което съм открила, и даже си представям, че се сърдя на Кольо, че досега не ми е разказал нищо за себе си. Тези чувства и възмущения са били така силни тогава, че аз и сега си спомням за тези свои преживявания.

Този ден той се върна късно, а аз го гледах с благоговение, вървах след него като сянка. Влезе в кухнята и аз влязох с него и му казах, че много ми харесват стиховете му. Той полуусмихнат се обърна: „Слушай, момиче, ти си много млада да даваш оценка. Прочела госпожицата някакви си стихове от Вапцаров.“ „Аз с моя беден литературен речник пак изразявам мнението си. Получи се една особена ситуация — станах защитник на

Вапцаров от самия Вапцаров. С това си държане той ме накара да се отпусна и да говоря открито за всичко, което ме е развълнувало, като съм чел неговите стихотворения. Това е било някъде в края на октомври 1941 г.

Искам да подчертая, че Никола Вапцаров и като поет беше крайно скромен човек.

Той обичаше да пее, аз — също, и двамата много често запяхахме някоя от популярните тогава песни — из филма „Трактористи“, „В селe за рекой. . .“ Той имаше много приятен глас. Аз изпълнявах понякога народни песни. Пеех една песен — „Гурбетчия“ — по текст на Магда Петканова. Вапцаров я научи:

Снощи те видели нашенци край село,
казват, весел бил си, яхал си кат хала.
Накривил калпака на бяло си чело

и така нататък.

А Вапцаров ме научи пък една песен, чийто текст е превела Мара Белчева:

На липите първи цвят улита,
помниш ли тогаз мили думи без насита,
първо ме целуна тя, после аз .

Той обичаше да пее много песни по текст на Яворов — „От заник слънце озарени . . .“ или тази за Павлетица млада и Павлета делия.

Питахте ме дали съм го виждала да пише в къщи. Не помня да е писал стихове или поне той не ми е казал, че пише ново стихотворение. Но съм го виждала пред чаша чай и вече загаснала цигара в кухнята да пише нещо в своите бележници. Но мисля, че при Вапцаров вдъхновението се е раждало навсякъде, където е бил.

А и през тези месеци, през които аз живях у Вапцарови, обстановката беше напрегната, поетът почти нямаше възможност да се отдаде на спокойна творческа работа. Нищо не ми разяснявах, но чувствавах, че в къщи нещо става, за което не трябва да се говори. Помня такъв случай. Стоя си в къщи, Вапцаров — също. Той ме попита: „Имаш ли лекции днес? Не би ли могла да излезеш по-рано? Преди да се затвориш в душните

аудитории на нашата Алма матер, по-добре е да подишаш чист въздух по софийските булеварди.“

Веднъж пък аз вече попитах: „Да изчезвам ли?“ Той ми отговори: „Не, имам такава молба към тебе. Аз ще изляза, а ти пускай който позвъни на вратата.“ И така стана — звъни се, аз отварям, влизат хора и отиват направо в стаята, а аз стоя в кухнята и чакам следващото позвъняване.

Друг път ме е молил да наблюдавам по диагонал на улица „Ангел Кънчев“ Имаше отдолу кафене, свърталище на агенти. Моята задача беше да стоя на улицата и да наблюдавам дали няма нещо съмнително и ако трябва, да позвъня три пъти. Два-три пъти и това съм правила, но не се е случвало нищо извънредно. Ог хората, които идваха при Вапцаров, си спомням Атанас Романов, Кирил Николов, Петър Богданов, казват, че е идвал и Емил Шекерджийски и други, но те тогава за мен бяха съвсем непознати.

— Кои черти от характера на Вапцаров са ви правили най-голямо впечатление, имате ли спомени, които да разкриват силата и обаянието на неговата човечност, за която говорят и редица други негови близки и другари?

— Още когато дойдох при Вапцарови да живея — в началото на септември, аз не ходех никъде, тъй като бях много бедна, няхах никакви средства. Двамата ме вземаха на кино в „Глория“, помня, че ходихме на едно утро в „Славейков“, имаше рецитации. Веднъж ходихме в квартал „Надежда“. Имаше среща на другари на Вапцаров от книжно-мукавената фабрика, преселени в София. Беше мъглив есенен ден. Там влязохме в една къща, копторче. Влезаше се направо в стаята. Бедно работническо семейство. Вътре — широко легло, застлано с войнишко одеяло, маса — дървена, гола маса с два-три стола. Имаше едно обикновено кюмбе. Въобще много бедна обстановка и две дечица — седем-осемгодишни, седнали в края на леглото, окъсани. Ние седнахме до масата. Вапцаров се оказа с гръб към децата. Стана, взе ги, прегърна ги, започна да говори с тях. Аз само гледах Вапцаров с двете деца — живописна картина. Потупваше ги, говореше им, даде им нещо. Накрая, когато си тръгнахме, цялото семейство ни изпрати. Дечицата излязоха навън. Ние тръгнахме из калта и се обърнахме да пома-

хаме с ръце. Вапцаров каза: „Не мога да понасям, когато хората страдат, но когато тези хора са деца.“ Но за друго страдание говореше той, а не само за храната. Неговото стихотворение „Не бойте се, деца“ като че ли е изразило всичко, което тогава го натъжи, по-хубаво от него не знам дали има, което да е такава страстна защита на децата.

Един ден Вапцаров се връща и аз почувствувах, че не е весел, че нещо е разстроен. Бойка го попита: „Какво има?“ Той отговори: „Нищо лошо. В трамвая имаше жена, тя плачеше, а аз не можах да ѝ помогна.“

Помня, че веднъж Исаеви оставиха детето си. Обличаха Магда в пижамата му, говореха ѝ ласкаво. Никой от тях не споменаваше за починалото им дете. Но има нещо, което не може да се предаде, той до болка обичаше децата.

Вапцаров беше изключителен човек и такъв остана докрай. Когато ни арестуваха и ни закараха в полицията, Бойка сутринга едва успя да ни даде една третинка хляб. Аз носех хляба. Поисках да го разделим. Вапцаров отказа да вземе — бил трениран да гладува. Ето нещо съвсем просто, но типично негово, което трудно може да се обрисова, да се изрази. Бих повторила определението на Ленин за Толстой — не човек, а човечище.

В цялото поведение на поета и човека Никола Вапцаров изпква величието на неговата личност. Затова между неговите думи и дела има пълно съответствие, изцяло се покриват дръзновените му вдъхновени песни и мълчаливото всекидневно участие в борбата. В своето стихотворение „Писмо“, една от най-зрелите и дълбоки творби в поезията му, той е изразил по неповторим начин готовността за саможертва. В тези заветни размисли откриваме и гордото съзнание за изпълнения дълг, и тихата радост на героя пред решаващия бой, и съкровената, изстрадана нежност.

За мен е ясно, както че ще съмне —
с главите си ще сгупим ледовете.

И слънцето на хоризонта

тъмен,

да, нашто

ярко

слънце

ще просветне.
И нека като пеперуда малка
крилата ми
опърли най-подире.
Не ще проклинам,
няма да се вайкам,
защото все пак, знам,
ще се умира.

Но да умреш, когато
се отърсва

земята
от отровната си
плесен,
когато милионите възкръсват,
това е песен,
да, това е песен!

Целият живот—пример на поета остана като светла.
заветна песен.

- ¹ В. «Пряпорец», бр. 2 от 8 януари 1909 г.
- ² Пак там.
- ³ Пак там, бр. 37 от 7 април 1909 г.
- ⁴ В. «Работнически вестник», бр. 23 от 18 август 1909 г.
- ⁵ Пак там, бр. 39 от 30 септември 1909 г.
- ⁶ Пак там, бр. 45 от 14 октомври 1909 г.
- ⁷ Пак там, бр. 51 от 28 октомври 1909 г.
- ⁸ Пак там, бр. 57 от 11 ноември 1909 г.
- ⁹ Пак там, бр. 49 от 23 октомври 1909 г.
- ¹⁰ Пак там.
- ¹¹ Пак там, бр. 67 от 9 декември 1909 г.
- ¹² В. «Пряпорец», бр. 129 от 24 ноември 1909 г.
- ¹³ Сп. «Македонски преглед», г. VIII, кн. 4, 1933 г.
- ¹⁴ Никола Вапцаров — спомени, писма, документи, С., БАН, 1953, с. 13.
- ¹⁵ Ел. Вапцарова. Спомени за моя син. С., 1960, с. 28.
- ¹⁶ Никола Вапцаров — спомени, писма, документи . , с. 8.
- ¹⁷ Пак там с. 9.
- ¹⁸ Пак там, с. 9.
- ¹⁹ Пак там, с. 23.
- ²⁰ П. К. Яворов. Събрани съчинения, т. 2. С., Бълг. писател, 1959, с. 132—133.
- ²¹ Пак там, т. 2, с. 270.
- ²² Никола Вапцаров — спомени, писма, документи , с. 28.
- ²³ Пак там, с. 8.
- ²⁴ Ел. Вапцарова. Спомени за моя син . , с. 53.
- ²⁵ Никола Вапцаров — спомени, писма, документи . , с. 29.
- ²⁶ Пак там, с. 16.
- ²⁷ Пак там, с. 14.
- ²⁸ Никола Вапцаров — спомени, писма, документи . , с. 36.
- ²⁹ Никола Вапцаров—спомени, писма, документи , с. 36.
- ³⁰ Ел. Вапцарова. Спомени за моя син . , с. 55—56.
- ³¹ Никола Вапцаров — спомени, писма, документи . , с. 55.
- ³² Пак там, с. 45.
- ³³ Пак там, с. 65.
- ³⁴ Б. Вапцарова. Спомени за Вапцаров.,С., Партиздат,1972, с. 38
- ³⁵ Пак там, с. 31.

³⁶ Никола Вапцаров — спомени, писма, документи , с. 104—105.

³⁷ Ел. Вапцарова. Спомени за моя син , с. 118.

³⁸ Никола Вапцаров — спомени, писма, документи . , с. 43.

³⁹ Пак там, с. 21.

Светлина върху края на тази дружба хвърлят кратките спомени на Анна Мицова, публикувани от Георги Тахов във в «Литературен фронт», бр. 23 от 7 май 1979 г., и ще цитирам тук част от тях:

«Кольо не можеше да се задоволи с придобитите знания в Машинното училище и аз от по-рано знаех, че има силно желание да продължи образованието си. Той по душа бе поет — пишеше прекрасни стихове, увличаше се в литературата, но обичаше също и техническите науки. По това време той имаше възможност да продължи образованието си в чужбина. Беше получил от майка си писмо, че баща му прави постъпки, за да го изпрати в чужбина. Налагаше се да се разделим за дълго, а може би — завинаги, въпреки взаимните ни искрени чувства. В тези дни преживях голяма борба. Как да постъпя? Мислех, дори бях уверена, че Кольо няма да иска да замине. Той беше толкова деликатен, че не би се решил да се раздели с мене, дори и наистина да желаше това. В такъв случай дали не трябваше аз да предложа раздяла? Дойде и този тежък за двама ни ден. Изненадата му беше голяма. Аз се мъчих да го убедя, че това е за негово добро. Раздялата беше много тежка и мъчителна. На следващия ден получих от него стихотворение без заглавие, с посвещение: «На А.»

Отминахме, защото бяхме горди
и сложихме над всичко гордостта!
А някъде заглъхваха в нощта
на любовта последните акорди!

И тази нощ прокълнат бях от мрака
и тъй останах безутешно слеп,
защото нямах никой освен теб
и нямаше сърцето що да чака

Не плаках, звук душата не отрони,
но чувствавах тъй ужасна пустота!
Призвал те бих, но все пак гордостта
на мойта радост слънцето прогони!

След няколко дни пак по пощата ми изпрати стихотворението «Погребение»:

Когато минеш синята гора —
по малката извиваща пътека,
поспри се, чуй из нейните недра
дали не плаче тъжно в тишината
душата ми, до болка изтерзана
И после пак мини все тъй полека,
заслушана дълбоко във листата,
които ще повтарят: Анна, Анна

Плаках дълго, когато го получих. Изгубих завинаги прекрасния другар. Измъчваше ме и мисълта: «Дали наистина постъпих правилно?» Скоро след това обаче в живота на Кольо се случиха неблагоприятни събития, които окончателно осуетиха плановете за следване в чужбина — баща му беше в неизвестност и той трябваше да остане на работа във фабриката.

Беше вече есен. Аз трябваше да замина за София, където постъпих на работа, след като взех последните си изпити. Така пътищата ни окончателно се разминаха.»

⁴⁰ Майор Я. Прижибиловски, Д. Радичев, в. «Литературен фронт», бр. 42, 1963.

⁴¹ Никола Вапцаров — спомени, писма, документи . . . , с. 68.

⁴² Б. Вапцарова. Никола Вапцаров — летопис за живота и творчеството му, БАН, 1978, с. 65.

⁴³ Никола Вапцаров — спомени, писма, документи . . . , с. 56.

⁴⁴ Пак там, с. 94.

⁴⁵ В. «Технически глас», бр. 111 от 20 юни 1931 г.

⁴⁶ Пак там, бр. 133 от 20 ноември 1932 г.

⁴⁷ Никола Вапцаров — спомени, писма, документи . . . , с. 72.

⁴⁸ Б. Вапцарова. Когато милионите възкръсват . . . , с. 33.

⁴⁹ Никола Вапцаров — спомени, писма, документи . . . , с. 119.

⁵⁰ А. Миладинов, в. «Работническо дело», бр. 340 от 6 декември 1959 г.

⁵¹ Б. Вапцарова. Никола Вапцаров — летопис за живота и творчеството му . . . , с. 125.

⁵² В. «Технически глас», бр. 159 от 1 януари 1935 г.

⁵³ Б. Вапцарова, Спомени за Вапцаров . . . , с. 163.

⁵⁴ Никола Вапцаров — спомени, писма, документи . . . , с. 118—119.

⁵⁵ В. «Труд», бр. 179 от 26 юли 1952 г.

- ⁵⁶ Никола Вапцаров — спомени, писма, документи . . . , с. 122
- ⁵⁷ Б. Вапцарова. Никола Вапцаров — летопис за живота и творчеството му , с. 174.
- ⁵⁸ Мл. Исаев. Незабравимото, 1976, с. 305—306.
- ⁵⁹ Б. Вапцарова. Когато милионите възкръсват . . . , с. 156.
- ⁶⁰ Б. Вапцарова. Никола Вапцаров — летопис за живота и творчеството му , с. 181.
- ⁶¹ Г. Караславов. Среци и разговори с Никола Вапцаров, 1961, с. 56—57.
- ⁶² Никола Вапцаров — спомени, писма, документи . . . , с. 134.
- ⁶³ Пак там.
- ⁶⁴ В. «Нова камбана», бр. 132 от 10 октомври 1936 г.
- ⁶⁵ Никола Вапцаров — спомени, писма, документи , с. 136—137.
- ⁶⁶ Пак там, с. 138.
- ⁶⁷ Б. Вапцаров. Никола Вапцаров — летопис за живота и творчеството му с. 203.
- ⁶⁸ Пак там, с. 234—235.
- ⁶⁹ Никола Вапцаров — спомени, писма, документи с. 160.
- ⁷⁰ Пак там, с. 162.
- ⁷¹ Б. Вапцарова. Спомени за Вапцаров . . . с. 224.
- ⁷² Б. Вапцарова. Когато милионите възкръсват с. 179—180.
- ⁷³ Никола Вапцаров — спомени, писма, документи . . . с. 175—176.
- ⁷⁴ Б. Вапцарова. Никола Вапцаров — летопис за живота и творчеството му . . . с. 259.
- ⁷⁵ В. «Дъга», бр. 345 от 19 февруари 1940 г.
- ⁷⁶ Никола Вапцаров — спомени, писма, документи с. 197.
- ⁷⁷ В. «Зора», бр. 6349 от 13 август 1940 г.
- ⁷⁸ Пак там.
- ⁷⁹ Никола Вапцаров — спомени, писма, документи 163—164.
- ⁸⁰ Ц. Драгойчева. Щурмът, ч. 2, Партиздат, 1975, с. 293.
- ⁸¹ Б. Вапцарова. Никола Вапцаров — летопис за живота и творчеството му , с. 288.
- ⁸² Ел. Вапцарова. Спомени за моя син , с. 200.
- ⁸³ Ц. Драгойчева, Щурмът , с. 307.
- ⁸⁴ Вж. в. «Зора, бр. 6491 от 4 февруари 1941 г.
- ⁸⁵ В. «Зора», бр. 6516 от 2 март 1941 г.
- ⁸⁶ Пак там.
- ⁸⁷ Г. Караславов. Среци и разговори с Н. Вапцаров, с. 96.
- ⁸⁸ Никола Вапцаров — спомени, писма, документи . . . , с. 207.

⁸⁹ В. «Зора», бр. 6540 от 26 март 1941 г.

⁹⁰ Б. Вапцарова. Когато милионите възкръсват . . . , с. 343.

⁹¹ Ц. Драгойчева. Щурмът . . . , с. 518.

⁹² Тук се позовавам на крайно интересните материали, публикувани от Н. Белоусов в «Лит. фронт», бр. 29, 20 юли 1972 г., в сп. «Септември», кн. 12, 1969 г. и в «Отечествен фронт», 22 юли 1972 г.

⁹³ Ц. Драгойчева. Щурмът . . . , с. 527—528.

⁹⁴ Б. Райнов, Третият път. С., Бълг. писател, 1977, с. 199—200.

⁹⁵ Б. Вапцарова. Спомени за Вапцаров, 1972, с. 322.

⁹⁶ Пак там.

⁹⁷ В. «Работническо дело», бр. 340 от 6 декември 1959 г.

⁹⁸ Мл. Исаев. Незабравимото . . . , с. 198.

⁹⁹ Б. Райнов. Третият път . . . , с. 123.

¹⁰⁰ Б. Вапцарова. Спомени за Вапцаров . . . , с., 345.

¹⁰¹ В. «Поглед», бр. 29 от 17 юли 1972 г. От личен разговор с др. Росица Босева знам, че този документ се нуждае от допълнително разяснение, за да не остане читателят с впечатление, че всичко, което агентът изнася, е точно така, както е станало в действителност. За последните часове на героите разказва и Борис Вапцаров в спомена си «Шестимата», публикуван във в. «Работническо дело» от 21 юли 1978 г. Трябва да се имат пред вид и спомените на Младен Исаев от книгата му «Незабравимото», както и редица други материали, публикувани през изминалите години от смъртта на Вапцаров и неговите другари и особено сборникът на изд. «Български писател» — «Никола Вапцаров — спомени за поета и революционера», С., 1979. Тук трябва изрично да подчертая, че при срещите и разговорите с живи участници в събитията, с най-близките на поета, установих известни различия в техните спомени — смятам, че това е естествено, тъй като човешката памет не винаги точно е документирала всичко, а така също в никакъв случай не бива да се изпускат и проявяваната субективност и известни пристрастия, които са присъщи на живите хора. Поради ограничения размер на тази книга в нея не съм включил редица още интересни материали и подробности, както не взех всички препоръки на др. Бойка Вапцарова, която предварително се запозна с ръкописа. Нарастват сведенията за документите, личните спомени за поета-революционер, написани, се вече няколко крайно интересни и задълбочени книги от П. Данчев, В. Колевски, П. Тотев, М. Радонова, Ек. Даскалова и др. А това вече е литература, достойна за големия български творец и герой.

СЪДЪРЖАНИЕ

ВМЕСТО УВОД, ИЛИ ПЕСЕН ЗА ЧОВЕКА	7
„ИМАЛА МАЙКА ИМАЛА СИН . . .“	12
МОРЯКА	39
ОГНЯРОИНТЕЛИГЕНТЪТ	80
ПОЕТЪТ И НЕГОВИТЕ „МОТОРНИ ПЕСНИ“	112
АРЕСТУВАНИЯТ АГИТАТОР	153
РЕДАКТОР И ПОДСЪДИМ	180
ЗА НЕГО, ЖИВОТА	203
НЕЗАБРАВИМИЯТ, ИЛИ СЪВРЕМЕННИК НА БЪДЕЩЕТО	221